।। શ્રીહરિઃ ।। 936

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

श्रीमद्भगवद्गीता सटीक (गुजराती)

ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર

કૃષ્ણં વન્દે જગદ્‌ગુરુમ્

936

॥ ૐ શ્રીપરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

શ્લોકના અર્થ સાથે

श्रीमद्भगवद्गीता सटीक (गुजराती)

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ
ત્વમેવ બન્ધુશ્ચ સખા ત્વમેવ ।
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ
ત્વમેવ સર્વં મમ દેવદેવ ॥

ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર

पुस्तकें यहाँ भी उपलब्ध हैं—

गीताप्रेस, गोरखपुरकी पुस्तक-दूकान
१-सुरत— 2016, वैभव एपार्टमेन्ट, भटार रोड, नूतन निवासके सामने ✆ (0261) 2237362, 2238065
२-मुम्बई— 282, सामलदास गाँधी मार्ग (प्रिन्सेस स्ट्रीट, मरीन लाईन्स स्टेशनके पास) ✆ (022) 22030717
३-नागपुर— श्रीजी कृपा कॉम्प्लेक्स, 851, न्यू इतवारी रोड ✆ (0712) 2734354
४-जलगाँव— 7, भीमसिंह मार्केट, रेलवे स्टेशनके पास ✆ (0257) 2226393, 2220320
५-औरंगाबाद— रेलवे स्टेशन, प्लेटफार्म नं० १
६-हैदराबाद—दूकान नं० 41, 4-4-1, दिलशाद प्लाजा, सुल्तान बाजार ✆ (040) 24758311, 66758311

सं० २०७६ पैंसठवाँ पुनर्मुद्रण १,००,०००
कुल मुद्रण ४२,२५,०००

❖ मूल्य—₹ २०
(बीस रुपये)

प्रकाशक एवं मुद्रक—
गीताप्रेस, गोरखपुर—२७३००५
(गोबिन्दभवन-कार्यालय, कोलकाता का संस्थान)
फोन : (०५५१) २३३४७२१, २३३१२५०, २३३१२५१
web : gitapress.org e-mail : booksales@gitapress.org
गीताप्रेस प्रकाशन gitapressbookshop. in से online खरीदें।

શ્રીગીતાજીનો મહિમા

ખરેખર તો શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવાનું કોઈનામાંય સામર્થ્ય નથી, કારણ કે આ એક ઘણો રહસ્યમય ગ્રંથ છે. આમાં સકળ વેદોના સારનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવ્યો છે. આની સંસ્કૃત ભાષા એટલી તો સુંદર અને સરળ છે કે ઘણો ઓછો અભ્યાસ કરવાથીય માણસ એને સરળતાથી સમજી શકે છે, પરંતુ એનો આશય એટલો ગંભીર છે કે આજીવન નિરંતર અભ્યાસ કરતા રહેવા છતાંય એનો આરો નથી આવતો. રોજેરોજ નવા-નવા ભાવો ઊપજતા રહે છે, માટે આ ગ્રંથ હંમેશાં નવીનતાથી ભર્યો-ભર્યો જ રહે છે; તેમજ એકાગ્રચિત્ત થઈને શ્રદ્ધા-ભક્તિ સાથે વિચારવાથી આના પદે પદે પરમ રહસ્ય છુપાયેલું પ્રત્યક્ષપણે જણાઈ આવે છે. ભગવાનના ગુણ, પ્રભાવ અને મર્મનું વર્ણન જેવું ગીતાશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, એવું અન્ય ગ્રંથોમાં મળવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે મોટા ભાગના ગ્રંથોમાં ઘણે ભાગે કંઈ ને કંઈ સાંસારિક વિષય ભળેલો રહે છે.

ગીતા ભગવાનનો શ્વાસ છે, હૃદય છે અને ભગવાનની વાઙ્‌મયી મૂર્તિ છે. જેના હૃદયમાં, વાણીમાં, શરીરમાં તેમજ સઘળી ઇન્દ્રિયો અને એમની ક્રિયાઓમાં

ગીતા ઊતરી ગઈ હોય, એ માણસ સાક્ષાત્ ગીતાની મૂર્તિ જ છે. એનાં દર્શન, સ્પર્શ, ભાષણ તથા ચિંતન કરવાથી પણ બીજાં માણસો પરમ પવિત્ર બની જાય છે; પછી એનું આજ્ઞાપાલન કે અનુકરણ કરનારાઓની તો વાત જ શી! ખરેખર ગીતાજીની તોલે સંસારમાં યજ્ઞ, દાન, તપ, તીર્થ, વ્રત, સંયમ કે ઉપવાસ વગેરે કશું જ નથી.

ગીતા સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદમાંથી નીસરેલી વાણી છે. એનું સંકલન કરનારા શ્રીવ્યાસજી છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના ઉપદેશનો ઘણોખરો અંશ તો પદ્યોમાં જ કહ્યો હતો, જેને શ્રીવ્યાસજીએ એમનો એમ ઉતારી લીધો. થોડોઘણો અંશ કે જે એમણે ગદ્યમાં કહ્યો હતો, એને વ્યાસજીએ પોતે શ્લોકબદ્ધ કરી દીધો; સાથે સાથે અર્જુન, સંજય તથા ધૃતરાષ્ટ્રનાં વચનોને પોતાની ભાષામાં શ્લોકબદ્ધ કરીને ઢાળી દીધાં અને આ સાતસો શ્લોકોના આખાય ગ્રંથને અઢાર અધ્યાયોમાં વિભાજિત કરીને ‘મહાભારત’માં મૂકી દીધો, જે આજે આપણને આ રૂપમાં મળ્યો છે.

ભગવાને ‘શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા’રૂપી એક એવું અનુપમ શાસ્ત્ર કહ્યું છે, જેમાં એક પણ શબ્દ સદુપદેશ વિનાનો નથી. શ્રીવેદવ્યાસજીએ મહાભારતમાં ગીતાજીનું વર્ણન કર્યા બાદ કહ્યું છે -

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद् विनिःसृता॥

[महा. भीष्म. ४३/१]

'ગીતા સુગીતા કરવા યોગ્ય છે એટલે કે શ્રીગીતાજીને સારી પેઠે વાંચીને અર્થ અને ભાવસમેત અન્તઃકરણમાં ધારણ કરવી જોઈએ, કે જે સ્વયં પદ્મનાભ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુના મુખકમળમાંથી નીસરી છે; બીજાં બધાં શાસ્ત્રોના વિસ્તારથી શો હેતુ સરવાનો?' સ્વયં ભગવાને પણ આનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું છે. [અ. ૧૮ શ્લોક ૬૮ થી ૭૧ સુધી]

આ ગીતાશાસ્ત્ર માટે મનુષ્યમાત્ર અધિકારી છે, ભલે એ કોઈ પણ વર્ણ કે આશ્રમનો કેમ ન હોય, માત્ર હૃદયમાં ભગવાન પ્રત્યે અતૂટ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હોવાં જોઈએ; કારણ કે ભગવાને પોતાના ભક્તોમાં જ આનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા આપી છે તથા એ પણ કહ્યું છે કે સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર કે પાપયોનિનાં માણસો પણ મારા પરાયણ થઈને પરમ ગતિને પામે છે (અ. ૯ શ્લોક ૩૨); પોત-પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મો વડે મારી પૂજા કરીને માણસો પરમ સિદ્ધિને પામે છે (અ. ૧૮ શ્લોક - ૪૬)– આ બધી બાબતો પર વિચાર કરવાથી એમ જ જણાય છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં સૌનો અધિકાર છે.

છતાં પણ આ વિષયનો મર્મ ન સમજવાને કારણે ઘણાખરા, જેમણે શ્રીગીતાજીનું કેવળ નામ જ સાંભળ્યું છે એવા માણસો, કહી દેતા હોય છે કે ગીતા માત્ર સંન્યાસીઓ માટે જ છે. તેઓ પોતાનાં સંતાનોને પણ એ ભયને કારણે જ શ્રીગીતાજીનો અભ્યાસ નથી કરાવતા કે ગીતાના જ્ઞાનથી ક્યાંક પોતાનું બાળક ઘર છોડીને સંન્યાસી ન બની જાય; પરંતુ એમણે વિચારવું જોઈએ કે મોહને લીધે ક્ષાત્રધર્મથી વિમુખ થઈને ભિક્ષાના અન્નથી નિર્વાહ કરવા માટે તૈયાર થયેલા અર્જુને જે પરમ રહસ્યમય ગીતાના ઉપદેશથી આજીવન ગૃહસ્થીમાં રહીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કર્યું, એ ગીતાશાસ્ત્રનું આવું અવળું પરિણામ કેવી રીતે આવી શકે છે?

માટે કલ્યાણ ઇચ્છનારા માણસોને માટે એ ઉચિત છે કે મોહ છોડીને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ સાથે પોતાનાં સંતાનોને અર્થ અને ભાવસહિત શ્રીગીતાજીનું અધ્યયન કરાવે તથા પોતે પણ આનું વાંચન અને મનન કરતા રહીને ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર સાધન કરવામાં તત્પર થઈ જાય; કારણ કે અતિ દુર્લભ માનવ-શરીર પામીને પોતાના અમૂલ્ય સમયની એક ક્ષણ પણ દુઃખમૂલક ક્ષણભંગુર ભોગો ભોગવવામાં નષ્ટ કરવી, એ ઉચિત નથી.

શ્રીગીતાજીનો મુખ્ય વિષય

શ્રીગીતાજીમાં ભગવાને પોતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્ય બે માર્ગો જણાવ્યા છે : એક તો સાંખ્યયોગ અને બીજો કર્મયોગ. એ બેમાંથી –

(૧) સઘળા પદાર્થો મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઠે અથવા તો સ્વપ્નની સૃષ્ટિની જેમ માયામય હોવાને લીધે માયાના કાર્યસ્વરૂપ સઘળા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે, એમ સમજીને મન, ઇન્દ્રિયો અને શરીર દ્વારા થતાં સઘળાં કર્મોમાં કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થવું (અ. ૫ શ્લોક ૮-૯) તથા સર્વવ્યાપી સચ્ચિદાનંદઘન વાસુદેવ સિવાય બીજા કોઈનાય અસ્તિત્વનો ભાવ ન રહેવો - આ તો થયો સાંખ્યયોગના સાધનનો માર્ગ તથા –

(૨) સર્વ કાંઈ ભગવાનનું સમજીને સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં સમત્વભાવ રાખીને આસક્તિ તેમજ ફળની ઇચ્છાને છોડીને ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર કેવળ ભગવાનને જ કાજે સર્વ કર્મો આચરવાં (અ. ૨ શ્લોક ૪૮, અ. ૫ શ્લોક ૧૦) તથા શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવે

મન, વાણી અને શરીરથી બધી રીતે ભગવાનને શરણે જઈને નામ, ગુણ અને પ્રભાવસહિત એમના સ્વરૂપનું નિરંતર ચિંતન કરવું (અ. ૬ શ્લોક ૪૭) – આ થયો કર્મયોગના સાધનનો માર્ગ.

ઉપર કહેલાં બેય સાધનોનું પરિણામ એક હોવાને કારણે એ બન્ને ખરેખર તો અભિન્ન માનવામાં આવ્યાં છે (અ. ૫ શ્લોક ૪-૫); પરંતુ સાધનકાળમાં અધિકારીભેદને લીધે બન્ને માર્ગ જુદા-જુદા જણાવવામાં આવ્યા છે (અ. ૩ શ્લોક ૩), માટે એક માણસ બેય માર્ગો પર એક જ સમયે નથી ચાલી શકતો, જેવી રીતે ગંગાજી જવા માટે બે માર્ગ હોવા છતાંય એક જ માણસ બન્ને માર્ગો પરથી એક જ સમયે નથી જઈ શકતો. આ બે સાધનોમાં કર્મયોગનું સાધન સંન્યાસ-આશ્રમમાં શક્ય નથી બનતું; કારણ કે સંન્યાસ-આશ્રમમાં કર્મોનો સ્વરૂપથી પણ ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો છે; જ્યારે સાંખ્યયોગનું સાધન બધા જ આશ્રમોમાં શક્ય છે.

જો એમ કહો કે સાંખ્યયોગને ભગવાને સંન્યાસના નામે કહ્યો છે, માટે એનો સંન્યાસ-આશ્રમમાં જ

અધિકાર છે, ગૃહસ્થમાં નથી, તો આમ કહેવું યોગ્ય નથી; કારણ કે બીજા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૧થી ૩૦ સુધી જે સાંખ્યનિષ્ઠાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, એ અનુસાર પણ ભગવાને સ્થળે-સ્થળે અર્જુનને યુદ્ધ કરવું યોગ્ય છે એમ જણાવ્યું છે. જો ગૃહસ્થમાં સાંખ્યયોગનો અધિકાર જ ન હોત, તો ભગવાન આમ કહેત જ શા માટે? હા, એટલી વિશેષતા જરૂર છે કે સાંખ્યમાર્ગનો અધિકારી દેહાભિમાન વિનાનો હોવો જોઈએ, કારણ કે જ્યાં સુધી શરીરમાં અહંભાવ રહે છે, ત્યાં સુધી સાંખ્યયોગનું સાધન યોગ્ય રીતે સમજી નથી શકાતું, માટે જ ભગવાને સાંખ્યયોગને મુશ્કેલ જણાવ્યો છે (અ. ૫ શ્લોક ૬) તથા કર્મયોગના સાધનમાં સુગમતા હોવાને કારણે અર્જુનને સ્થળે-સ્થળે કહ્યું છે કે "તું નિરંતર મારું ચિંતન કરતો રહી કર્મયોગનું આચરણ કર."

ॐ શ્રીપરમાત્મને નમઃ

શાસ્ત્રોનું અવલોકન અને મહાપુરુષોનાં વચનો સાંભળીને હું એ નિર્ણય પર આવ્યો છું કે સંસારમાં શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાની તોલે આવે એવો કલ્યાણને અર્થે કોઈ પણ ઉપયોગી ગ્રંથ નથી. ગીતામાં જ્ઞાનયોગ, ધ્યાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ વગેરે જેટલાં પણ સાધન જણાવવામાં આવ્યાં છે, એમાંથી કોઈ પણ સાધન પોતાની શ્રદ્ધા, રુચિ અને યોગ્યતા અનુસાર કરવાથી મનુષ્યનું શીઘ્ર કલ્યાણ થઈ શકે છે.

માટે ઉપર કહેલાં સાધનોનું તથા પરમાત્માનું તત્ત્વ-રહસ્ય જાણવા માટે મહાપુરુષોનો કે એ ન બને તો ઉચ્ચ કોટિના સાધકોનો શ્રદ્ધા અને પ્રેમભાવે સંગ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન રાખતાં, ગીતાનું અર્થ તેમજ ભાવ સાથે મનન કરવાનો તથા એના અનુસાર પોતાનું જીવન બનાવવાનો પ્રાણપર્યન્ત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

નિવેદક

જયદયાલ ગોયન્દકા

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાના મુખ્ય વિષયોની અનુક્રમણિકા

શ્લોક	વિષય
૪૭-૫૦	ભગવાન દ્વારા પોતાના વિશ્વરૂપનાં દર્શનના મહિમાનું કથન તથા ચતુર્ભુજરૂપ અને સૌમ્યરૂપ દેખાડવું.
૫૧-૫૫	અનન્યભક્તિ વિના ચતુર્ભુજરૂપનાં દર્શનની દુર્લભતાનું અને ફળસહિત અનન્યભક્તિનું કથન.

ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય

૧-૧૨	સાકાર અને નિરાકારના ઉપાસકોની ઉત્તમતાનો નિર્ણય તથા ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયનો વિષય.
૧૩-૨૦	ભગવત્પ્રાપ્ત પુરુષોનાં લક્ષણો.

ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય

૧-૧૮	જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો વિષય.
૧૯-૩૪	જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિષય.

ગુણત્રયવિભાગયોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય

૧-૪	જ્ઞાનનો મહિમા તથા પ્રકૃતિ-પુરુષથી જગતની ઉત્પત્તિ.
૫-૧૮	સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્ - ત્રણેય ગુણોનો વિષય.
૧૯-૨૭	ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉપાય તથા ગુણાતીત પુરુષનાં લક્ષણો.

શ્લોક	વિષય
	મોક્ષસંન્યાસયોગ નામનો અઢારમો અધ્યાય
૧-૧૨	ત્યાગનો વિષય.
૧૩-૧૮	કર્મોના થવામાં સાંખ્યસિદ્ધાન્તનું કથન.
૧૯-૪૦	ત્રણેય ગુણો અનુસાર જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના જુદા-જુદા ભેદ.
૪૧-૪૮	ફળસહિત વર્ણધર્મનો વિષય.
૪૯-૫૫	જ્ઞાનનિષ્ઠાનો વિષય.
૫૬-૬૬	ભક્તિસહિત કર્મયોગનો વિષય.
૬૭-૭૮	શ્રીગીતાજીનું માહાત્મ્ય.

★ હરિઃ ૐ તત્સત્ ★

ॐ શ્રીપરમાત્મને નમઃ

અથ કરન્યાસઃ

ॐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્‌ગીતામાલામન્ત્રસ્ય ભગવાન્વેદવ્યાસ ઋષિઃ। અનુષ્ટુપ્ છન્દઃ। શ્રીકૃષ્ણઃ પરમાત્મા દેવતા। અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ઇતિ બીજમ્ ॥ સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ઇતિ શક્તિઃ ॥ અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચ ઇતિ કીલકમ્ ॥ નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ઇત્યઙ્ગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥ ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુત ઇતિ તર્જનીભ્યાં નમઃ ॥ અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ઇતિ મધ્યમાભ્યાં નમઃ ॥ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન ઇત્યનામિકાભ્યાં નમઃ ॥ પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ ઇતિ કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ ॥ નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ઇતિ કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં નમઃ ॥ ઇતિ કરન્યાસઃ ॥

અથ હૃદયાદિન્યાસઃ

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક ઈતિ હૃદયાય નમઃ ॥ ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુત ઈતિ શિરસે સ્વાહા ॥ અચ્છેદ્યોઽયમદાહ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ઈતિ શિખાયૈ વષટ્ ॥ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોઽયં સનાતન ઈતિ કવચાય હુમ્ ॥ પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશ ઈતિ નેત્રત્રયાય વૌષટ્ ॥ નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ઈતિ અસ્ત્રાય ફટ્ ॥ શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગઃ ॥

ૐ પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન સ્વયં
વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ ।
અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટાદશાધ્યાયિની-
મમ્બ ત્વામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥ ૧॥

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે
ફુલ્લારવિન્દાયતપત્રનેત્ર ।
યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ
પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥ ૨॥

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્ત્રવેત્રૈકપાણયે ।
જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥ ૩॥

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।
દેવકીપરમાનન્દં કૃષ્ણં વન્દે જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૪॥
ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાન્ધારનીલોત્પલા
શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ।
અશ્વત્થામવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની
સોત્તીર્ણા ખલુ પાણ્ડવૈઃ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥ ૫॥
પારાશર્યવચઃસરોજમમલં ગીતાર્થગન્ધોત્કટં
નાનાખ્યાનકકેસરં હરિકથાસમ્બોધનાબોધિતમ્ ।
લોકે સજ્જનષટ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા
ભૂયાદ્ભારતપઙ્કજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥ ૬॥
મૂકં કરોતિ વાચાલં પઙ્ગું લઙ્ઘયતે ગિરિમ્ ।
યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દમાધવમ્ ॥ ૭॥

અથ ગીતામાહાત્મ્યમ્

ગીતાશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્પ્રયતઃ પુમાન્ ।
વિષ્ણોઃ પદમવાપ્નોતિ ભયશોકાદિવર્જિતઃ ॥ ૧॥
ગીતાધ્યયનશીલસ્ય પ્રાણાયામપરસ્ય ચ ।
નૈવ સન્તિ હિ પાપાનિ પૂર્વજન્મકૃતાનિ ચ ॥ ૨॥
મલનિર્મોચનં પુંસાં જલસ્નાનં દિને દિને ।
સકૃદ્ગીતામ્ભસિ સ્નાનં સંસારમલનાશનમ્ ॥ ૩॥

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રવિસ્તરૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥ ૪॥
ભારતામૃતસર્વસ્વં વિષ્ણોર્વક્ત્રાદ્વિનિઃસૃતમ્ ।
ગીતાગઙ્ગોદકં પીત્વા પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૫॥
સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દનઃ ।
પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥ ૬॥
એકં શાસ્ત્રં દેવકીપુત્રગીતમેકો દેવો દેવકીપુત્ર એવ ।
એકો મન્ત્રસ્તસ્ય નામાનિ યાનિ કર્માણ્યેકં તસ્ય દેવસ્ય સેવા ॥ ૭॥

અથ ધ્યાનમ્

શાન્તાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશં
વિશ્વાધારં ગગનસદૃશં મેઘવર્ણં શુભાઙ્ગમ્ ।
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનગમ્યં
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકૈકનાથમ્ ॥
યં બ્રહ્મા વરુણેન્દ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
ર્વેદૈઃ સાઙ્ગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયન્તિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
યસ્યાન્તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

—★—★—★—

ॐ

શ્રીપરમાત્મને નમઃ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

પ્રથમ અધ્યાય - અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।
મામકાઃ પાણ્ડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧॥

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા : હે સંજય! ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં એકઠા થયેલા, યુદ્ધના ઇચ્છુક, મારા તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું? ॥ ૧॥

સંજય ઉવાચ

દૃષ્ટ્વા તુ પાણ્ડવાનીકં વ્યૂઢં દુર્યોધનસ્તદા ।
આચાર્યમુપસઙ્ગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨॥

સંજય બોલ્યા : તે વખતે રાજા દુર્યોધને વ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી પાંડવોની સેનાને જોયા પછી દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને આ વચન કહ્યાં : ॥ ૨॥

પશ્યૈતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહતીં ચમૂમ્ ।
વ્યૂઢાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩॥

હે ગુરુદેવ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વડે વ્યૂહાકારે ઊભી કરાયેલી પાંડુપુત્રોની આ અત્યંત વિશાળ સેનાને જુઓ. ॥ ૩॥

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા ભીમાર્જુનસમા યુધિ ।
યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥ ૪॥
ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુઙ્ગવઃ ॥ ૫॥
યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાન્ત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬॥

આ સેનામાં મોટાં ધનુષ્યો ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધમાં ભીમ અને અર્જુન જેવા શૂરવીર - સાત્યકિ, વિરાટ, મહારથી રાજા દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, બળવાન કાશિરાજ, પુરુજિત્, કુન્તિભોજ અને પુરુષશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય, પરાક્રમી યુધામન્યુ તથા બળવાન ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ તેમજ દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રો - બધા જ મહારથીઓ છે. ॥ ૪-૫-૬॥

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।
નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્ બ્રવીમિ તે ॥ ૭॥

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હવે આપણા સૈન્યમાં પણ જે મુખ્ય

શૂરવીરો છે તેમને પણ આપ જાણી લો; આપની જાણ ખાતર મારી સેનાના જે જે સેનાપતિઓ છે, તેમને હું કહું છું. ॥૭॥

ભવાન્ ભીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિઞ્જયઃ ।
અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥૮॥

આપ સ્વયં, પિતામહ ભીષ્મ તથા કર્ણ, સંગ્રામવિજયી કૃપાચાર્ય તેમજ અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા - ॥૮॥

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૯॥

આ સિવાય બીજા પણ મારા માટે જીવનને ત્યજનારા ઘણા શૂરવીરો અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ છે તેમજ સર્વે યુદ્ધમાં નિપુણ છે. ॥૯॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

ભીષ્મ પિતામહ વડે રક્ષાયેલી આપણી તે સેના અપરિમિત હોવાને લીધે બધી જ રીતે અજેય છે, જ્યારે ભીમ વડે રક્ષાયેલી આ લોકોની આ સેનાને તો પરિમિત હોવાને કારણે જીતવી સાવ સહેલી છે. ॥૧૦॥

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વ એવ હિ ॥૧૧॥

આથી બધાં વ્યૂહદ્વારો પર પોતપોતાની જગ્યાએ રહેલા તમે બધાય સજાગ રહીને ભીષ્મપિતામહનું જ બધી બાજુથી રક્ષણ કરો. ॥૧૧॥

તસ્ય સંજનયન્ હર્ષં કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિંહનાદં વિનદ્યોચ્ચૈઃ શઙ્ખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥૧૨॥

કૌરવોમાં વૃદ્ધ મહાન પ્રતાપી પિતામહ ભીષ્મે તે દુર્યોધનના હૃદયમાં હરખ જન્માવતાં જોરથી સિંહની જેમ ગરજીને શંખ વગાડ્યો. ॥૧૨॥

તતઃ શઙ્ખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥૧૩॥

પછી શંખ, નગારાં, ઢોલ, મૃદંગ તેમજ રણશિંગાં વગેરે વાદ્યો એક સાથે જ વાગી ઊઠ્યાં; તેમનો એ અવાજ ઘણો ભયંકર થયો. ॥૧૩॥

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શઙ્ખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

ત્યાર પછી શ્વેત અશ્વો જોડેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલા

શ્રીકૃષ્ણ મહારાજે અને અર્જુને પણ અલૌકિક શંખ વગાડ્યા.

પાઞ્ચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનઞ્જયઃ।
પૌણ્ડ્રં દધ્મૌ મહાશઙ્ખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

શ્રીકૃષ્ણ મહારાજે પાંચજન્ય નામનો, અર્જુને દેવદત્ત નામનો અને ભયાનક કર્મ કરનાર ભીમસેને પૌણ્ડ્ર નામનો મહાશંખ વગાડ્યો.

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કુન્તીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનન્તવિજય નામનો અને નકુળ તથા સહદેવે સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખ વગાડ્યા. ॥૧૬॥

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખણ્ડી ચ મહારથઃ।
ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥૧૭॥
દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે।
સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શઙ્ખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી કાશિરાજ, મહારથી શિખણ્ડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, રાજા વિરાટ, અજેય સાત્યકિ, રાજા દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચેય પુત્રો અને મહાબાહુ સુભદ્રાપુત્ર

અભિમન્યુ - આ સૌએ, હે રાજન્! બધી બાજુએથી જુદા જુદા શંખો વગાડ્યા. ॥૧૭-૧૮॥

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
નભશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

તે ભયાનક નાદે આકાશ અને પૃથ્વીને પણ ગજાવતા ધાર્તરાષ્ટ્રોના એટલે કે આપના પક્ષધારીઓનાં હૃદય ચીરી નાખ્યાં. ॥૧૯॥

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ કપિધ્વજઃ ।
પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસમ્પાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાણ્ડવઃ ॥૨૦॥
હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

હે રાજન્! તે પછી કપિધ્વજ અર્જુને યુદ્ધ માટે સજ્જ થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર-સંબંધીઓને જોઈને, શસ્ત્રપ્રહારની તૈયારી વેળાએ ધનુષ ઉપાડીને હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ મહારાજને આ વચન કહ્યું, ‘‘હે અચ્યુત! મારા રથને બન્ને સેનાઓની વચ્ચે ત્યાં સુધી ઊભો રાખો, ॥૨૦-૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

જ્યાં સુધીમાં રણભૂમિમાં ભેગા થયેલા યુદ્ધની અભિલાષા રાખનારા આ વિપક્ષી યોદ્ધાઓને સારી પેઠે હું જોઈ ન લઉં; કે આ યુદ્ધમાં મારે કોની કોની સાથે લડવાનું છે એ હું જોઈ તો લઉં! ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં હિત ઇચ્છનારા જે જે રાજાઓ આ સૈન્યમાં આવ્યા છે તે સૌ યુદ્ધ કરનારાઓને હું સારી રીતે જોઉં તો ખરો!" ॥૨૩॥

સંજય ઉવાચ

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥
ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।
ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્ સમવેતાન્ કુરૂનિતિ ॥૨૫॥

સંજય બોલ્યા : હે ધૃતરાષ્ટ્ર! ગુડાકેશ અર્જુન દ્વારા આ પ્રકારે કહેવાયેલા હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે બન્ને સેનાઓની મધ્યમાં ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યની તેમજ સમસ્ત રાજાઓની સામે ઉત્તમ રથને ઊભો રાખીને

આ પ્રમાણે કહ્યું, "હે પાર્થ! યુદ્ધ માટે એકઠા થયેલા આ કૌરવોને જો." ॥૨૪-૨૫॥

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્ પાર્થઃ પિતૃનથપિતામહાન્ ।
આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૄન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સખીંસ્તથા ॥ ૨૬॥
શ્વશુરાન્ સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।

ત્યાં પૃથાપુત્ર અર્જુને એ બન્ને સેનાઓમાં રહેલા વડીલો, કાકાઓ, પિતામહો, ગુરુઓ, મામાઓ, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરાઓ તેમજ સુહૃદોને જ જોયા. ॥૨૬-૨૭નો પૂર્વાર્ધ॥

તાન્ સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭॥
કૃપયા પરયાવિષ્ટો વિષીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

તે ઉપસ્થિત સઘળા બાંધવોને જોઈને એ કુન્તીપુત્ર અર્જુન અત્યંત કરુણાથી ઘેરાઈને વિષાદ કરતાં આ વચનો બોલ્યા :- ॥૨૭નો ઉત્તરાર્ધ - ૨૮નો પૂર્વાર્ધ॥

અર્જુન ઉવાચ

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮॥
સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯॥

અર્જુન બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઊભેલા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા આ સ્વજન-સમુદાયને જોઈને મારાં અંગો શિથિલ થઈ રહ્યાં છે, મોં સુકાઈ રહ્યું છે તથા મારા શરીરમાં કંપ અને રોમાંચ થઈ રહ્યો છે. ॥ ૨૮નો ઉત્તરાર્ધ-૨૯॥

ગાણ્ડીવં સ્રંસતે હસ્તાત્ત્વક્ચૈવ પરિદહ્યતે ।
ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦॥

હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ સરી રહ્યું છે, ચામડી પણ ઘણી બળી રહી છે તથા મારું મન જાણે ભમે છે, માટે હું ઊભો રહેવાને પણ સમર્થ નથી. ॥ ૩૦॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।
ન ચ શ્રેયોऽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥ ૩૧॥

હે કેશવ! હું તો લક્ષણો પણ અવળાં જ જોઉં છું અને યુદ્ધમાં સ્વજનોને મારીને કલ્યાણ પણ નથી જોતો. ॥ ૩૧॥

ન કાઙ્ક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।
કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨॥

હે કૃષ્ણ! હું ન તો વિજય ઇચ્છું છું કે ન તો રાજ્ય, કે ન સુખ પણ; હે ગોવિંદ! અમારે આવા રાજ્યનું શું

પ્રયોજન? અથવા આવા ભોગો અને જીવનથી પણ અમને શો લાભ? ॥ ૩૨॥

યેષામર્થે કાઙ્‌ક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।
ત ઈમેડવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥ ૩૩॥

અમે જેમના માટે રાજ્ય, ભોગ અને સુખો ઈચ્છીએ છીએ, તે જ આ બધા લોકો તો ધન અને જીવવાની આશા જતી કરીને યુદ્ધમાં ઊભા છે! ॥ ૩૩॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।
માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્બન્ધિનસ્તથા ॥ ૩૪॥

અહીં ગુરુજનો, વડીલો, પુત્રો તેમજ દાદા, મામા, સસરા, પૌત્રો, સાળા તથા બીજા બધા સંબંધીઓ જ છે. ॥ ૩૪॥

એતાન્ન હન્તુમિચ્છામિ ઘ્નતોડપિ મધુસૂદન ।
અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥ ૩૫॥

હે મધુસૂદન! હું હણાઉં છતાં પણ અથવા ત્રણે લોકનું રાજ્ય મેળવવા માટે પણ હું આ બધાને હણવા નથી ઈચ્છતો, તો પછી પૃથ્વી માટે તો કહેવું જ શું? ॥ ૩૫॥

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ।
પાપમેવાશ્રયેદસ્માન્ હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬॥

હે જનાર્દન! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને હણીને અમને કયો આનંદ મળશે? આ આતતાયીઓને હણીને તો અમને પાપ જ લાગશે. ॥ ૩૬॥

તસ્માન્નાર્હા વયં હન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ સ્વબાન્ધવાન્ ।
સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭॥

માટે હે માધવ! પોતાના જ બાંધવ ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને હણવા માટે અમે યોગ્ય નથી; પોતાના જ સ્વજનોને હણીને અમે કેમ સુખી થઈશું? ॥ ૩૭॥

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮॥
કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ભિર્જનાર્દન ॥ ૩૯॥

જોકે લોભને લીધે ભ્રષ્ટચિત્ત થયેલા આ લોકો કુળના નાશથી ઉત્પન્ન થતા દોષને તથા મિત્રોનો વિરોધ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા પાપને જોતા નથી; છતાં પણ હે જનાર્દન! કુળ-નાશના કારણે લાગતા દોષને જાણનારા અમોએ આ પાપથી બચવા માટે કેમ ન વિચારવું? ॥ ૩૮-૩૯॥

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦॥

કુળનો નાશ થતાં સનાતન કુળધર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે અને ધર્મ નાશ પામતાં સમસ્ત કુળમાં પાપ પણ ખૂબજ ફેલાઈ જાય છે. ॥૪૦॥

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્ત્રિયઃ ।
સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસઙ્કરઃ ॥૪૧॥

હે કૃષ્ણ! પાપ ઘણું વધી જતાં કુળની સ્ત્રીઓ અત્યંત દૂષિત થઈ જાય છે અને હે વાર્ષ્ણેય! જ્યારે સ્ત્રીઓ દૂષિત થાય છે ત્યારે વર્ણસંકર પ્રજા જન્મે છે. ॥૪૧॥

સઙ્કરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતન્તિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥૪૨॥

વર્ણસંકર સંતતિ કુળના હણનારાઓને તથા કુળને નરકમાં લઈ જવા માટે જ હોય છે; પિંડ અને તર્પણક્રિયાથી વંચિત એમના પિતૃઓ પણ અધોગતિને પામે છે. ॥૪૨॥

દોષૈરેતૈઃ કુલઘ્નાનાં વર્ણસઙ્કરકારકૈઃ ।
ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

આ વર્ણસંકરકારક દોષોથી કુળઘાતીઓના સનાતન કુળધર્મો અને જાતિધર્મો સમૂળા નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥૪૩॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકેઽનિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪॥

એટલું જ નહીં, હે જનાર્દન! જેમના કુળધર્મો સમૂળા નષ્ટ થઈ ગયા હોય એવા મનુષ્યોનો અનિશ્ચિત કાળ સુધી નરકમાં વાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળતા આવ્યા છીએ. ॥ ૪૪॥

અહો બત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।
યદ્રાજ્યસુખલોભેન હન્તું સ્વજનમુદ્યતાઃ ॥ ૪૫॥

અરેરે! ઘણા દુઃખની વાત છે કે અમે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ એવું મોટું પાપ કરવા તત્પર થયા છીએ, જે રાજ્ય અને સુખના લોભે સ્વજનોને હણવા તૈયાર થયા છીએ! ॥ ૪૫॥

યદિ મામપ્રતીકારમશસ્ત્રં શસ્ત્રપાણયઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૬॥

એ કરતાં શસ્ત્રરહિત અને સામનો ન કરનાર એવા મને જો હાથમાં શસ્ત્ર લીધેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો રણમાં હણી નાખે, તો તે મરવું પણ મારા માટે વધુ કલ્યાણકારક થશે. ॥ ૪૬॥

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વાર્જુનઃ સંખ્યે રથોપસ્થ ઉપાવિશત્ ।
વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥૪૭॥

સંજય બોલ્યા : રણભૂમિમાં શોકથી ઉદ્વિગ્ન મનનો અર્જુન આમ કહીને બાણસહિત ધનુષ ત્યજીને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. ॥૪૭॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદેઽર્જુનવિષાદયોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

॥ અર્જુનવિષાદયોગ નામનો પહેલો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

—■—

દ્વિતીય અધ્યાય - साङ्ख्ययोग

સંજય ઉવાચ

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।
વિષીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥૧॥

સંજય બોલ્યા : આ પ્રમાણે કરુણાથી ઘેરાયેલા તેમજ આંસુભરેલા અને વ્યાકુળ નેત્રોના તથા શોક કરતા તે અર્જુનને ભગવાન મધુસૂદને આ વાક્ય કહ્યું : ॥૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।
અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન! તારા જેવા શૂરવીરને અસમયે વિષાદ માટે અયોગ્ય એવી રણભૂમિમાં આવો મોહ ક્યાંથી થયો? કારણ કે ન તો આ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ આચરેલો છે, ન તો સ્વર્ગ આપનારો છે કે ન તો યશ આપનારો છે.

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વય્યુપપદ્યતે ।
ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥ ૩॥

આથી હે પાર્થ! નપુંસકતાને વશ ન થા, તને એ શોભતી નથી; હે શત્રુઓને તપાવનાર! હૃદયની આ તુચ્છ દુર્બળતાને ત્યજીને યુદ્ધ માટે ઊભો થઈ જા. ॥ ૩॥

અર્જુન ઉવાચ

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।
ઇષુભિઃ પ્રતિ યોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥ ૪॥

અર્જુન બોલ્યા : હે મધુસૂદન! રણભૂમિમાં હું બાણોથી કઈ રીતે ભીષ્મપિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય વિરુદ્ધ

લડીશ? કેમ કે હે અરિસૂદન! તેઓ બન્નેય પૂજનીય છે. ॥૪॥

ગુરૂનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્
શ્રેયો ભોક્તું ભૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।
હત્વાર્થકામાંસ્તુ ગુરૂનિહૈવ
ભુઞ્જીય ભોગાન્ રુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥૫॥

માટે આ મહાનુભાવ ગુરુજનોને નહિ હણીને હું આ લોકમાં ભિક્ષાવૃત્તિ વડે જીવનનિર્વાહ કરવાનું પણ કલ્યાણકારી સમજું છું; કેમકે ગુરુજનોને હણીને પણ આ લોકમાં લોહીથી ખરડાયેલા અર્થ અને કામરૂપ ભોગોને જ ભોગવીશ ને! ॥૫॥

ન ચૈતદ્વિદ્મઃ કતરન્નો ગરીયો
યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।
યાનેવ હત્વા ન જિજીવિષામ-
સ્તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુખે ધાર્તરાષ્ટ્રાઃ ॥૬॥

વળી, અમે એ પણ જાણતા નથી કે અમારા માટે યુદ્ધ કરવું કે ન કરવું એ બન્નેમાંથી કયું શ્રેષ્ઠ છે; અથવા એ પણ નથી જાણતા કે તેમને અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે. જેમને હણીને અમે જીવવા પણ માગતા નથી,

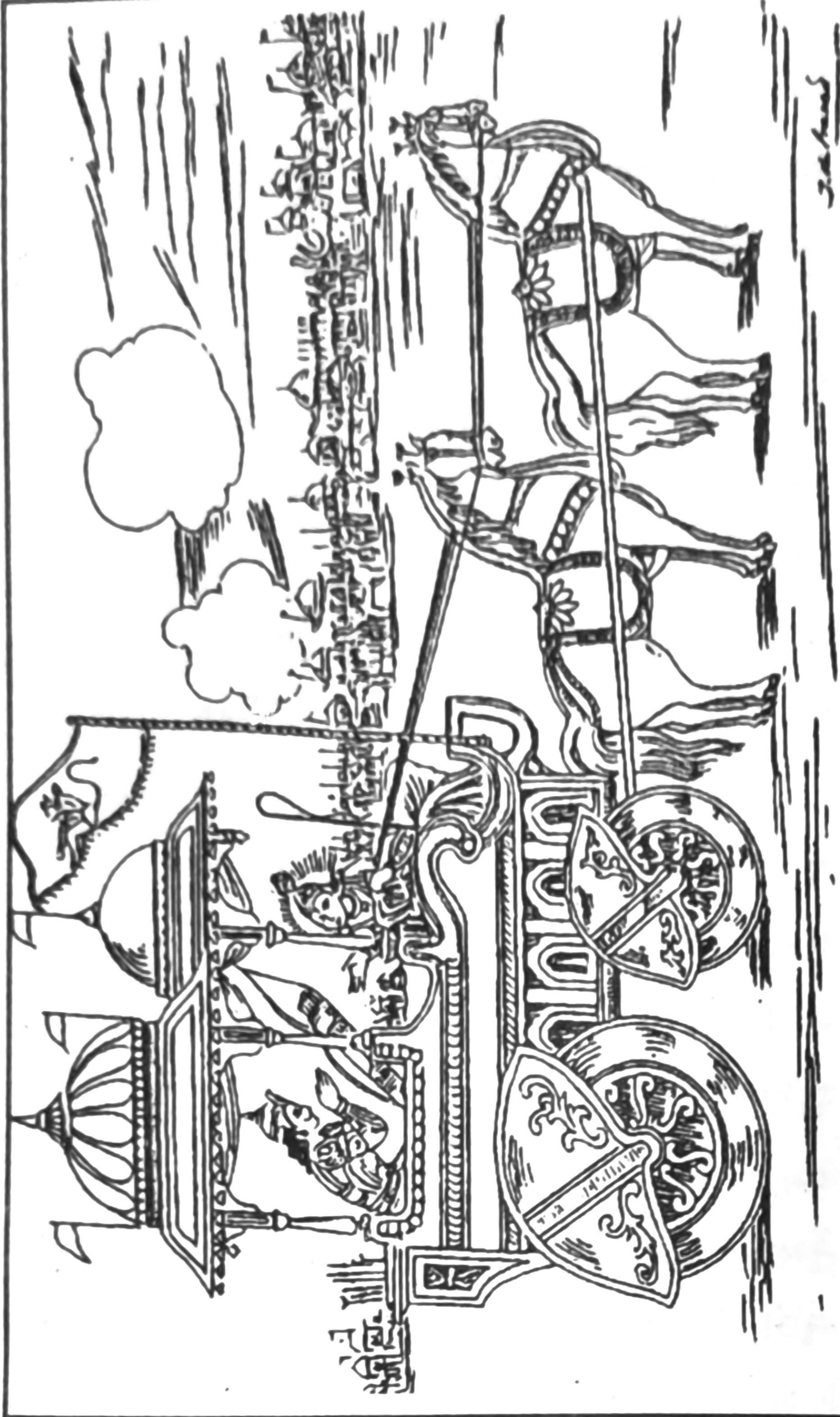
તે જ અમારા આત્મીય ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અમારી સામે યુદ્ધ માટે ઊભા છે! ॥ ૬॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ
પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસંમૂઢચેતાઃ ।
યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે
શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭॥

આથી કાયરતારૂપી દોષને લીધે જેનો સ્વભાવ નાશ પામ્યો છે એવો તથા ધર્મની બાબતમાં મોહિતચિત્ત થયેલો હું આપને પૂછું છું કે જે નિશ્ચિતરૂપે કલ્યાણકારી સાધન હોય, તે મને કહો; કેમકે હું આપનો શિષ્ય છું, માટે આપને શરણે આવેલા મને ઉપદેશ આપો. ॥ ૭॥

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્
યચ્છોકમુચ્છોષણમિન્દ્રિયાણામ્ ।
અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં
રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮॥

કેમકે પૃથ્વીનું નિષ્કંટક અને ધનધાન્યથી સંપન્ન રાજ્ય તેમજ દેવતાઓનું આધિપત્ય પામીને પણ હું એવો ઉપાય નથી જોતો, જે મારી ઈન્દ્રિયોને સૂકવનારા શોકને નિવારી શકે. ॥ ૮॥

શ્રી ભગવાનનો અર્જુન પ્રત્યે ઉપદેશ પ્રારંભ

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વા હૃષીકેશં ગુડાકેશઃ પરંતપ ।
ન યોત્સ્ય ઈતિ ગોવિન્દમુક્ત્વા તૂષ્ણીં બભૂવ હ ॥ ૯॥

સંજય બોલ્યા : હે રાજા, નિદ્રાને જીતનારા અર્જુન અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ પ્રત્યે આમ કહીને પછી શ્રીગોવિંદ ભગવાનને 'યુદ્ધ નહીં કરું' એમ સ્પષ્ટ કહીને ચુપ થઈ ગયા. ॥ ૯॥

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે વિષીદન્તમિદં વચઃ ॥ ૧૦॥

હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર! અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ બન્ને સેનાઓની મધ્યે શોક કરતા અર્જુન પ્રત્યે મલકતા હોય એમ આ વચન બોલ્યા : ॥ ૧૦॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।
ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ પણ્ડિતાઃ ॥ ૧૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન! જેમના માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમના માટે તું શોક કરે છે અને જ્ઞાનીજનો જેવાં વચનો બોલે છે, પરંતુ જેમના પ્રાણ જતા

રહ્યા છે તેમના માટે કે જેમના પ્રાણ નથી ગયા તેમના માટે જ્ઞાનીજનો શોક નથી કરતા. ॥ ૧૧॥

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્‌ ॥ ૧૨॥

હું કોઈ કાળમાં ન હતો એવું નથી, તું ન હતો કે આ રાજાઓ ન હતા એવું પણ નથી અને એવું પણ નથી કે હવે પછી આપણે બધા નહીં હોઈએ. ॥ ૧૨॥

દેહિનોઽસ્મિન્‌ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।
તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૩॥

જેમ જીવાત્માને આ શરીરમાં બાળપણ, યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ બાબતમાં ધીર પુરુષ મોહિત થતો નથી. ॥ ૧૩॥

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।
આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥ ૧૪॥

હે કુંતીપુત્ર! ઠંડી-ગરમી અને સુખ-દુઃખ દેનારા ઇન્દ્રિયો સાથેના વિષયોના સંયોગો તો ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ છે, અનિત્ય છે; માટે હે ભારત! તેમને તું સહન કર. ॥ ૧૪॥

યં હિ ન વ્યથયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।
સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫॥

કેમકે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! દુઃખ-સુખને સમાન સમજનાર જે ધીર પુરુષને આ ઈન્દ્રિયો સાથેના વિષયોના સંયોગો વ્યાકુળ નથી કરતા, તે મોક્ષને પાત્ર થાય છે. ॥ ૧૫॥

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।
ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬॥

અસત્ પદાર્થની સત્તા નથી અને સત્નો અભાવ નથી; આ બન્નેનું તત્ત્વ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ જોયું છે. ॥ ૧૬॥

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭॥

નાશરહિત તો તું તેને જાણ, જેનાથી આ સકળ જગત-દૃશ્યવર્ગ વ્યાપ્ત છે. આ અવિનાશીનો વિનાશ કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી. ॥ ૧૭॥

અન્તવન્ત ઈમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮॥

આ નાશરહિત, અપ્રમેય, નિત્યસ્વરૂપ જીવાત્માનાં

આ સઘળાં શરીરો નાશવંત કહેવાયાં છે; માટે હે ભરતવંશી અર્જુન! તું યુદ્ધ કર. ॥ ૧૮॥

ય એનં વેત્તિ હન્તારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।
ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥ ૧૯॥

જે આ આત્માને હણનાર સમજે છે તથા જે એને હણાયેલ માને છે, તે બન્નેય જાણતા નથી; કેમકે આ આત્મા વાસ્તવમાં નથી કોઈને હણતો કે નથી કોઈના દ્વારા હણાતો. ॥ ૧૯॥

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-
ન્નાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦॥

આ આત્મા કોઈ પણ કાળમાં જન્મ લેતો હોય એમ નથી કે મરણ પામતો હોય એમ નથી, તેમજ ઉત્પન્ન થઈને ફરીથી સત્તાવાન થતો હોય એમ પણ નથી; કારણ કે તે અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે, શરીરના હણાવા છતાં પણ તે હણાતો નથી. ॥ ૨૦॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।
કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧॥

હે પાર્થ! જે પુરુષ આ આત્માને નાશરહિત, નિત્ય, અજન્મા તેમજ અવ્યય જાણે છે, તે પુરુષ કઈ રીતે કોઈને હણાવે છે અને કઈ રીતે કોઈને હણે છે? ॥ ૨૧॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ ગૃહ્ણાતિ નરોऽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨॥

જેમ માણસ જૂનાં વસ્ત્રો ત્યજીને બીજાં નવાં વસ્ત્રો ગ્રહણ કરે છે, તેમજ જીવાત્મા જૂનાં શરીરો ત્યજીને બીજાં નવાં શરીરો પામે છે. ॥ ૨૨॥

નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ૨૩॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, આને અગ્નિ બાળી શકતો નથી, આને પાણી ઓગાળી શકતું નથી અને પવન આને સુકવી શકતો નથી. ॥ ૨૩॥

અચ્છેદ્યોऽયમદાહ્યોऽયમક્લેદ્યોऽશોષ્ય એવ ચ ।
નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોऽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪॥

કેમકે આ આત્મા અચ્છેદ્ય, અદાહ્ય, અક્લેદ્ય, અશોષ્ય તથા નિત્ય, સર્વવ્યાપી, અચળ, સ્થિર તેમજ સનાતન છે. ॥ ૨૪॥

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।
તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫॥

આ આત્મા અવ્યક્ત, અચિંત્ય અને વિકારરહિત કહેવાય છે; તેથી હે અર્જુન! આ આત્માને આ પ્રમાણે જાણીને તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી એટલે કે તારે શોક કરવો ઉચિત નથી ॥ ૨૫॥

અથ ચૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।
તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈવં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૬॥

અને જો તું આ આત્માને સદા જન્મ લેનાર તથા સદા મૃત્યુ પામનાર માનતો હોય, તો પણ હે મહાબાહો! આવી રીતે શોક કરવો તારા માટે યોગ્ય નથી, ॥ ૨૬॥

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૭॥

કેમકે આ માન્યતા મુજબ જન્મેલાનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે અને મરેલાનો જન્મ નિશ્ચિત છે; તેથી પણ આ ઉપાય વિનાના વિષયમાં શોક કરવો તારા માટે યોગ્ય નથી. ॥ ૨૭॥

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।
અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮॥

હે અર્જુન! સઘળાં પ્રાણીઓ જન્મ પૂર્વે અપ્રગટ હતાં અને મર્યા પછી પણ અપ્રગટ થઈ જનાર છે, કેવળ વચગાળામાં જ પ્રગટ છે, તો પછી આવી સ્થિતિમાં શો શોક કરવાનો? ॥ ૨૮॥

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
માશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯॥

કોઈ એક વિરલ મહાપુરુષ જ આ આત્માને આશ્ચર્યની જેમ જુએ છે, તેમજ બીજો કોઈ મહાપુરુષ જ આત્મતત્ત્વને આશ્ચર્યની જેમ વર્ણવે છે તથા બીજો કોઈ અધિકારી પુરુષ જ આને આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે અને કોઈ તો સાંભળીને પણ આને જાણતો નથી. ॥ ૨૯॥

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।
તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૩૦॥

હે અર્જુન! આ આત્મા સૌનાં શરીરોમાં હંમેશાં અવધ્ય+ છે; એ કારણે તારે સમસ્ત પ્રાણીઓ માટે શોક કરવો ઉચિત નથી. ॥ ૩૦॥

+ જેનો વધ ન કરી શકાય એવો.

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકમ્પિતુમર્હસિ ।
ધર્મ્યાદ્ધિ યુદ્ધાચ્છ્રેયોઽન્યત્ક્ષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥ ૩૧॥

વળી, સ્વધર્મને જોતાં પણ તારે ભય પામવો ન જોઈએ; કેમકે ક્ષત્રિય માટે ધર્મયુક્ત યુદ્ધથી વધીને બીજું કોઈ કલ્યાણકારી કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૧॥

યદૃચ્છયા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃતમ્ ।
સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥ ૩૨॥

હે પાર્થ! આપમેળે પ્રાપ્ત થયેલા તેમજ ઊઘડેલા સ્વર્ગના દ્વારરૂપી આવા યુદ્ધને ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ મેળવે છે. ॥ ૩૨॥

અથ ચેત્ત્વમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।
તતઃ સ્વધર્મં કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩॥

આમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુક્ત યુદ્ધ નહીં કરે, તો સ્વધર્મ અને કીર્તિને ગુમાવીને પાપને પામીશ. ॥ ૩૩॥

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ।
સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪॥

એટલું જ નહીં, બધા લોકો ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહેનારી તારી અપકીર્તિ પણ કહેશે અને ગૌરવશાળી પુરુષ માટે અપકીર્તિ મરણથીયે અધિક છે. ॥ ૩૪॥

ભયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।
યેષાં ચ ત્વં બહુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫॥

તારા અતુલનીય પ્રભાવને લીધે જેઓ તને ઘણા સન્માનની દૃષ્ટિએ જોતા આવ્યા છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તું તુચ્છતાને પામીશ, તે મહારથીઓ તને ભયને લીધે યુદ્ધથી વિમુખ થયેલો માનશે. ॥ ૩૫॥

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્ વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।
નિન્દન્તસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃખતરં નુ કિમ્ ॥ ૩૬॥

તારા વેરીઓ તારા સામર્થ્યની નિંદા કરતાં તને ઘણાં બધાં ન કહેવા જેવાં વચનો પણ કહેશે; એનાથી વધારે દુઃખ બીજું શું હશે? ॥ ૩૬॥

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા ભોક્ષ્યસે મહીમ્ ।
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭॥

કાં તો તું યુદ્ધમાં હણાઈને સ્વર્ગ પામીશ અથવા તો સંગ્રામમાં જીતીને ભૂમંડળનું રાજ્ય ભોગવીશ; માટે હે અર્જુન! તું યુદ્ધ માટે નિશ્ચય કરીને ઊભો થઈ જા. ॥ ૩૭॥

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૮॥

જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખને

સમાન સમજ્યા પછી યુદ્ધ માટે કટિબદ્ધ થઈ જા; આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી તું પાપને પામીશ નહીં. ॥ ૩૮॥

એષા તેઽભિહિતા સાઙ્ખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ ।
બુદ્ધ્યા યુક્તો યયા પાર્થ કર્મબન્ધં પ્રહાસ્યસિ ॥ ૩૯॥

હે પાર્થ! આ બુદ્ધિ તારે માટે જ્ઞાનયોગના+ વિષયમાં કહેવામાં આવી અને હવે તું એને કર્મયોગના★ વિષયમાં સાંભળ, જે બુદ્ધિથી યુક્ત થયેલો તું કર્મોના બંધનને સારી પેઠે ત્યજી દઈશ એટલે કે કર્મબંધનમાંથી છૂટી જઈશ. ॥ ૩૯॥

નેહાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।
સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥ ૪૦॥

આ કર્મયોગમાં આરંભનો અર્થાત્ બીજનો નાશ નથી અને પ્રત્યવાય દોષ અર્થાત્ અવળા ફળરૂપી દોષ પણ નથી; બલકે આ કર્મયોગરૂપી ધર્મનું થોડું પણ આચરણ જન્મ-મૃત્યુરૂપી મહાન ભયમાંથી ઉગારે છે. ॥ ૪૦॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન ।
બહુશાખા હ્યનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥ ૪૧॥

+ - ★ અધ્યાય ૩ શ્લોક-૩ની ટીપ્પણીમાં આની થોડી વિસ્તૃત માહિતી જોવી.

હે અર્જુન! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ એક જ હોય છે; જ્યારે અસ્થિર વિચારના વિવેકહીન સકામ માણસોની બુદ્ધિઓ ખરેખર ઘણા પ્રકારની અને અપાર હોય છે. ॥ ૪૧॥

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।
વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨॥
કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩॥
ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચેતસામ્ ।
વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪॥

હે અર્જુન! જેઓ ભોગોમાં તન્મય થયેલા છે, જેઓ કર્મફળનાં પ્રશંસક વેદવાક્યોમાં જ પ્રીતિ સેવે છે, જેમની બુદ્ધિમાં એકમાત્ર સ્વર્ગ જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે અને જેઓ સ્વર્ગથી ચઢિયાતું બીજું કશું જ નથી - એમ બોલનારા છે, એવા અવિવેકી માણસો આ પ્રકારની પુષ્પિત એટલે કે માત્ર સાંભળવામાં જ મધુર અને મનોહર વાણી બોલ્યા કરે છે કે જે જન્મરૂપી કર્મફળ દેનારી તેમજ ભોગ તથા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે વિવિધ જાતની ઘણી-બધી ક્રિયાઓનું વર્ણન કરનારી છે; તે વાણી દ્વારા જેમનું ચિત્ત હરાયેલું છે, જેઓ ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં અત્યંત આસક્ત છે, એવા માણસોની

પરમાત્મામાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી હોતી. ॥ ૪૨-૪૪॥

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।
નિર્દ્વન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫॥

હે અર્જુન! વેદો ઉપર જણાવ્યા અનુસાર ત્રણેય ગુણોના કાર્યરૂપ સઘળા ભોગો તથા એમનાં સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનારા છે; માટે તું એ ભોગો અને એમનાં સાધનોમાં આસક્તિરહિત અને હરખ-શોક વગેરે દ્વન્દ્વોથી રહિત બનીને નિત્યવસ્તુ પરમાત્મામાં સ્થિત થઈ જા, તેમજ યોગક્ષેમ*ને ન ઇચ્છનાર એટલે કે શરીરનિર્વાહની ચિંતા પણ ન કરનાર તથા સ્વાધીન અન્તઃકરણનો અર્થાત્ જિતેન્દ્રિય થા. ॥ ૪૫॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।
તાવાન્ સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬॥

બધી બાજુથી ભરપૂર જળાશય મળી જતાં નાનકડા જળાશયમાં મનુષ્યનું જેટલું પ્રયોજન રહે છે, બ્રહ્મને તત્ત્વથી જાણનાર બ્રાહ્મણનું સઘળા વેદોમાં એટલું જ પ્રયોજન રહે છે. (અર્થાત્ જેમ મોટું જળાશય પ્રાપ્ત થઈ

* અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિનું નામ 'યોગ' અને પ્રાપ્તની રક્ષાનું નામ 'ક્ષેમ' છે.

જતાં જળ માટે નાનાં જળાશયોની જરૂર રહેતી નથી, તેમજ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદ માટે વેદોક્ત કર્મોના ફળરૂપી ભોગોની જરૂર રહેતી નથી.) ॥ ૪૬॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥ ૪૭॥

તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, એનાં ફળોમાં કદીયે નહીં; માટે તું કર્મોના ફળનો હેતુ થા મા; અર્થાત્ ફલાપેક્ષાથી રહિત થઈને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્મ કર તથા તારી કર્મ ન કરવામાં પણ આસક્તિ ન થાઓ. ॥ ૪૭॥

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ।
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮॥

હે ધનંજય! તું આસક્તિ ત્યજીને તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમબુદ્ધિ રાખીને યોગમાં સ્થિત થઈ કર્તવ્યકર્મો કર; 'સમત્વ'★ એ જ યોગ કહેવાય છે. ॥ ૪૮॥

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનઞ્જય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥ ૪૯॥

★ જે કંઈ પણ કર્મ કરવામાં આવે, એ પૂરું થાય કે ન થાય તેમજ તેનું ફળ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ મળે, તેમાં સમભાવ રહેવો તેનું નામ 'સમત્વ' છે.

આ સમત્વરૂપ બુદ્ધિયોગ કરતાં સકામ કર્મ ઘણું જ નીચલી કક્ષાનું છે, માટે હે ધનંજય! તું સમબુદ્ધિમાં જ રક્ષણનો ઉપાય શોધ અર્થાત્ બુદ્ધિયોગનો જ આશરો લે; કેમકે ફળનો હેતુ બનનારા અર્થાત્ ફલાપેક્ષી જનો દયાને પાત્ર છે. ॥૪૯॥

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।
તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

સમબુદ્ધિયુક્ત માણસ પુણ્ય અને પાપ બેયને આ લોકમાં ત્યાગી દે છે - તેમનાથી મુક્ત થઈ જાય છે; માટે તું સમત્વરૂપ યોગમાં જોડાઈ જા, આ સમત્વરૂપ યોગ એ જ કર્મોમાં કુશળતા છે અર્થાત્ કર્મબંધનમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે. ॥૫૦॥

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।
જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

કેમકે સમબુદ્ધિથી યુક્ત જ્ઞાનીજનો કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર ફળનો ત્યાગ કરીને જન્મરૂપી બંધનથી મુક્ત થઈ નિર્વિકાર પરમ પદને પામે છે. ॥૫૧॥

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।
તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કળણને* સારી રીતે ઓળંગી જશે, તે વખતે તું સાંભળેલા અને સાંભળવા બાકી રહેલા આ લોક તેમજ પરલોક સંબંધી બધાય ભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય પામીશ. ॥ ૫૨॥

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।
સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩॥

જાત-જાતનાં વચનો સાંભળવાને લીધે વિચલિત થયેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે પરમાત્મામાં અચળ અને સ્થિરભાવે સ્થાયી થઈ જશે, ત્યારે તું યોગને પામીશ, અર્થાત્ તારો પરમાત્મા સાથે નિત્યસંયોગ થઈ જશે. ॥ ૫૩॥

અર્જુન ઉવાચ

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।
સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪॥

અર્જુન બોલ્યા : હે કેશવ! સમાધિમાં સ્થિત પરમાત્માને પામેલા સ્થિરબુદ્ધિ પુરુષનું શું લક્ષણ છે? તે સ્થિરબુદ્ધિ પુરુષ કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે બેસે છે

* એ ભૂમિ જેમાં ખૂંપી ગયા પછી માણસ બહાર નીકળવાનો જેટલો પ્રયત્ન કરે, એટલો એ ભૂમિમાં વધુ ને વધુ ઊંડો ખૂંપતો જાય.

તથા કેવી રીતે ચાલે છે, અર્થાત્ તેનાં આચરણ કેવાં હોય છે? ॥ ૫૪॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પ્રજહાતિ યદા કામાન્ સર્વાન્ પાર્થ મનોગતાન્ ।
આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ! જે વખતે આ પુરુષ મનમાં રહેલી સઘળી કામનાઓને સમ્યક્ રીતે ત્યજી દે છે અને આત્માથી આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ॥ ૫૫॥

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬॥

દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં જેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો, સુખો મળતાં જે સંપૂર્ણપણે નિઃસ્પૃહ હોય છે તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યા છે, એવો મુનિ સ્થિરબુદ્ધિ કહેવાય છે. ॥ ૫૬॥

યઃ સર્વત્રાનભિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।
નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭॥

જે પુરુષ સર્વત્ર સ્નેહરહિત થયેલો તે તે શુભ કે

અશુભ વસ્તુ પામીને નથી પ્રસન્ન થતો કે નથી દ્વેષ કરતો, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ॥ ૫૭॥

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽઙ્ગાનીવ સર્વશઃ ।
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮॥

કાચબો બધી બાજુથી પોતાનાં અંગોને જેમ સંકોરી લે છે, તેમજ જ્યારે આ પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને સર્વ પ્રકારે ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે (એમ સમજવું). ॥ ૫૮॥

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯॥

ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ગ્રહણ ન કરનાર પુરુષનાય માત્ર વિષયો તો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ એમના પ્રત્યેની આસક્તિ નિવૃત્ત નથી થતી; જ્યારે આ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની તો આસક્તિ પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાને લીધે એની સંસાર પ્રત્યે લેશમાત્ર આસક્તિ રહેતી નથી. ॥ ૫૯॥

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥ ૬૦॥

હે કુન્તીપુત્ર! આસક્તિનો નાશ ન થવાને લીધે

મંથન કરી નાખવાના સ્વભાવની આ ઇન્દ્રિયો યત્ન કરતા બુદ્ધિમાન મનુષ્યના મનને પણ પરાણે હરી લે છે. ॥ ૬૦॥

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।
વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૧॥

માટે સાધક માટે જરૂરી છે કે પોતે એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરી સમાહિતચિત્ત થયેલો મારા પરાયણ થઈને ધ્યાનમાં બેસે; કેમકે જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો વશમાં હોય છે, તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ॥ ૬૧॥

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુંસઃ સઙ્ગસ્તેષૂપજાયતે ।
સઙ્ગાત્સઞ્જાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨॥

વિષયોનું ચિંતન કરનારા પુરુષને તે વિષયોમાં આસક્તિ જન્મે છે, આસક્તિથી તે વિષયોની કામના ઉત્પન્ન થાય છે અને કામનામાં વિઘ્ન આવવાથી ક્રોધ જન્મે છે. ॥ ૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।
સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥ ૬૩॥

ક્રોધથી ઘણી મૂઢતા આવે છે, મૂઢતાથી સ્મૃતિમાં ભ્રમ ઊભો થાય છે, સ્મૃતિમાં ભ્રમ ઊભો થવાથી બુદ્ધિ

અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિનો નાશ થઈ જાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી એ પુરુષનું પોતાની સ્થિતિથી પતન થાય છે, ॥ ૬૩॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।
આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪॥

પરંતુ સ્વાધીન અંતઃકરણનો સાધક પોતાના વશમાં કરેલી રાગદ્વેષ વિનાની ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં વિચરણ કરતો હોવા છતાં અન્તઃકરણની આધ્યાત્મિક પ્રસન્નતાને પામે છે. ॥ ૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫॥

અન્તઃકરણ પ્રસન્ન થતાં આનાં સર્વ દુઃખોનો અભાવ થઈ જાય છે અને એ પ્રસન્ન-ચિત્ત કર્મયોગીની બુદ્ધિ તત્કાળ બધી બાજુએથી દૂર થઈને એક પરમાત્મામાં જ સારી પેઠે સ્થિર થઈ જાય છે. ॥ ૬૫॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।
ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬॥

જે પુરુષે મન અને ઈન્દ્રિયો જીત્યાં નથી તેનામાં નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિ નથી હોતી તેમજ એ અયુક્ત

માણસના અન્તઃકરણમાં ભાવના પણ નથી હોતી તથા ભાવનાહીન માણસને શાંતિ નથી મળતી અને શાંતિ વિનાના માણસને સુખ ક્યાંથી મળે? ॥ ૬૬॥

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુ વિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવામ્ભસિ ॥ ૬૭॥

કેમકે જેમ વાયુ જળમાં વહેતી નૌકાને ખેંચી જાય છે, તે જ પ્રમાણે વિષયોમાં વિચરતી ઇન્દ્રિયોમાંથી જે ઇન્દ્રિયની સાથે મન રહે છે, તે એકલી ઇન્દ્રિય આ અયુક્ત પુરુષની બુદ્ધિને હરી લે છે. ॥ ૬૭॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિગૃહીતાનિ સર્વશઃ ।
ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮॥

તેથી હે મહાબાહો! જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી સર્વ પ્રકારે નિગૃહીત કરાયેલી છે, એની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ॥ ૬૮॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।
યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯॥

સમસ્ત પ્રાણીઓ માટે જે રાત્રિ સમાન છે, તે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગી જાગે છે; અને જે નાશવંત સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિમાં સઘળાં

પ્રાણીઓ જાગે છે, પરમાત્માના તત્ત્વને જાણનાર મુનિ માટે તે રાત્રિ સમાન છે. ॥ ૬૯॥

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં
સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।
તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે
સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦॥

જે પ્રમાણે બધી બાજુથી ભરપૂર, અચળ પ્રતિષ્ઠાવાળા સમુદ્રમાં અનેક નદીઓનાં પાણી તેને વિચલિત કર્યા વિના જ સમાઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ ભોગો જે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ સમાઈ જાય છે, તે જ પુરુષ પરમ શાંતિને પામે છે, ભોગોને ઈચ્છનારો નહીં. ॥ ૭૦॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
નિર્મમો નિરહઙ્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧॥

જે પુરુષ સઘળી કામનાઓ છોડીને મમતા વિનાનો, અહંકાર વિનાનો અને સ્પૃહા વિનાનો થઈને વિચરે છે તે જ શાંતિને પામે છે અર્થાત્ તે શાંતિને પામેલો છે. ॥ ૭૧॥

એષા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ નૈનાં પ્રાપ્ય વિમુહ્યતિ ।
સ્થિત્વાસ્યામન્તકાલેઽપિ બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ૭૨॥

હે પાર્થ! આ બ્રહ્મને પામી ચુકેલા પુરુષની સ્થિતિ છે; આને પામીને યોગી કદી મોહિત નથી થતો અને અંતકાળે પણ આ બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિત થઈને બ્રહ્માનંદને પામી જાય છે. ॥૭૨॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે સાંખ્યયોગો નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨॥

॥ સાંખ્યયોગ નામનો બીજો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

—■—

તૃતીય અધ્યાય - કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।
તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે જનાર્દન! જો તમે કર્મ કરતાં જ્ઞાનને ચઢિયાતું માનો છો, તો પછી હે કેશવ! મને આ યુદ્ધરૂપી ભયાનક કર્મમાં કેમ જોડો છો? ॥૧॥

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।
તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

તમે ભળતાં જેવાં વચનોથી મારી બુદ્ધિને જાણે

ભરમાવી રહ્યા છો, તો એવી એક વાતને નિશ્ચિત કરીને કહો, કે જેનાથી હું કલ્યાણ પામું. ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનઘ ।
જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥ ૩॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે નિષ્પાપ! આ લોકમાં બે પ્રકારની નિષ્ઠા* મારા વડે પહેલાં કહેવાઈ ચુકી છે; એમનામાંથી સાંખ્યયોગીઓની નિષ્ઠા જ્ઞાનયોગ+ દ્વારા અને યોગીઓની નિષ્ઠા કર્મયોગ★ દ્વારા થાય છે. ॥ ૩॥

---

* સાધનની પરિપક્વ અવસ્થા અર્થાત્ પરાકાષ્ઠાનું નામ 'નિષ્ઠા' છે.

\+ માયાથી જન્મેલા બધા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે એમ સમજીને તેમજ મન, ઈન્દ્રિય અને શરીર દ્વારા થતી સમસ્ત ક્રિયાઓમાં કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થઈને સર્વવ્યાપી સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં એકાત્મભાવે સ્થિત રહેવું તેનું નામ 'જ્ઞાનયોગ' છે, આને જ 'સંન્યાસ', 'સાંખ્યયોગ' વગેરે નામો અપાયાં છે.

★ ફળ તેમજ આસક્તિને છોડીને ભગવદાજ્ઞા પ્રમાણે કેવળ ભગવદર્થે સમત્વબુદ્ધિથી કર્મ કરવું તેનું નામ 'નિષ્કામ કર્મયોગ' છે, આને જ 'સમત્વયોગ', 'બુદ્ધિયોગ', 'કર્મયોગ', 'તદર્થકર્મ', 'મદર્થકર્મ', 'મત્કર્મ' વગેરે નામો દ્વારા ઓળખાવ્યું છે.

ન કર્મણામનારમ્ભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે ।
ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪॥

માણસ ન તો કર્મોનો આરંભ કર્યા વિના અર્થાત્ આચરણ કર્યા વિના નિષ્કર્મતાને★ એટલે કે યોગનિષ્ઠાને પામી શકે છે કે ન તો કર્મોના કેવળ ત્યાગમાત્રથી સિદ્ધિ એટલે કે સાંખ્યનિષ્ઠાનેય પામી શકે છે. ॥ ૪॥

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।
કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫॥

ખરેખર કોઈ પણ માણસ કદીયે ક્ષણમાત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના નથી રહેતો; કેમકે આખાય મનુષ્યસમુદાયને પ્રકૃતિજનિત ગુણો વડે પરવશ થઈને કર્મ તો કરવું જ પડે છે. ॥ ૫॥

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬॥

જે મૂઢબુદ્ધિનો મનુષ્ય સઘળી ઇન્દ્રિયોને હઠપૂર્વક ઉપર-ઉપરથી રોકીને મનથી તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું

★ જે સ્થિતિને પામેલા પુરુષનાં કર્મો અકર્મ બની જાય છે એટલે કે તે કર્મો ફળ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતાં, એ સ્થિતિનું નામ 'નિષ્કર્મતા' છે.

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્ત્વિષ્ટકામધુક્ ॥ ૧૦॥

પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ કલ્પના આદિમાં અર્થાત્ સૃષ્ટિના આરંભે યજ્ઞસહિત પ્રજાઓને સર્જીને તે પ્રજાઓને કહ્યું કે તમે આ યજ્ઞ દ્વારા વૃદ્ધિ પામો અને આ યજ્ઞ તમને બધાને ઇચ્છિત ભોગ આપનાર થાઓ. ॥ ૧૦॥

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયન્તુ વઃ ।
પરસ્પરં ભાવયન્તઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧॥

તમે બધા આ યજ્ઞ વડે દેવતાઓને ઉન્નત કરો અને તે દેવતાઓ તમને બધાને ઉન્નત કરે; આ પ્રમાણે નિઃસ્વાર્થભાવે એક-બીજાને ઉન્નત કરતા રહીને તમે બધા પરમ કલ્યાણને પામશો. ॥ ૧૧॥

ઈષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યન્તે યજ્ઞભાવિતાઃ ।
તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુઙ્ક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨॥

યજ્ઞ વડે વૃદ્ધિ પામેલા દેવતાઓ તમને બધાને વણમાગ્યે જ ઇચ્છિત ભોગો અવશ્ય આપતા રહેશે; આ રીતે તે દેવતાઓ દ્વારા અપાયેલા ભોગોને જે પુરુષ તે દેવતાઓને નહીં આપીને પોતે ભોગવે છે, તે ચોર જ છે. ॥ ૧૨॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।
ભુઞ્જતે તે ત્વઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩॥

યજ્ઞમાંથી વધેલા અન્નને આરોગનારા શ્રેષ્ઠ પુરુષો સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને જે પાપીઓ પોતાના શરીરના પોષણ માટે જ અન્ન રાંધે છે, તેઓ તો પાપને જ ખાય છે. ॥ ૧૩॥

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪॥
કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫॥

સઘળાં પ્રાણીઓ અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે, અન્નની ઉત્પત્તિ વરસાદથી થાય છે, વરસાદ યજ્ઞથી થાય છે અને યજ્ઞ વિહિત કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારો છે, કર્મસમુદાયને તું વેદથી ઉદ્ભવેલો અને વેદને અવિનાશી પરમાત્માથી ઉદ્ભવેલો જાણ; આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વવ્યાપી પરમ અક્ષર પરમાત્મા સદાય યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥ ૧૪-૧૫॥

એવં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીહ યઃ ।
અઘાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્થ સ જીવતિ ॥ ૧૬॥

હે પાર્થ! જે મનુષ્ય આ લોકમાં આ પ્રમાણે પરંપરાથી

પ્રચલિત સૃષ્ટિચક્રને નથી અનુસરતો, અર્થાત્ પોતાના કર્તવ્યનું પાલન નથી કરતો, તે ઇન્દ્રિયો વડે ભોગોમાં રમનારો પાપાયુ મનુષ્ય ફોગટ જ જીવે છે. ॥ ૧૬॥

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।
આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥ ૧૭॥

પણ જે માણસ આત્મામાં જ રમનારો અને આત્મામાં જ તૃપ્ત તેમજ આત્મામાં જ સંતુષ્ટ હોય, તેના માટે કશું કરવાનું બાકી નથી રહેતું. ॥ ૧૭॥

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।
ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥ ૧૮॥

એ મહાપુરુષનું આ સંસારમાં ન તો કર્મ કરવાથી કશું પ્રયોજન રહે છે કે ન તો કર્મ ન કરવાથીયે કશું પ્રયોજન રહે છે તેમજ સઘળા જીવો સાથે આ મહાપુરુષનો લેશમાત્ર પણ સ્વાર્થનો સંબંધ નથી રહેતો. ॥ ૧૮॥

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચાર ।
અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯॥

આથી તું નિરંતર આસક્તિ વિનાનો થઈ હંમેશા કર્તવ્યકર્મોને સમ્યક્ રીતે કરતો રહે, કેમકે આસક્તિ

વિનાનો થઈને કર્મ કરતો માણસ પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૧૯॥

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦॥

જનક વગેરે જ્ઞાનીજનો પણ આસક્તિ વિનાના કર્માચરણ દ્વારા જ પરમ સિદ્ધિને પામ્યા હતા, તેથી તથા લોકસંગ્રહને જોતાં પણ તું કર્મ કરવાને જ યોગ્ય છે, અર્થાત્ તારા માટે કર્મ કરવું એ જ ઉચિત છે. ॥ ૨૦॥

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।
સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરે છે, અન્ય માણસો પણ તેને તેને જ આચરે છે; તે જે કંઈ પ્રમાણ કરી આપે છે, સકળ માનવ-સમૂહ તે પ્રમાણે વર્તવા લાગે છે. ॥ ૨૧॥

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિઞ્ચન ।
નાનવાપ્તમવાપ્તવ્યં વર્ત એવ ચ કર્મણિ ॥ ૨૨॥

હે પાર્થ! મારે આ ત્રણેય લોકોમાં ન તો કશું કર્તવ્ય છે કે ન કશીયે પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુ અપ્રાપ્ત છે, છતાંય હું કર્મમાં જ વર્તું છું. ॥ ૨૨॥

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।
મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩॥

કેમકે હે પાર્થ! જો કદાચ હું સાવધાન થઈને કર્મોમાં ન વર્તું તો ભારે હાનિ થઈ જાય, કારણકે માણસો બધી રીતે મારા જ માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. ॥ ૨૩॥

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।
સઙ્કરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪॥

આથી જો હું કર્મ ન કરું તો આ બધા માણસો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય અને હું સંકરપણાનો કરનાર બનું તથા આ આખી પ્રજાને નષ્ટ કરનારો બનું. ॥ ૨૪॥

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચિકીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫॥

માટે હે ભારત! કર્મમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાનીજનો જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, આસક્તિ વિનાનો વિદ્વાન પણ લોકસંગ્રહની ઈચ્છા રાખતો તે જ પ્રમાણે કર્મ કરે. ॥ ૨૫॥

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસઙ્ગિનામ્ ।
જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬॥

પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અચળભાવે સ્થિત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા

અજ્ઞાનીઓની બુદ્ધિમાં ભ્રમ અર્થાત્ એ કર્મો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ન ઉપજાવે; પરંતુ પોતે શાસ્ત્રવિહિત સઘળાં કર્મો સારી પેઠે કરતો રહી એમની પાસે પણ તે જ પ્રમાણે કર્મ કરાવે. ॥ ૨૬॥

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહઙ્કારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭॥

વાસ્તવમાં સઘળાં કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિના ગુણો વડે કરવામાં આવે છે, છતાં પણ અહંકાર દ્વારા મોહિત થયેલા અંતઃકરણનો અજ્ઞાની 'હું કર્તા છું' એમ માને છે. ॥ ૨૭॥

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।
ગુણા ગુણેષુ વર્તન્ત ઈતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮॥

પણ હે મહાબાહો! ગુણવિભાગ અને કર્મવિભાગના★ તત્ત્વને+ જાણનાર જ્ઞાનયોગી તો સમસ્ત ગુણો જ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે એમ સમજીને એમનામાં આસક્ત નથી થતો. ॥ ૨૮॥

★ ત્રિગુણાત્મક માયાનાં કાર્ય એવા પાંચ મહાભૂત તથા મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તેમજ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને શબ્દ વગેરે પાંચ વિષયો - આ સર્વના સમૂહનું નામ 'ગુણવિભાગ' છે અને એમની પરસ્પરની ચેષ્ટાઓનું નામ 'કર્મવિભાગ' છે.

\+ ઉપર કહેલા 'ગુણવિભાગ' અને 'કર્મવિભાગ'થી આત્માને અળગો એટલે કે નિર્લેપ જાણવો, એ જ એમના તત્ત્વને જાણવું છે.

પ્રકૃતેર્ગુણસમ્મૂઢાઃ સજ્જન્તે ગુણકર્મસુ ।
તાનકૃત્સ્નવિદો મન્દાન્કૃત્સ્નવિન્ન વિચાલયેત્ ॥ ૨૯॥

પ્રકૃતિના ગુણોથી અત્યંત મોહિત થયેલા મનુષ્યો ગુણોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે; એવા સંપૂર્ણપણે ન સમજનાર મંદબુદ્ધિના અજ્ઞાનીઓને સંપૂર્ણપણે જાણનાર જ્ઞાની વિચલિત ન કરે. ॥ ૨૯॥

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।
નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦॥

મુજ અન્તર્યામી પરમાત્મામાં પરોવાયેલા ચિત્ત દ્વારા સઘળાં કર્મોને મારામાં સમર્પીને ઇચ્છા વિનાનો, મમત્વ વિનાનો અને સંતાપ વિનાનો થઈને તું યુદ્ધ કર. ॥ ૩૦॥

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧॥

જે માણસો દોષદૃષ્ટિ વિનાના અને શ્રદ્ધાળુ બનીને મારા આ મતને સદા અનુસરે છે, તેઓ પણ સર્વ કર્મોથી છૂટી જાય છે. ॥ ૩૧॥

યે ત્વેતદભ્યસૂયન્તો નાનુતિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।
સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨॥

પણ જે માણસો મારામાં દોષારોપણ કરીને મારા આ મત અનુસાર નથી ચાલતા, એ મૂર્ખાઓને તો તું સર્વ જ્ઞાનોમાં મોહિત અને નષ્ટ થયેલા જ સમજ. ॥ ૩૨॥

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।
પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩॥

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને પામે છે એટલે કે પોતાના સ્વભાવને વશ થઈને કર્મો કરે છે; જ્ઞાની પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ચેષ્ટા કરે છે; એમાં કોઈનો દુરાગ્રહ શો કરવાનો? ॥ ૩૩॥

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપન્થિનૌ ॥ ૩૪॥

ઇન્દ્રિય-ઇન્દ્રિયના અર્થમાં એટલે કે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં રાગ અને દ્વેષ છુપાઈને રહેલા છે; માણસે એ બન્નેને વશ ન થવું; કેમ કે તે બન્નેય એના કલ્યાણમાર્ગમાં વિઘ્નો ઊભા કરનારા મહાશત્રુઓ છે. ॥ ૩૪॥

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૩૫॥

સારી રીતે આચરવામાં આવેલા અન્યના ધર્મ કરતાં ગુણ વિનાનો હોવા છતાં પણ પોતાનો ધર્મ ઘણો

ચઢિયાતો છે; પોતાના ધર્મમાં તો મરવું પણ કલ્યાણકારી છે, જ્યારે અન્યનો ધર્મ તો ભયપ્રદ છે. ॥ ૩૫॥

અર્જુન ઉવાચ

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।
અનિચ્છન્નપિ વાર્ષ્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬॥

અર્જુન બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! તો પછી આ માણસ પોતે ન ઈચ્છતો હોવા છતાં પણ પરાણે જોડ્યો હોય એમ કોનાથી પ્રેરાઈને પાપનું આચરણ કરે છે? ॥ ૩૬॥

શ્રીભગવાન્‌ ઉવાચ

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।
મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્‌ ॥ ૩૭॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : રજોગુણમાંથી ઉદ્‌ભવેલો આ કામ જ ક્રોધ છે, આ ઘણું ખાનારો એટલે કે ભોગોથી કદી ન ધરાતો અને મહાપાપી છે, આને જ તું આ બાબતમાં વેરી જાણ. ॥ ૩૭॥

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ।
યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્‌ ॥ ૩૮॥

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ અને મેલથી દર્પણ ઢંકાઈ જાય છે તથા જેમ ઓરથી ગર્ભ ઢંકાયેલો રહે છે, તેમજ એ કામ વડે આ જ્ઞાન ઢંકાયેલું રહે છે. ॥ ૩૮॥

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯॥

હે કૌન્તેય! આ અગ્નિની પેઠે કદી પૂર્ણ ન થનારા કામરૂપી જ્ઞાનીઓના નિત્ય વેરી વડે માણસનું જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે. ॥ ૩૯॥

ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।
એતૈર્વિમોહયત્યેષ જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥ ૪૦॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ - એ સર્વ આનું રહેઠાણ કહેવાય છે; આ કામ આ મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને જીવાત્માને મોહિત બનાવે છે. ॥ ૪૦॥

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યાદૌ નિયમ્ય ભરતર્ષભ ।
પાપ્માનં પ્રજહિ હ્યેનં જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧॥

માટે હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું પહેલાં ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરીને, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ મહાપાપી કામને અવશ્ય બળપૂર્વક હણી નાખ. ॥ ૪૧॥

ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુરિન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ ।
મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્યો બુદ્ધેઃ પરતસ્તુ સઃ ॥ ૪૨॥

ઇન્દ્રિયોને સ્થૂળ શરીર કરતાં પર અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ, બળવાન તેમજ સૂક્ષ્મ કહે છે; આ ઇન્દ્રિયો કરતાં મન

પર છે, મન કરતાંય બુદ્ધિ પર છે અને જે બુદ્ધિ કરતાં પણ સાવ પર છે, તે આત્મા છે. ॥૪૨॥

એવં બુદ્ધેઃ પરં બુદ્ધ્વા સંસ્તભ્યાત્માનમાત્મના ।
જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥૪૩॥

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ કરતાં પર એટલે કે સૂક્ષ્મ, બળવાન અને ઘણા શ્રેષ્ઠ આત્માને ઓળખીને અને બુદ્ધિ વડે મનને વશ કરીને હે મહાબાહો! તું આ કામરૂપી દુર્જય શત્રુને હણ. ॥૪૩॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે
શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મયોગો નામ તૃતીયોऽધ્યાયઃ ॥ ૩॥

॥ કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

ચતુર્થ અધ્યાય - જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ઈમં વિવસ્વતે યોગં પ્રોક્તવાનહમવ્યયમ્ ।
વિવસ્વાન્મનવે પ્રાહ મનુરિક્ષ્વાકવેऽબ્રવીત્ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : આ અવિનાશી યોગ મેં સૂર્યને કહ્યો હતો, સૂર્યે પોતાના પુત્ર વૈવસ્વત મનુને કહ્યો અને મનુએ પોતાના પુત્ર રાજા ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો. ॥૧॥

એવં પરમ્પરાપ્રાપ્તમિમં રાજર્ષયો વિદુઃ ।
સ કાલેનેહ મહતા યોગો નષ્ટઃ પરન્તપ ॥ ૨॥

હે પરંતપ! આમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત આ યોગને રાજર્ષિઓએ જાણ્યો; પણ ત્યાર બાદ તે યોગ ઘણા સમયથી આ પૃથ્વીલોકમાં લગભગ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો. ॥ ૨॥

સ એવાયં મયા તેડદ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।
ભક્તોડસિ મે સખા ચેતિ રહસ્યં હ્યેતદુત્તમમ્ ॥ ૩॥

તું મારો ભક્ત અને પ્રિય સખા છે, માટે એ જ આ પુરાતન યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે; કેમકે આ ઘણું ઉત્તમ રહસ્ય છે એટલે કે ગુપ્ત રાખવાયોગ્ય વિષય છે. ॥ ૩॥

અર્જુન ઉવાચ

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।
કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪॥

અર્જુન બોલ્યા : આપનો જન્મ તો અર્વાચીન - હાલનો છે, જ્યારે સૂર્યનો જન્મ તો ઘણો પહેલાંનો છે એટલે કે કલ્પના આરંભે થયેલો છે; તો હું એ વાતને કેમ સમજું કે તમે જ કલ્પના આરંભે સૂર્યને આ યોગ કહ્યો હતો? ॥ ૪॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।
તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરન્તપ ॥ ૫॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પરંતપ અર્જુન! મારા અને તારા ઘણા બધા જન્મો થઈ ચુક્યા છે; એ બધાને તું નથી જાણતો, પણ હું જાણું છું. ॥ ૫॥

અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોઽપિ સન્ ।
પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬॥

હું અજન્મા અને અવિનાશીસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ, તેમજ બધાંય પ્રાણીઓનો ઈશ્વર હોવા છતાંય પોતાની પ્રકૃતિને આધીન કરીને પોતાની યોગમાયાથી પ્રગટ થાઉં છું. ॥ ૬॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।
અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭॥

હે ભારત! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું પોતાના રૂપને સર્જું છું એટલે કે સાકારરૂપે લોકો સમક્ષ પ્રગટ થાઉં છું. ॥ ૭॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮॥

સાધુપુરુષોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે, પાપકર્મ કરનારાઓનો વિનાશ કરવા માટે અને ધર્મની સમ્યક્ રીતે સ્થાપના કરવા માટે હું યુગે યુગે પ્રગટ થાઉં છું. ॥ ૮॥

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯॥

હે અર્જુન! મારા જન્મ અને કર્મ દિવ્ય અર્થાત્ નિર્મળ અને અલૌકિક છે - એમ જે માણસ તત્ત્વથી★ જાણી લે છે, તે દેહ છોડીને પુનર્જન્મ નથી પામતો, પણ મને જ પામે છે. ॥ ૯॥

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।
બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦॥

જેમના રાગ, ભય તથા ક્રોધ સંપૂર્ણપણે નાશ પામી

★ સર્વશક્તિમાન સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મા અજ, અવિનાશી અને સર્વ જીવોની પરમ ગતિ અને પરમ આશ્રય છે, તેઓ કેવળ ધર્મને સ્થાપવા તેમજ સંસારનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જ પોતાની યોગમાયાથી સગુણરૂપ ધરીને પ્રગટ થાય છે, માટે પરમેશ્વર જેવું સુહૃદ્, પ્રેમી અને પતિતપાવન બીજું કોઈ નથી, એમ સમજીને જે માણસ પરમેશ્વરનું અનન્ય પ્રેમથી નિરંતર ચિંતન કરતો આસક્તિ વિના સંસારમાં વર્તે છે, એ જ એમને તત્ત્વથી જાણે છે.

ચુક્યા હતા તેમજ જેઓ મારામાં અનન્ય પ્રેમભાવે સ્થિત રહેતા હતા, એવા મારે આશ્રયે રહેનારા ઘણાય ભક્તો આ પહેલા પણ ઉપર કહેલા જ્ઞાનરૂપી તપ વડે પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામી ચુક્યા છે. ॥૧૦॥

યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।
મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥૧૧॥

હે પાર્થ! જે ભક્તો મને જેવા ભાવથી ભજે છે, હું પણ તેમને એવા જ ભાવથી ભજું છું; કેમકે સૌ મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા જ માર્ગને અનુસરે છે. ॥૧૧॥

કાઙ્‌ક્ષન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઈહ દેવતાઃ ।
ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥૧૨॥

આ મનુષ્યલોકમાં કર્મોના ફળને ઈચ્છનારા માણસો દેવતાઓનું પૂજન કરતા રહે છે; કેમકે એમને કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારી સિદ્ધિ સત્વરે મળી જાય છે. ॥૧૨॥

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્ધ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર - આ ચાર વર્ણોનો સમૂહ ગુણ અને કર્મોના વિભાગ પ્રમાણે મારા દ્વારા સર્જાયેલો છે; આ પ્રમાણે એ સૃષ્ટિરચના વગેરે કર્મનો

કર્તા હોવા છતાં પણ મુજ અવિનાશી પરમેશ્વરને તું વાસ્તવમાં અકર્તા જ જાણ. ॥ ૧૩॥

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
ઈતિ માં યોઽભિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ બધ્યતે ॥ ૧૪॥

કર્મોના ફળમાં મારી સ્પૃહા નથી, માટે મને કર્મો લિપ્ત નથી કરતાં - આ પ્રમાણે જે મને તત્ત્વથી જાણી લે છે, તે પણ કર્મોથી નથી બંધાતો. ॥ ૧૪॥

એવં જ્ઞાત્વા કૃતં કર્મ પૂર્વૈરપિ મુમુક્ષુભિઃ ।
કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વૈઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥ ૧૫॥

પૂર્વકાળના મુમુક્ષુઓએ પણ આ પ્રમાણે જાણીને જ કર્મો કર્યાં છે, માટે તું પણ પૂર્વજો વડે સદાકાળથી આચરવામાં આવેલાં કર્મોને જ કર. ॥ ૧૫॥

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।
તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્જ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥ ૧૬॥

કર્મ શું છે? અને અકર્મ શું છે? - એનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિશાળી પુરુષો પણ મોહિત થઈ જાય છે; માટે તે કર્મતત્ત્વ હું તને સમ્યક્ રીતે સમજાવીને કહું છું, જેને જાણીને તું અશુભથી એટલે કે કર્મબંધનમાંથી મુક્ત થઈ જઈશ. ॥ ૧૬॥

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।
અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭॥

કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ અને અકર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ, તેમજ વિકર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ; કેમકે કર્મની ગતિ અતિગહન છે. ॥ ૧૭॥

કર્મણ્યકર્મ યઃ પશ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।
સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮॥

જે માણસ કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને જે અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, એ માણસ સઘળા માણસોમાં બુદ્ધિશાળી છે તેમજ એ યોગી સમસ્ત કર્મો કરનારો છે. ॥ ૧૮॥

યસ્ય સર્વે સમારમ્ભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પણ્ડિતં બુધાઃ ॥ ૧૯॥

જેનાં સર્વ શાસ્ત્રસંમત કર્મો કામના કે સંકલ્પ વિના થાય છે તથા જેનાં બધાંય કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે બળી ગયાં છે, એ મહાપુરુષને જ્ઞાનીજનો પણ પંડિત કહે છે. ॥ ૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસઙ્ગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।
કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિઞ્ચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦॥

જે માણસ સર્વ કર્મો પ્રત્યેની તેમજ એમનાં ફળ પ્રત્યેની આસક્તિને બધી રીતે ત્યાગીને સંસારના આશ્રયથી રહિત થઈ ગયો છે તથા પરમાત્મામાં સદાય તૃપ્ત છે, તે કર્મોમાં યોગ્ય રીતે વર્તતો હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં કંઈ જ નથી કરતો. ॥ ૨૦॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।
શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૨૧॥

જેને કશાયની ખેવના નથી, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો સહિત જેણે શરીર જીત્યું છે તેમજ સઘળી ભોગોની સામગ્રીનો જેણે પરિત્યાગ કરી દીધો છે એવો સાંખ્યયોગી કેવળ શરીરસંબંધી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ પાપને નથી પામતો. ॥ ૨૧॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।
સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિબધ્યતે ॥ ૨૨॥

ઇચ્છા વિના આપમેળે મળેલા પદાર્થમાં જે સદાય સંતુષ્ટ રહે છે, અદેખાઈનો જેનામાં સર્વ રીતે અભાવ થઈ ગયો છે, હરખ-શોક વગેરે દ્વંદ્વોથી જે સંપૂર્ણપણે અતીત થઈ ગયો છે - એવો સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં સમ રહેનાર કર્મયોગી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ કર્મોથી નથી બંધાતો. ॥ ૨૨॥

ગતસઙ્ગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩॥

જેની આસક્તિ સર્વથા નાશ પામી ચુકી છે, જે દેહાભિમાન તથા મમત્વ વિનાનો થઈ ચુક્યો છે, જેનું ચિત્ત નિરંતર પરમાત્માના જ્ઞાનમાં સ્થિત રહે છે - એવા કેવળ યજ્ઞસંપાદનને અર્થે કર્મ કરનાર મનુષ્યનાં સમસ્ત કર્મો પૂર્ણ રીતે વિલીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૩॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।
બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ૨૪॥

બ્રહ્મયજ્ઞ કે જેમાં અર્પણ એટલે કે સ્રુવા આદિ ઉપકરણ પણ બ્રહ્મ છે, હવન કરવા માટેનું દ્રવ્ય પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મરૂપી હોતા દ્વારા બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં હોમવારૂપી ક્રિયા પણ બ્રહ્મ છે અને સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવારૂપી બ્રહ્મકર્મમાં સ્થિત રહેનાર એ યોગીને મળનારું ફળ પણ બ્રહ્મ જ છે. ॥ ૨૪॥

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહ્વતિ ॥ ૨૫॥

બીજા કેટલાક યોગીજનો દેવતાઓની પૂજારૂપી યજ્ઞનું જ સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરે છે, જ્યારે અન્ય યોગીજનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી અગ્નિમાં અભેદદર્શનરૂપી

યજ્ઞ દ્વારા જ આત્મારૂપી યજ્ઞનો હોમ★ કરે છે. ॥ ૨૫॥

શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ।
શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥ ૨૬॥

અન્ય કેટલાક યોગીઓ શ્રોત્ર વગેરે સઘળી ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિઓમાં હોમે છે, તો વળી બીજા કેટલાક યોગીજનો શબ્દ વગેરે સર્વ વિષયોને ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિઓમાં હોમતા રહે છે. ॥ ૨૬॥

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭॥

અન્ય યોગીજનો ઇન્દ્રિયોની સર્વ ક્રિયાઓને તથા પ્રાણોની સમસ્ત ક્રિયાઓને જ્ઞાન વડે પ્રજ્વલિત આત્મસંયમયોગરૂપી અગ્નિમાં હોમી દે+ છે. ॥ ૨૭॥

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।
સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮॥

અન્ય કેટલાક માણસો દ્રવ્યસંબંધી યજ્ઞ કરનારા છે,

★ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ્ઞાન દ્વારા એકાત્મભાવે સ્થિત થવું એને જ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞ દ્વારા 'યજ્ઞનો હોમ કરવો' કહેવાય છે.

\+ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈનુંય ચિંતન ન કરવું એ જ એ તમામને 'હોમી દેવા' કહેવાય છે.

કેટલાક તપરૂપી યજ્ઞ કરનારા છે, બીજા કેટલાક પુરુષો અષ્ટાંગ યોગરૂપી યજ્ઞ કરનારા છે અને વળી કેટલાક અહિંસા આદિ લોકોત્તર વ્રતો પાળનારા પ્રયત્નશીલ માણસો સ્વાધ્યાયરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞ કરનારા છે. ॥ ૨૮॥

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાપરે ।
પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯॥
અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦॥

બીજા કેટલાય યોગીજનો અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુને હોમે છે, તેમજ અન્ય યોગીજનો પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુને હોમે છે, તો અન્ય કેટલાય નિયમ પ્રમાણે આહાર★ કરનારા પ્રાણાયામપરાયણ માણસો પ્રાણ અને અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણોને પ્રાણોમાં જ હોમે છે; આ સઘળાય સાધકો યજ્ઞો દ્વારા પાપોનો નાશ કરનારા તેમજ યજ્ઞોને જાણનારા છે. ॥ ૨૯-૩૦॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।
નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૬નો શ્લોક ૧૭મો જોવો.

હે કુરુશ્રેષ્ઠ! યજ્ઞમાંથી બચેલા અમૃતનો અનુભવ કરનારા યોગીજનો સનાતન પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે છે, જ્યારે યજ્ઞ ન કરનાર માણસ માટે તો આ મનુષ્ય-લોક પણ સુખદાયક નથી, તો પરલોક ક્યાંથી સુખદાયક હોય? ॥ ૩૧॥

એવં બહુવિધા યજ્ઞા વિતતા બ્રહ્મણો મુખે ।
કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાનેવં જ્ઞાત્વા વિમોક્ષ્યસે ॥ ૩૨॥

આવા બીજા પણ અનેક જાતના યજ્ઞો વેદની વાણીમાં વિસ્તારથી કહેવાયેલા છે, એ સર્વેને તું મન, ઈન્દ્રિયો અને શરીરની ક્રિયા દ્વારા સંપન્ન થનારા જાણ; આ પ્રમાણે તત્ત્વથી જાણીને એમના અનુષ્ઠાન દ્વારા તું કર્મબંધનથી પૂર્ણ રીતે છૂટી જઈશ. ॥ ૩૨॥

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરન્તપ ।
સર્વં કર્માખિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૩॥

હે પરંતપ! દ્રવ્યમય યજ્ઞની અપેક્ષાએ જ્ઞાનયજ્ઞ ઘણો ચઢિયાતો છે તથા હે પાર્થ! સઘળાં કર્મો જ્ઞાનમાં સમાપ્તિને પામે છે. ॥ ૩૩॥

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪॥

એ જ્ઞાનને તું તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીજનો પાસે જઈને જાણી લે; એમને યોગ્ય રીતે દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી, એમની સેવા કરવાથી તેમજ કપટ છોડીને સરળ ભાવે પ્રશ્ન પૂછવાથી પરમાત્મતત્ત્વને બરાબર ઓળખનારા એ જ્ઞાની મહાત્માજનો તને એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે - ॥ ૩૪॥

યજ્જ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાણ્ડવ ।
યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫॥

જેને જાણ્યા પછી ફરીથી તું આ રીતે મોહને નહીં પામે, તેમજ હે પાંડુપુત્ર! જે જ્ઞાનથી તું સમગ્ર ભૂતોને નિઃશેષભાવે પહેલાં પોતાનામાં★ અને પછી મુજ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં જોઈશ.+ ॥ ૩૫॥

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।
સર્વં જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સન્તરિષ્યસિ ॥ ૩૬॥

જો તું બીજા સમસ્ત પાપીઓ કરતાં પણ વધારે પાપ કરનાર હોય, તો પણ તું જ્ઞાનરૂપી નાવડા દ્વારા નિઃસંદેહ આખા પાપ-સાગરને સારી રીતે પાર કરી જઈશ. ॥ ૩૬॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૬નો શ્લોક ૨૯મો જોવો.

\+ ગીતાના અધ્યાય ૬નો શ્લોક ૩૦મો જોવો.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।
જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭॥

કેમકે હે અર્જુન! જે રીતે ભડભડતો અગ્નિ ઘણાંબધાં ઇંધણોને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, તે જ રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સમગ્ર કર્મોને ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે. ॥ ૩૭॥

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।
તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮॥

માટે આ સંસારમાં જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કરનારું નિઃસંદેહ બીજું કશું જ નથી; એ જ્ઞાનને ઘણા સમય સુધી કર્મયોગના આચરણ દ્વારા શુદ્ધાન્તઃકરણ થયેલો માણસ આપમેળે જ આત્મામાં પામે છે. ॥ ૩૮॥

શ્રદ્ધાવાઁલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯॥

જિતેન્દ્રિય, સાધનપરાયણ અને શ્રદ્ધાવાન માણસ જ્ઞાનને પામી જાય છે અને જ્ઞાનને પામીને એ વિના વિલંબે-તત્કાળ જ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩૯॥

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્દધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।
નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦॥

પણ વિવેકહીન, અશ્રદ્ધાળુ તેમજ સંશયગ્રસ્ત માણસ પરમાર્થથી નિશ્ચિતપણે ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે; આવા સંશયગ્રસ્ત મનુષ્ય માટે ન આ લોક છે, ન તો પરલોક કે ન સુખ. ॥ ૪૦॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનઞ્જય ॥ ૪૧॥

હે ધનંજય! જેણે કર્મયોગના આચરણ દ્વારા સમગ્ર કર્મો પરમાત્મામાં અર્પી દીધાં છે તથા જેણે વિવેક વડે સકળ સંશયોનો નાશ કરી દીધો છે, એવા વશ કરેલ અન્તઃકરણના પુરુષને કર્મો નથી બાંધતાં. ॥ ૪૧॥

તસ્માદજ્ઞાનસમ્ભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।
છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨॥

માટે હે ભરતવંશી! તું હૃદયમાં રહેલા આ અજ્ઞાનજનિત પોતાના સંશયને વિવેકજ્ઞાનરૂપી તલવાર વડે છેદીને સમત્વરૂપ કર્મયોગમાં સ્થિત થઈ જા અને યુદ્ધ માટે ઊભો થઈ જા. ॥ ૪૨॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૪॥

॥ જ્ઞાનકર્મસંન્યાસયોગ નામનો ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

પંચમ અધ્યાય - કર્મસંન્યાસયોગ

અર્જુન ઉવાચ

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।
યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! તમે એક બાજુ કર્મોના સંન્યાસની અને વળી બીજી બાજુ કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો; તો આ બન્નેમાંથી જે એક મારા માટે ચોક્કસપણે કલ્યાણકારી સાધન હોય, તે કહો. ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।
તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : કર્મસંન્યાસ★ અને કર્મયોગ+ - આ બેય પરમ કલ્યાણ કરનારા છે; પરંતુ એ બન્નેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ સાધનમાં સુગમ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૨॥

★ અર્થાત્ મન, ઈન્દ્રિયો અને શરીર દ્વારા થનારાં સઘળાં કર્મોમાં કર્તાપણાનો ત્યાગ.

\+ અર્થાત્ સમત્વબુદ્ધિથી ભગવદર્થે કર્મો કરવાં.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।
નિર્દ્વન્દ્વો હિ મહાબાહો સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩॥

હે મહાબાહો! જે માણસ ન તો કોઈનોય દ્વેષ કરે છે કે ન તો કશાયની આકાંક્ષા કરે છે, તે કર્મયોગી સદા સંન્યાસી જ સમજવા યોગ્ય છે; કેમકે રાગ-દ્વેષ વગેરે દ્વન્દ્વો વિનાનો માણસ સુખપૂર્વક સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩॥

સાઙ્ખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પણ્ડિતાઃ ।
એકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪॥

ઉપર કહેલા સંન્યાસ અને કર્મયોગને બાળકબુદ્ધિના માણસો અલગ-અલગ ફળ આપનાર કહે છે, ડાહ્યા માણસો નહીં; કેમકે બન્નેમાંથી એકમાં પણ સમ્યક્ રીતે સ્થિત માણસ બેયના ફળસ્વરૂપ પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૪॥

યત્સાઙ્ખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।
એકં સાઙ્ખ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૫॥

જ્ઞાનયોગીઓ વડે જે પરમધામ પ્રાપ્ત કરાય છે, કર્મયોગીઓ વડે પણ એ જ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે; આથી જે માણસ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગને ફળરૂપે એક જુએ છે, તે જ યથાર્થ જુએ છે. ॥ ૫॥

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃખમાપ્તુમયોગતઃ ।
યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ નચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬॥

તેમ છતાં પણ હે મહાબાહો! કર્મયોગ વિના સંન્યાસ (મન, ઈન્દ્રિય અને શરીર દ્વારા થતાં સમસ્ત કર્મોમાં કર્તાપણાના ભાવનો ત્યાગ) પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ છે; જ્યારે ભગવત્સ્વરૂપનું મનન કરનાર કર્મયોગી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વિના વિલંબે પામી જાય છે. ॥ ૬॥

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭॥

જેનું મન પોતાને વશ છે, જે જિતેન્દ્રિય છે, જેનું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ છે તથા સઘળા પ્રાણીઓના આત્માસ્વરૂપ પરમાત્મા જ જેનો આત્મા છે, એવો કર્મયોગી કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ તેનાથી લેપાતો નથી. ॥ ૭॥

નૈવ કિઞ્ચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।
પશ્યઞ્શૃણ્વન્સ્પૃશઞ્જિઘ્રન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપઞ્શ્વસન્ ॥ ૮॥
પ્રલપન્વિસૃજન્ગૃહ્ણન્નુન્મિષન્નિમિષન્નપિ ।
ઈન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્ત ઈતિ ધારયન્ ॥ ૯॥

તત્ત્વને જાણનારો સાંખ્યયોગી તો જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, સૂંઘતો, જમતો, ચાલતો, ઊંઘતો, શ્વાસ લેતો,

બોલતો, ત્યાગતો, ગ્રહણ કરતો, તેમજ આંખો ઉઘાડતો કે મીંચતો હોવા છતાં પણ, 'સર્વ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના અર્થોમાં એટલે કે વિષયોમાં વર્તી રહી છે' એમ સમજીને નિઃશંકપણે એમ માને કે હું કશું જ નથી કરી રહ્યો. ॥ ૮-૯॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા કરોતિ યઃ ।
લિપ્યતે ન સ પાપેન પદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥ ૧૦॥

જે માણસ બધાં કર્મોને પરમાત્મામાં અર્પીને તેમજ આસક્તિને છોડીને કર્મ કરે છે, એ માણસ જળથી કમળનાં પાંદડાંની પેઠે પાપથી લેપાતો નથી. ॥ ૧૦॥

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।
યોગિનઃ કર્મ કુર્વન્તિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧॥

કર્મયોગીઓ મમત્વભાવ રાખ્યા વિનાનાં કેવળ ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ તેમજ શરીર દ્વારા થનારી સઘળી ક્રિયાઓમાં આસક્તિ ત્યજીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરે છે. ॥ ૧૧॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।
અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિબધ્યતે ॥ ૧૨॥

કર્મયોગી કર્મોના ફળને ત્યજીને ભગવત્પ્રાપ્તિસ્વરૂપ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે સકામ માણસ કામનાની

પ્રેરણાથી ફળમાં આસક્ત થઈને બંધાય છે. ॥ ૧૨॥

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।
નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩॥

અન્તઃકરણ જેના વશમાં છે, એવો સાંખ્યયોગનું આચરણ કરનાર મનુષ્ય કશું ન કરતો કે ન કરાવતો રહીને જ નવ દ્વારોના શરીરરૂપી ઘરમાં સઘળાંય કર્મોને મનથી ત્યજીને આનંદપૂર્વક સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહે છે. ॥ ૧૩॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪॥

પરમેશ્વર માણસોના ન તો કર્તાપણાને, ન કર્મોને કે ન તો કર્મફળના સંયોગને સર્જે છે; પણ સ્વભાવ અર્થાત્ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ જ પ્રવર્તે છે. ॥ ૧૪॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિભુઃ ।
અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫॥

સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર ન તો કોઈના પાપકર્મને ગ્રહણ કરે છે કે ન કોઈના શુભકર્મને; પરંતુ અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન ઢંકાયેલું છે, એનાથી જ બધા અજ્ઞાની માણસો મોહ પામે છે. ॥ ૧૫॥

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।
તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬॥

પણ જેમનું એ અજ્ઞાન પરમાત્માના તત્ત્વજ્ઞાન વડે નષ્ટ કરી નાખવામાં આવ્યું છે, એમનું એ જ્ઞાન સૂર્યની જેમ એ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માને પ્રકાશિત કરી દે છે, એટલે કે પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. ॥ ૧૬॥

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।
ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭॥

પરમાત્મામાં જેમનું મન તદ્રૂપ થઈ રહ્યું છે, પરમાત્મામાં જેમની બુદ્ધિ તદ્રૂપ થઈ રહી છે અને સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં જ જેમની નિરંતર એકાત્મભાવે સ્થિતિ છે, એવા પરમાત્મપરાયણ મનુષ્યો જ્ઞાન દ્વારા પાપરહિત થઈને અપુનરાવૃત્તિને એટલે કે પરમગતિને પામે છે. ॥ ૧૭॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।
શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮॥

એવા જ્ઞાનીજનો વિદ્યા અને વિનયશીલ બ્રાહ્મણમાં તથા ગાય, હાથી, કૂતરા અને ચાંડાળમાંયે સમાન દૃષ્ટિવાળા★ જ હોય છે. ॥ ૧૮॥

★ આનો વિસ્તાર ગીતા ૬/૩૨ની ટીપ્પણીમાં જોવો.

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે સ્થિતં મનઃ ।
નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ તસ્માદ્ બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥ ૧૯॥

જેમનું મન સમભાવમાં સ્થિત છે, તેમણે આ જીવંત અવસ્થામાં જ સકળ સંસાર જીતી લીધો છે;+ કેમકે સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મા નિર્દોષ અને સમ છે, માટે તેઓ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં જ સ્થિત છે. ॥ ૧૯॥

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।
સ્થિરબુદ્ધિરસમ્મૂઢો બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦॥

જે માણસ પ્રિયને પામીને હરખાય નહીં તેમજ અપ્રિયને પામીને અકળાય નહીં, એ સ્થિરબુદ્ધિનો અને સંશય વિનાનો બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્ય સચ્ચિદાનંદઘન પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં એકાત્મભાવે કાયમ સ્થિત છે. ॥ ૨૦॥

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ યત્સુખમ્ ।
સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષયમશ્નુતે ॥ ૨૧॥

બહારના વિષયોમાં આસક્તિ વિનાના અંતઃ-કરણવાળો સાધક આત્મામાં સ્થિત જે ધ્યાનજનિત સાત્ત્વિક આનંદ છે, એને પામે છે; એ પછી એ સચ્ચિદાનંદઘન

+ એટલે કે તેઓ જીવિત અવસ્થામાં જ સંસારથી મુક્ત છે.

પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનસ્વરૂપ યોગમાં અભિન્નભાવે સ્થિત માણસ અક્ષય આનંદને અનુભવે છે. ॥ ૨૧॥

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે ।
આદ્યન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨॥

જે આ ઈન્દ્રિય અને વિષયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ ભોગો છે, તે બધા - જો કે વિષયી માણસોને સુખસ્વરૂપ ભાસે છે, તો પણ - નિઃશંકપણે દુઃખના જ હેતુ છે; વળી આદિ-અન્તવાળા એટલે કે અનિત્ય છે, માટે હે કૌન્તેય! ડાહ્યો અને વિવેકી માણસ એમનામાં આસક્ત રહેતો નથી. ॥ ૨૨॥

શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।
કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩॥

જે સાધક આ મનુષ્યશરીરમાં, દેહનો નાશ થયા પહેલાં જ કામ-ક્રોધમાંથી ઉદ્ભવતા વેગને સહેવા સમર્થ બની જાય છે, એ જ માણસ યોગી છે અને એ જ સુખી છે. ॥ ૨૩॥

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।
સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪॥

જે માણસ અંતરાત્મામાં જ આનંદ અનુભવનારો છે, આત્મામાં જ રમનારો છે અને જે આત્મામાં જ

જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ કરનારો છે, એ સચ્ચિદાનંદઘન પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સાથે ઐક્ય પામેલો સાંખ્યયોગી શાન્ત બ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૨૪॥

લભન્તે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।
છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫॥

જેમનાં સઘળાં પાપ નષ્ટ થઈ ચુક્યાં છે, જેમના સઘળા સંશયો જ્ઞાન દ્વારા નિવૃત્ત થઈ ચુક્યા છે, જેઓ સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં રત છે તેમજ જેમનું જિતાયેલું મન નિશ્ચળભાવે પરમાત્મામાં સ્થિત છે, એવા બ્રહ્મવેત્તા માણસો શાન્ત બ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૨૫॥

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।
અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬॥

કામ-ક્રોધ વિનાના, જીતેલા, ચિત્તવાળા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી ચુકેલા જ્ઞાનીજનો માટે ચારેકોર શાન્ત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ પરિપૂર્ણ છે. ॥ ૨૬॥

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાન્તરે ભ્રુવોઃ ।
પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસાભ્યન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭॥
યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।
વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮॥

બહારના વિષયભોગોનું ચિંતન કર્યા વિના તેમને બહાર જ ત્યજીને અને આંખોની દૃષ્ટિને ભ્રમરોની મધ્યમાં સ્થાપીને તથા નાસિકામાં વિચરતા પ્રાણ અને અપાન વાયુને સમ કરીને જેણે ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને જીત્યાં છે, એવો જે મોક્ષપરાયણ મુનિ★ ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ વિનાનો થઈ ગયો છે, તે સદા મુક્ત જ છે. ॥ ૨૭-૨૮॥

ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯॥

મારો ભક્ત મને સર્વ યજ્ઞો અને તપોનો ભોગવનાર, સકળ લોકોના ઈશ્વરોનોય ઈશ્વર તેમજ સઘળાં પ્રાણીઓનો સુહૃદ્ એટલે કે સ્વાર્થ વિના દયાળુ અને પ્રેમ કરનાર એવો તત્ત્વથી જાણીને શાન્તિને પામે છે. ॥ ૨૯॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મસંન્યાસયોગો નામ પઞ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫॥

॥ કર્મસંન્યાસયોગ નામનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ પરમાત્માના સ્વરૂપનું હંમેશ ચિંતન કરનાર.

ષષ્ઠ અધ્યાય - આત્મસંયમયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ।
સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : જે માણસ કર્મફળનો આશ્રય લીધા વિના કરવા યોગ્ય કર્મ (કર્તવ્ય-કર્મ) આચરે છે, તે સંન્યાસી તેમજ યોગી છે; જ્યારે કેવળ અગ્નિનો ત્યાગ કરનારો સંન્યાસી નથી અને માત્ર ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરનારો યોગી નથી. ॥ ૧॥

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાણ્ડવ।
ન હ્યસંન્યસ્તસઙ્કલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥ ૨॥

હે પાંડવ! જેને 'સંન્યાસ'★ કહે છે, એને જ તું યોગ+ જાણ; કેમકે સંકલ્પોનો ત્યાગ ન કરનાર કોઈ પણ માણસ યોગી નથી હોતો. ॥ ૨॥

આરુરુક્ષોર્મુનેર્યોગં કર્મ કારણમુચ્યતે।
યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩॥

★ - + ગીતાના અધ્યાય ૩ના શ્લોક ૩ની ટિપ્પણીમાં આનો ખુલાસાબંધ અર્થ લખ્યો છે.

યોગમાં આરૂઢ થવા ઈચ્છુક મનનશીલ માણસ માટે નિષ્કામભાવે કર્મ કરવું એ જ યોગની પ્રાપ્તિમાં હેતુ કહેવાય છે અને યોગારૂઢ થયા બાદ એ યોગારૂઢ માણસનો જે સમસ્ત સંકલ્પોનો અભાવ છે, એ જ કલ્યાણમાં હેતુ કહેવાય છે. ॥ ૩॥

યદા હિ નેન્દ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્જતે ।
સર્વસઙ્કલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪॥

જે વખતે નથી તો ઈન્દ્રિયોના ભોગોમાં આસક્ત થતો કે નથી કર્મોમાંય આસક્ત થતો, તે વખતે સઘળા સંકલ્પોનો ત્યાગી માણસ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ॥ ૪॥

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।
આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫॥

પોતાના વડે પોતાનો સંસાર-સાગરથી ઉદ્ધાર કરે અને પોતાને અધોગતિમાં ન નાખે; કારણ કે માણસ પોતે જ તો પોતાનો મિત્ર છે અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે. ॥ ૫॥

બન્ધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।
અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥ ૬॥

જે જીવાત્મા દ્વારા મન અને ઈન્દ્રિયો સહિત શરીર જીતવામાં આવ્યું છે, એ જીવાત્માનો એ પોતે જ મિત્ર

છે; અને જેના વડે મન તથા ઇન્દ્રિયોસહિત શરીર નથી જીતવામાં આવ્યું, એના પ્રત્યે એ પોતે જ શત્રુની જેમ શત્રુતામાં વર્તે છે. ॥ ૬॥

જિતાત્મનઃ પ્રશાન્તસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।
શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭॥

ઠંડી-ગરમીમાં, સુખ-દુઃખાદિમાં તથા માન તેમજ અપમાનમાં જેના અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ સમ્યક્ રીતે શાંત છે, એવા સ્વાધીન આત્માવાળા મનુષ્યના જ્ઞાનમાં સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મા સમ્યક્ પ્રકારે સ્થિત છે એટલે કે એના જ્ઞાનમાં પરમાત્મા સિવાય બીજું કશું છે જ નહીં. ॥ ૭॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।
યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ॥ ૮॥

જેનું અંતઃકરણ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી તૃપ્ત છે, જેની સ્થિતિ વિકારરહિત છે, જેની ઇન્દ્રિયો સારી પેઠે જિતાયેલી છે તેમજ જેના માટે માટી, પથ્થર અને સુવર્ણ સમાન છે, એ યોગી યુક્ત અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્ત કહેવાય છે. ॥ ૮॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ ।
સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯॥

સુહૃદ્,★ મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન,+ મધ્યસ્થ,● દ્વેષ્ય તેમજ બંધુગણોમાં, ધર્માત્માઓમાં અને પાપીઓમાં પણ સમાન ભાવ રાખનાર ઘણો શ્રેષ્ઠ છે. ॥૯॥

યોગી યુઞ્જીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।
એકાકી યતચિત્તાત્મા નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦॥

મન અને ઇન્દ્રિયોસહિત શરીરને વશમાં રાખનાર, કશાયની ખેવના ન રાખનાર અને સંગ્રહરહિત યોગી એકલો જ એકાન્ત સ્થળે સ્થિત થઈને આત્માને નિરંતર પરમાત્મામાં જોડે. ॥૧૦॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।
નાત્યુચ્છ્રિતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧॥

પવિત્ર ભૂમિ પર કે જેના ઉપર ક્રમ પ્રમાણે દર્ભ, મૃગચર્મ અને વસ્ત્ર પાથરેલાં છે, તેમજ ન ઘણા ઊંચા અને ન ઘણા નીચા એવા પોતાના આસનને સ્થિરરૂપે સ્થાપીને-॥૧૧॥

★ સ્વાર્થ વિના સૌનું હિત કરનાર.

+ પક્ષપાત વિનાનો.

● બેય તરફનું ભલું ચાહનાર.

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।
ઉપવિશ્યાસને યુઞ્જ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨॥

એ આસન પર બેસીને ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને વશમાં રાખી, મનને એકાગ્ર કરીને, અન્તઃકરણની શુદ્ધિ માટે યોગનો અભ્યાસ કરે. ॥ ૧૨॥

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।
સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩॥

કાયા, મસ્તક અને ડોકને સીધાં તેમજ ટટ્ટાર ધારણ કરીને અને સ્થિર થઈ પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગે દૃષ્ટિ ટેકવીને અન્ય દિશાઓને ન જોતો - ॥ ૧૩॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।
મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪॥

બ્રહ્મચારીના વ્રતમાં સ્થિત, નિર્ભય તથા સમ્યક્ રીતે શાન્ત અન્તઃકરણનો સાવધાન યોગી મનને સંયત કરી મારામાં ચિત્ત જોડી અને મારા પરાયણ થઈને ધ્યાનમાં બેસે. ॥ ૧૪॥

યુઞ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।
શાન્તિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫॥

વશ કરેલા મનનો યોગી આ રીતે આત્માને નિરંતર મુજ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં જોડતો મારામાં રહેલી પરમ આનંદની પરાકાષ્ઠાસ્વરૂપ શાન્તિને પામે છે. ॥ ૧૫॥

નાત્યશ્નતસ્તુ યોગોऽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્નતઃ ।
ન ચાતિ સ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬॥

હે અર્જુન! આ યોગ ખૂબ ખાનારનો સિદ્ધ થતો નથી તેમજ બિલકુલ ન ખાનારનો પણ સિદ્ધ થતો નથી તથા ઘણું ઊંઘનારનો સિદ્ધ થતો નથી તેમજ હંમેશાં જાગનારનોયે સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૧૬॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।
યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૧૭॥

દુઃખોનો નાશ કરનાર યોગ તો યથાયોગ્ય આહાર-વિહાર કરનારનો, કર્મોમાં યથાયોગ્ય ચેષ્ટા કરનારનો તથા યથાયોગ્ય ઊંઘનાર તેમજ જાગનારનો જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૭॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।
નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮॥

સંપૂર્ણ વશમાં કરેલું ચિત્ત જે વખતે પરમાત્મામાં જ સમ્યક્ રીતે સ્થિત થઈ જાય છે, એ વખતે સમસ્ત

ભોગોથી નિઃસ્પૃહ થયેલો માણસ યોગયુક્ત કહેવાય છે. ॥૧૮॥

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેઙ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।
યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુઞ્જતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

જે રીતે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલી દીવાની જ્યોત ડોલતી નથી, એવી જ ઉપમા પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગેલા યોગીના જિતાયેલા ચિત્તની કહેવાઈ છે. ॥૧૯॥

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।
યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

યોગના અભ્યાસથી નિરુદ્ધ થયેલું ચિત્ત જે અવસ્થામાં ઉપરતિ પામે છે અને જે અવસ્થામાં પરમાત્માના ધ્યાનને લીધે શુદ્ધ થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરતો સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે - ॥૨૦॥

સુખમાત્યન્તિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।
વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

ઇન્દ્રિયોથી અતીત, માત્ર શુદ્ધ થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા ગ્રહણ થઈ શકે એવો જે અનંત આનંદ છે; એને જે અવસ્થામાં અનુભવે છે અને જે અવસ્થામાં સ્થિત

આ યોગી પરમાત્માના સ્વરૂપથી કદીય વિચલિત થતો જ નથી-॥૨૧॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।
યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨॥

પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપી જે લાભને પામીને એનાથી વધુ બીજા કશા લાભને નથી માનતો અને પરમાત્મપ્રાપ્તિસ્વરૂપ જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી ઘણા ભારે દુઃખથી પણ વિચલિત નથી થતો– ॥ ૨૨॥

તં વિદ્યાદ્ દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।
સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩॥

જન્મ-મરણના દુઃખરૂપ સંસાર સાથેના સંયોગથી જે રહિત છે, તથા જેનું નામ યોગ છે, એને જાણવો જોઈએ; એ યોગ નહીં કંટાળેલા અર્થાત્ ધૈર્યશીલ અને ઉત્સાહી ચિત્તથી નિશ્ચયપૂર્વક કરવો જોઈએ. ॥ ૨૩॥

સઙ્કલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।
મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥ ૨૪॥

સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી સઘળી કામનાઓને સમૂળી ત્યજીને, તેમજ મન વડે ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને બધી બાજુથી સમ્યક્ રીતે રોકીને - ॥ ૨૪॥

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।
આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિઞ્ચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫॥

ક્રમે-ક્રમે અભ્યાસ કરતો ઉપરતિને પામે તથા ધૈર્યશીલ બુદ્ધિ દ્વારા મનને પરમાત્મામાં સ્થિત કરીને પરમાત્મા સિવાય બીજા કશાયનું ચિંતન ન કરે. ॥ ૨૫॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચઞ્ચલમસ્થિરમ્ ।
તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬॥

આ સ્થિર ન રહેનારું અને ચંચળ મન જે-જે શબ્દાદિ વિષયના નિમિત્તે સંસારમાં વિચરે છે, તે-તે વિષયમાંથી રોકીને એને વારંવાર પરમાત્મામાં જ નિરુદ્ધ કરવું. ॥ ૨૬॥

પ્રશાન્તમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।
ઉપૈતિ શાન્તરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭॥

કેમકે જેનું મન સમ્યક્ રીતે શાન્ત છે, જે નિષ્પાપ છે અને જેનો રજોગુણ શાંત થઈ ચુક્યો છે, એવા સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મની સાથે એકાત્મતાને પામેલા આ યોગીને ઉત્તમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૭॥

યુઞ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્નુતે ॥ ૨૮॥

એ પાપ વિનાનો યોગી આ પ્રમાણે નિરંતર આત્માને પરમાત્મામાં જોડતો સુખેથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ અનંત આનંદનો અનુભવ કરે છે. ॥ ૨૮॥

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।
ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯॥

સર્વવ્યાપી અનંત ચેતનમાં એકાત્મભાવે રહેવારૂપી યોગથી યુક્ત આત્મવાન તેમજ સૌમાં સમભાવે જોનાર યોગી આત્માને સર્વ ભૂતોમાં રહેલો અને સર્વ ભૂતોને આત્મામાં કલ્પિત જુએ છે. ॥ ૨૯॥

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦॥

જે માણસ સઘળાં ભૂતોમાં સહુના આત્મારૂપ મુજ વાસુદેવને જ વ્યાપેલ જુએ છે અને સઘળાં ભૂતોને મુજ વાસુદેવની અન્તર્ગત★ જુએ છે, એને માટે હું અદૃશ્ય નથી હોતો અને એ મારે માટે અદૃશ્ય નથી હોતો. ॥ ૩૦॥

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૯નો શ્લોક ૬ઠ્ઠો જોવો.

જે માણસ એકાત્મભાવમાં સ્થિત થઈને સર્વ ભૂતોમાં આત્મારૂપે રહેલા મુજ સચ્ચિદાનંદઘન વાસુદેવને ભજે છે, એ યોગી સર્વ રીતે વર્તવા છતાં મારામાં જ વર્તે છે. ॥ ૩૧॥

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।
સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨॥

હે અર્જુન! જે યોગી પોતાની જેમ★ સઘળાં ભૂતોમાં સમ જુએ છે, તેમજ સુખ અથવા દુઃખનેય બધામાં સમ જુએ છે, એ યોગી પરમ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. ॥ ૩૨॥

અર્જુન ઉવાચ

યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
એતસ્યાહં ન પશ્યામિ ચઞ્ચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ૩૩॥

અર્જુન બોલ્યા : હે મધુસૂદન! જે આ યોગ આપે મને સમભાવે કહ્યો, મન ચંચળ હોવાને લીધે હું આની નિત્ય સ્થિતિને નથી જોતો. ॥ ૩૩॥

★ જે રીતે માણસ પોતાના મસ્તક, હાથ, પગ અને ગુદા વગેરેની સાથે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ વગેરે જેવી વર્તણૂક કરવા છતાં પણ એમનામાં આત્મભાવ એટલે કે પોતાપણું સમાન હોવાને લીધે, સુખ અને દુઃખને સમાન જ જુએ છે, એ જ રીતે સઘળાં પ્રાણીઓમાં જોવું 'પોતાની જેમ' સમ જોવું છે.

ચઞ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ બલવદ્ દૃઢમ્ ।
તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪॥

કેમ કે હે શ્રીકૃષ્ણ! મન ઘણું ચંચળ, પ્રમથન સ્વભાવનું, અત્યંત દઢ અને બળવાન છે; આથી એને વશમાં કરવાનું હું વાયુને રોકવાની પેઠે ઘણું દુષ્કર માનું છું. ॥ ૩૪॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।
અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે મહાબાહો! નિઃસંદેહ મન ચંચળ તેમજ મુશ્કેલીથી વશ થનારું છે, છતાં પણ હે કુન્તીપુત્ર! એ અભ્યાસ★ અને વૈરાગ્ય વડે વશમાં થાય છે. ॥ ૩૫॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ ઈતિ મે મતિઃ ।
વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥ ૩૬॥

જેનું મન વશમાં કરાયેલું નથી એવા માણસ દ્વારા યોગ દુષ્પ્રાપ્ય એટલે કે પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ છે અને જેણે

★ ગીતાના અધ્યાય ૧૨ના શ્લોક ૯ની ટિપ્પણીમાં આનો વિસ્તાર જોવો.

મનને વશ કર્યું છે એવા પ્રયત્નશીલ માણસ દ્વારા સાધન વડે એ પ્રાપ્ત થવો સહજ છે - આ મારો મત છે. ॥ ૩૬॥

અર્જુન ઉવાચ

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિતમાનસઃ ।
અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭॥

અર્જુન બોલ્યા : હે શ્રીકૃષ્ણ! જે યોગમાં શ્રદ્ધા તો ધરાવે છે, પરંતુ સંયમી નથી; એ કારણે અન્તકાળે જેનું મન યોગથી વિચલિત થઈ ગયું છે, એવો સાધક યોગી યોગની સિદ્ધિને એટલે કે ભગવત્સાક્ષાત્કારને ન પામતાં કઈ ગતિને પામે છે? ॥ ૩૭॥

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટશ્છિન્નાભ્રમિવ નશ્યતિ ।
અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮॥

હે મહાબાહો! શું એ ભગવત્પ્રાપ્તિના માર્ગમાં મોહ પામેલો અને આશ્રય વિનાનો માણસ છિન્ન ભિન્ન થયેલા વાદળની પેઠે બેય બાજુથી ભ્રષ્ટ થઈને નાશ તો નથી પામતો ને? ॥ ૩૮॥

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેષતઃ ।
ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા ન હ્યુપપદ્યતે ॥ ૩૯॥

હે શ્રીકૃષ્ણ! મારા આ સંશયને સમૂળો છેદવા માટે

આપ જ લાયક છો; કેમકે આપના વિના બીજો આ સંશયનું છેદન કરનાર મળવો સંભવિત નથી. ॥ ૩૯॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિદ્યતે ।
ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ! એ માણસનો ન તો આ લોકમાં વિનાશ થાય છે કે ન પરલોકમાંય; કેમકે હે વહાલા! આત્મોદ્ધાર માટે અર્થાત્ ભગવત્પ્રાપ્તિ અર્થે કર્મ કરનાર કોઈ પણ મનુષ્ય દુર્ગતિને પામતો નથી. ॥ ૪૦॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧॥

યોગભ્રષ્ટ માણસ પુણ્યશાળીઓના લોકોને એટલે કે સ્વર્ગ વગેરે ઉત્તમ લોકોને પામીને ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી નિવાસ કર્યા પછી શુદ્ધ આચરણશીલ ધનવાનોના ઘરે જન્મ લે છે. ॥ ૪૧॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।
એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨॥

અથવા આ સિવાયના જે વૈરાગ્યવાન યોગભ્રષ્ટ હોય છે, એવા માણસો એ લોકોમાં ન જતાં જ્ઞાનવાન

યોગીઓના જ કુળમાં જન્મે છે, પરંતુ આ પ્રકારનો જે આ જન્મ છે, એ સંસારમાં ખરેખર ઘણો દુર્લભ છે. ॥૪૨॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન ॥૪૩॥

ત્યાં તે પૂર્વજન્મના શરીરમાં સંઘરેલા બુદ્ધિસંયોગને એટલે કે સમબુદ્ધિસ્વરૂપ યોગના સંસ્કારોને અનાયાસે જ પામે છે અને હે કુરુનંદન! એ પ્રભાવને લીધે એ ફરીથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિ માટે પહેલાં કરતાં પણ વધુ પ્રયત્ન કરે છે. ॥૪૩॥

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ હ્રિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૪૪॥

તથા જે શ્રીમંતોના ઘરે જન્મ લેનાર યોગભ્રષ્ટ છે, તે પરાધીન હોવા છતાં એ પૂર્વજન્મના અભ્યાસના બળે જ નિઃશંકપણે ભગવાન પ્રત્યે આકર્ષાય છે અને સમબુદ્ધિસ્વરૂપ યોગનો જિજ્ઞાસુ પણ વેદમાં કહેલા સકામ કર્મોના ફળને ઓળંગી જાય છે. ॥૪૪॥

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।
અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૪૫॥

પરંતુ પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર યોગી તો પાછલા અનેક જન્મોના સંસ્કારબળે આ જ જન્મે સંસિદ્ધ થઈ સમગ્ર પાપોથી રહિત થયા બાદ તત્કાળ જ પરમ ગતિને પામે છે. ॥૪૫॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥૪૬॥

યોગી તપસ્વીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, શાસ્ત્રજ્ઞોથીય શ્રેષ્ઠ મનાયો છે અને સકામ કર્મ કરનારાઓથીય યોગી શ્રેષ્ઠ છે; માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા. ॥૪૬॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરાત્મના ।
શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭॥

સઘળા યોગીઓમાં પણ જે શ્રદ્ધાવાન યોગી મારામાં જોડાયેલા અન્તરાત્માથી મને નિરંતર ભજે છે, એ યોગી મને સૌથી શ્રેષ્ઠ માન્ય છે. ॥૪૭॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે આત્મસંયમયોગો નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

॥ આત્મસંયમયોગ નામનો છટ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

—■—

સપ્તમ અધ્યાય - જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુઞ્જન્મદાશ્રયઃ ।
અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છૃણુ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ! અનન્ય પ્રેમથી મારામાં ચિત્તને પરોવનાર તથા અનન્ય ભાવથી મારે પરાયણ થઈને યોગમાં જોડાયેલો તું જે રીતે સંપૂર્ણ વિભૂતિ, બળ, ઐશ્વર્ય આદિ ગુણો સહિત સૌના આત્મારૂપ મને વિના સંશયે જાણીશ, એને સાંભળ. ॥ ૧॥

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।
યજ્જ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨॥

હું તારે માટે આ વિજ્ઞાનસહિત તત્ત્વજ્ઞાનને સંપૂર્ણપણે કહીશ, જેને જાણીને સંસારમાં ફરી બીજું કશું પણ જાણવાલાયક શેષ નથી રહેતું. ॥ ૨॥

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।
યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૩॥

હજારો માણસોમાંથી કોઈ એક મને પામવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્ન કરનાર યોગીઓમાંથી પણ

કોઈ એક મારે પરાયણ થઈને મને તત્ત્વથી એટલે કે યથાર્થરૂપે જાણી શકે છે. ॥ ૩॥

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહઙ્કાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪॥
અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫॥

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર - આ પ્રમાણે આ આઠ પ્રકારે વિભાગ પામેલી મારી પ્રકૃતિ છે. આ આઠ પ્રકારના ભેદની તો અપરા એટલે કે મારી જડ પ્રકૃતિ છે અને હે મહાબાહો! આના સિવાયની છે - જેનાથી આ આખું જગત ધારણ કરાય છે - એને મારી જીવરૂપા પરા એટલે કે ચેતન પ્રકૃતિ ઓળખ. ॥ ૪-૫॥

એતદ્યોનીનિ ભૂતાનિ સર્વાણીત્યુપધારય ।
અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ ૬॥

હે અર્જુન! તું એમ સમજ કે સઘળા જીવો આ બન્ને પ્રકૃતિઓથી જ ઉદ્ભવનારા છે અને હું આખાય જગતનો પ્રભવ તેમજ પ્રલય છું એટલે કે સકળ જગતનું મૂળ કારણ છું. ॥ ૬॥

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિઞ્ચિદસ્તિ ધનઞ્જય ।
મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઈવ ॥ ૭॥

હે ધનંજય! મારા સિવાય બીજું કોઈ પણ પરમ કારણ નથી; આ આખું જગત દોરામાં પરોવાયેલા મણિઓની પેઠે મારામાં ગૂંથાયેલું છે. ॥ ૭॥

રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય પ્રભાસ્મિ શશિસૂર્યયોઃ ।
પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ ખે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮॥

હે કોન્તેય! હું જળમાં રસ છું, ચન્દ્ર તેમજ સૂર્યમાં પ્રકાશ છું, બધા વેદોમાં ઓંકાર છું, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પુરુષત્વ છું. ॥ ૮॥

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।
જીવનં સર્વભૂતેષુ તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯॥

હું પૃથ્વીમાં પવિત્ર★ ગન્ધ અને અગ્નિમાં તેજ છું તેમજ સમસ્ત ભૂતોમાં એમનું જીવન છું અને તપસ્વીઓમાં તપ છું. ॥ ૯॥

★ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગન્ધ વડે આ પ્રસંગે એમનાં કારણ એવી તન્માત્રાઓનું ગ્રહણ કરવાનું છે, એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એમની સાથે પવિત્ર શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે.

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ સનાતનમ્‌ ।
બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્‌ ॥ ૧૦॥

હે પાર્થ! તું સર્વ જીવોનું સનાતન બીજ મને જ જાણ; હું બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ તથા તેજસ્વીઓનું તેજ છું. ॥ ૧૦॥

બલં બલવતાં ચાહં કામરાગવિવર્જિતમ્‌ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૧॥

હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ! હું બળવાનોનું આસક્તિ તથા કામનાઓ વિનાનું બળ એટલે કે સામર્થ્ય છું અને સહુ જીવોમાં ધર્મને અનુકૂળ એટલે કે શાસ્ત્રને અનુકૂળ કામ છું. ॥ ૧૧॥

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ યે ।
મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨॥

અને વળી, જે સત્ત્વગુણમાંથી ઉદ્‌ભવતા ભાવો છે તેમજ જે રજોગુણથી અને તમોગુણથી થતા ભાવો છે, એ બધાને તું મારાથી જ થનારા છે એમ સમજ; એમ હોવા છતાં પણ વાસ્તવમાં★ તેમનામાં હું કે તેઓ મારામાં નથી. ॥ ૧૨॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૯ના શ્લોક ૪-૫ જોવા.

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં જગત્ ।
મોહિતં નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩॥

ગુણોનાં કાર્યરૂપ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા આ ત્રણેય પ્રકારના ભાવોથી■ આ આખો પ્રાણીસમુદાય મોહ પામી રહ્યો છે, માટે જ આ ત્રણેય ગુણોથી પર એવા મુજ અવિનાશીને નથી ઓળખતો ॥ ૧૩॥

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥ ૧૪॥

કેમકે આ અલૌકિક અર્થાત્ ઘણી અદ્ભુત ત્રિગુણમયી મારી માયા પાર કરવી ઘણી કઠિન છે, પરંતુ જે માણસો માત્ર મને જ નિરંતર ભજે છે, તેઓ આ માયાને પાર કરી જાય છે એટલે કે સંસાર-સાગરને તરી જાય છે. ॥ ૧૪॥

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।
માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫॥

માયા વડે જેમનું જ્ઞાન હરાયેલું છે, એવા આસુરી સ્વભાવને ધારણ કરનાર, મનુષ્યોમાં અધમ, દૂષિત કર્મ કરનાર મૂઢ જનો મને નથી ભજતા. ॥ ૧૫॥

■ એટલે કે રાગ-દ્વેષ વગેરે વિકારો તેમજ સઘળા વિષયોથી.

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।
આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન! ઉત્તમ કર્મ કરનાર અર્થાર્થી,★ આર્ત,+ જિજ્ઞાસુ● અને જ્ઞાની-એવા ચાર પ્રકારના ભક્તજનો મને ભજે છે. ॥ ૧૬॥

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।
પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭॥

એમનામાંથી હંમેશાં મારામાં એકાત્મભાવે સ્થિત, અનન્ય પ્રેમભક્તિ રાખનાર જ્ઞાની ભક્ત ઘણો શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે મને તત્ત્વથી ઓળખનાર જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને એ જ્ઞાની મને અત્યંત પ્રિય છે. ॥ ૧૭॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।
આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮॥

આ બધાય ભક્તો ઉદાર એટલે કે શ્રેષ્ઠ છે, છતાં એ સર્વેમાં જ્ઞાની તો સાક્ષાત્ મારું સ્વરૂપ જ છે એવો મારો મત છે; કેમ કે એ મારામાં જ મન તથા બુદ્ધિ

★ દુન્યવી પદાર્થો માટે ભજનાર.
+ સંકટનિવારણ માટે ભજનાર.
● મને યથાર્થપણે જાણવાની ઈચ્છાથી ભજનાર.

રાખનાર જ્ઞાની ભક્ત અતિ ઉત્તમ ગતિસ્વરૂપ એવા મારામાં જ સમ્યક્ રીતે સ્થિત છે. ॥૧૮॥

બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।
વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

ઘણા જન્મો પછીના અંતિમ જન્મમાં તત્ત્વજ્ઞાન પામેલો માણસ 'સર્વ કાંઈ વાસુદેવ જ છે'★ એવા ભાવે મને ભજે છે; એ મહાત્મા ઘણો દુર્લભ છે. ॥૧૯॥

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।
તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

અમુક-અમુક ભોગોની કામના વડે જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ચુક્યું છે, એ માણસો પોતાના સ્વભાવથી પ્રેરાઈને અમુક-અમુક નિયમને ધારણ કરી+ અન્ય દેવતાઓને ભજે છે એટલે કે ઉપાસે છે. ॥૨૦॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧॥

જે - જે સકામ ભક્ત જે - જે દેવતાના સ્વરૂપને

★ એટલે કે વાસુદેવ સિવાય બીજું કશું છે જ નહીં.

+ એટલે કે જે દેવતાની પૂજા માટે જે - જે નિયમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તે - તે નિયમને ધારણ કરીને.

શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઈચ્છે છે, તે - તે ભક્તની શ્રદ્ધાને હું એ જ દેવતા પ્રત્યે દૃઢ કરું છું. ॥૨૧॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।
લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

એ માણસ એ શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈ એ દેવતાનું પૂજન કરે છે અને એ દેવતા પાસેથી મારા વડે જ વિધાન કરેલા એ ઈચ્છેલા ભોગોને નિઃસંદેહ પામે છે. ॥૨૨॥

અન્તવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।
દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

પરંતુ એ અલ્પબુદ્ધિજનોનું એ ફળ નાશવંત હોય છે તેમજ એ દેવતાઓને પૂજનાર જનો દેવતાઓને પામે છે; જ્યારે મારા ભક્તો ભલે ગમે તેમ ભજે, છેવટે તેઓ મને જ પામે છે. ॥૨૩॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥૨૪॥

અજ્ઞાનીઓ મારા સર્વશ્રેષ્ઠ અવિનાશી પરમ ભાવને નહિ ઓળખીને અવ્યક્ત અર્થાત્ મન-ઈન્દ્રિયોથી પર એવા મુજ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માને માણસની પેઠે જન્મ લઈને વ્યક્ત ભાવને પામનાર માને છે. ॥૨૪॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।
મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫॥

પોતાની યોગમાયા વડે ઢંકાયેલો હું સૌને પ્રત્યક્ષ નથી થતો, માટે આ અજ્ઞાની જનસમુદાય મુજ અજન્મા અવિનાશી પરમેશ્વરને નથી ઓળખી શકતો એટલે કે મને જન્મ-મરણશીલ સમજે છે. ॥ ૨૫॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।
ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬॥

હે અર્જુન! પૂર્વે થઈ ગયેલા, વર્તમાનમાં હયાત તથા ભવિષ્યમાં થનાર સર્વ ભૂતોને હું જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ પણ શ્રદ્ધાભક્તિ વિનાનો માણસ નથી જાણી શકતો. ॥ ૨૬॥

ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન દ્વન્દ્વમોહેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સમ્મોહં સર્ગે યાન્તિ પરન્તપ ॥ ૨૭॥

હે ભરતવંશી! હે અર્જુન! સંસારમાં ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉદ્‌ભવેલા સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વસ્વરૂપ મોહને લીધે સઘળાં પ્રાણીઓ અત્યંત અજ્ઞતાને પામી રહ્યાં છે. ॥ ૨૭॥

યેષાં ત્વન્તગતં પાપં જનાનાં પુણ્યકર્મણામ્ ।
તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તા ભજન્તે માં દૃઢવ્રતાઃ ॥ ૨૮॥

પરંતુ નિષ્કામભાવે ઉત્તમ કર્મોનું આચરણ કરનારા

જે માણસોનું પાપ નષ્ટ થઈ ચુક્યું છે, એ રાગદ્વેષ-જનિત દ્વંદ્વસ્વરૂપ મોહથી મુક્ત થયેલા દઢનિશ્ચયી ભક્તો મને સર્વ રીતે ભજે છે. ॥ ૨૮॥

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતન્તિ યે ।
તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્નમધ્યાત્મં કર્મ ચાખિલમ્ ॥ ૨૯॥

જેઓ મારે શરણે થઈને જરા અને મરણમાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, એ માણસો એ બ્રહ્મને, સમગ્ર અધ્યાત્મને તેમજ સંપૂર્ણ કર્મને ઓળખી લે છે. ॥ ૨૯॥

સાધિભૂતાધિદૈવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।
પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ ॥ ૩૦॥

જે માણસો અધિભૂત અને અધિદૈવ સહિત તેમજ અધિયજ્ઞ સહિત સૌના આત્માસ્વરૂપ મને અંતકાળેય ઓળખી લે છે, એ મારામાં ચિત્ત પરોવેલા માણસો મને જ ઓળખી લે છે★ એટલે કે પામી જાય છે. ॥ ૩૦॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગો નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭॥

॥ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ નામનો સાતમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ અર્થાત્ જે રીતે વરાળ, વાદળ, પાણી અને બરફ-એ બધાંય જળસ્વરૂપ છે, એ જ રીતે અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધિયજ્ઞ સર્વ કાંઈ વાસુદેવસ્વરૂપ છે, એમ જેઓ જાણી લે છે.

અષ્ટમ અધ્યાય - अक्षरब्रह्मयोग

અર્જુન ઉવાચ

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે પુરુષોત્તમ! એ બ્રહ્મ શું છે? અધ્યાત્મ શું છે? કર્મ શું છે? અધિભૂત નામથી શું કહેવાયું છે અને અધિદૈવ કોને કહે છે? ॥ ૧॥

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।
પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨॥

હે મધુસૂદન! આ પ્રસંગે અધિયજ્ઞ કોણ છે? અને તે આ શરીરમાં કેવી રીતે છે? તથા તમારામાં ચિત્ત પરોવેલા માણસો વડે અન્તકાળે તમે કયા પ્રકારે ઓળખી શકાઓ છો? ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।
ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસઞ્જ્ઞિતઃ ॥ ૩॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : પરમ અક્ષર 'બ્રહ્મ' છે, પોતાનું સ્વરૂપ અર્થાત્ જીવાત્મા 'અધ્યાત્મ' નામે કહેવાય

છે; તથા સકળ ચરાચર પ્રાણીઓનો ઉદ્ભવ તેમજ અભ્યુદય કરાવનાર જે સૃષ્ટિરચનારૂપી વિસર્જન અર્થાત્ ત્યાગ છે, એ 'કર્મ' નામે ઓળખાયો છે. ॥ ૩॥

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।
અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૃતાં વર ॥ ૪॥

ઉત્પત્તિ-વિનાશશીલ પ્રત્યેક પદાર્થ 'અધિભૂત' છે, હિરણ્યમય પુરુષ★ 'અધિદૈવ' છે અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! આ શરીરમાં હું વાસુદેવ જ અન્તર્યામીસ્વરૂપે 'અધિયજ્ઞ' છું. ॥ ૪॥

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૫॥

જે માણસ અંતકાળેય મને જ સ્મરતો-સ્મરતો શરીર છોડીને જાય છે, એ મારા સાક્ષાત્ સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સહેજ પણ સંશય નથી. ॥ ૫॥

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।
તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬॥

★ જેમને શાસ્ત્રોમાં 'સૂત્રાત્મા', 'હિરણ્યગર્ભ', 'પ્રજાપતિ', 'બ્રહ્મા' વગેરે નામો વડે ઓળખાવ્યા છે.

હે કુન્તીપુત્ર! આ માણસ અંતકાળે જે - જે પણ ભાવને સ્મરણ કરતો શરીરને છોડે છે, તેને તેને જ પામે છે; કેમકે એ સદા તે જ ભાવથી ભાવિત રહ્યો છે. ॥ ૬॥

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭॥

માટે હે અર્જુન! તું સર્વ કાળે નિરંતર મારું સ્મરણ કર અને યુદ્ધ પણ કર; આ પ્રમાણે મારામાં અર્પેલાં મન-બુદ્ધિથી યુક્ત થઈ તું ચોક્કસ મને જ પામીશ. ॥ ૭॥

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।
પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિન્તયન્ ॥ ૮॥

હે પાર્થ! એ નિયમ છે કે પરમેશ્વરના ધ્યાનના અભ્યાસસ્વરૂપ યોગથી યુક્ત, બીજી તરફ ન જનારા ચિત્તથી નિરંતર ચિંતન કરતો માણસ પરમ પ્રકાશસ્વરૂપ દિવ્ય પુરુષને એટલે કે પરમેશ્વરને જ પામે છે. ॥ ૮॥

કવિં પુરાણમનુશાસિતાર-
મણોરણીયાંસમનુસ્મરેદ્યઃ ।
સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપ-
માદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯॥

જે માણસ સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સૌના નિયન્તા,* સૂક્ષ્મથીય અતિ સૂક્ષ્મ, સૌનું ધારણ-પોષણ કરનાર, અચિન્ત્ય-સ્વરૂપ, સૂર્ય સમાન નિત્ય ચેતન પ્રકાશસ્વરૂપ અને અવિદ્યાથી સાવ પર એવા શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદઘન પરમેશ્વરને સ્મરે છે - ॥૯॥

પ્રયાણકાલે મનસાચલેન
ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।
ભ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્
સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

એ ભક્તિયુક્ત માણસ અંતકાળેય યોગબળથી બે ભ્રમરોની મધ્યમાં પ્રાણને સારી રીતે સ્થાપ્યા પછી નિશ્ચળ મનથી સ્મરતો-સ્મરતો એ દિવ્યરૂપ પરમ પુરુષ પરમાત્માને જ પામે છે. ॥૧૦॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ
વિશન્તિ યદ્યતયો વીતરાગાઃ ।
યદિચ્છન્તો બ્રહ્મચર્યં ચરન્તિ
તત્તે પદં સઙ્ગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

★ અન્તર્યામીરૂપે સઘળાં પ્રાણીઓનાં શુભ તેમજ અશુભ કર્મો પ્રમાણે શાસન કરનાર.

વેદને જાણનાર વિદ્વાનો જે સચ્ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ પરમપદને અવિનાશી કહે છે, આસક્તિ વિનાના યત્નશીલ સંન્યાસી મહાત્માઓ જેનામાં પ્રવેશ કરે છે તથા જે પરમપદના ઈચ્છુક બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, એ પરમપદને હું તારા માટે ટૂંકમાં કહું છું. ॥ ૧૧॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુધ્ય ચ ।
મૂર્ધ્ન્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો યોગધારણામ્ ॥ ૧૨॥
ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુસ્મરન્ ।
યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩॥

બધી ઈન્દ્રિયોનાં દ્વારોને રોકીને તથા મનને હૃદય-પ્રદેશમાં સ્થિર કરીને, પછી એ જિતાયેલ મન વડે પ્રાણને મસ્તકમાં સ્થાપીને, પરમાત્મસંબંધી યોગધારણામાં સ્થિત થઈને જે માણસ 'ૐ' એ એક-અક્ષરસ્વરૂપ બ્રહ્મને ઉચ્ચારતો અને એના અર્થસ્વરૂપ મુજ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું ચિંતન કરતો શરીરને છોડીને જાય છે, એ માણસ પરમ ગતિને પામે છે. ॥ ૧૨-૧૩॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।
તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪॥

હે પૃથાપુત્ર! જે માણસ મારામાં અનન્ય-ચિત્ત

થઈને સદાય નિરંતર મુજ પુરુષોત્તમને સ્મરે છે, એ નિત્ય-નિરંતર મારામાં જોડાયેલા યોગીને માટે હું સુલભ છું એટલે કે એને સહજ રીતે મળી જાઉં છું. ॥૧૪॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ ।
નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

પરમ સિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પામીને દુઃખોના રહેઠાણ તેમજ ક્ષણભંગુર એવા પુનર્જન્મને નથી પામતા. ॥૧૫॥

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

હે અર્જુન! બ્રહ્મલોક સુધીના સમસ્ત લોકો પુનરાવર્તી★ છે, પરંતુ હે કુન્તીપુત્ર! મને પામીને પુનર્જન્મ નથી થતો; કેમકે હું કાલાતીત છું અને આ બ્રહ્મા આદિના લોકો કાળ દ્વારા સીમિત હોવાથી અનિત્ય છે. ॥૧૬॥

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્‌બ્રહ્મણો વિદુઃ ।
રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

બ્રહ્માનો જે એક દિવસ છે એને સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ - એ ચાર યુગના એકહજારવાર થતા

★ એટલે કે જેમને પામીને ફરી સંસારમાં આવવું પડે એવા.

આવર્તનમાં લાગતા સમય જેટલો, તેમજ એમની રાત્રિને પણ એટલી જ એટલે કે એકહજાર ચતુર્યુગના સમય જેટલી (અર્થાત્ બ્રહ્મલોકનો પણ અન્ત આવતો હોવાને લીધે એ પણ વિનાશશીલ તથા અનિત્ય છે એમ) જેઓ તત્ત્વથી જાણે છે, એ યોગીઓ કાળના તત્ત્વને જાણનારા છે. ॥ ૧૭॥

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવન્ત્યહરાગમે ।
રાત્ર્યાગમે પ્રલીયન્તે તત્રૈવાવ્યક્તસઞ્જ્ઞકે ॥ ૧૮॥

બધાય જીવો બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ થતાં અવ્યક્તથી અર્થાત્ બ્રહ્માના સૂક્ષ્મ શરીરથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં એ અવ્યક્ત નામના બ્રહ્માના સૂક્ષ્મ શરીરમાં જ લીન થઈ જાય છે. ॥ ૧૮॥

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।
રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯॥

હે પાર્થ! એ જ આ ભૂતસમુદાય વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પ્રકૃતિને વશ થયેલો બ્રહ્માની રાત્રિ થતાં લય પામે છે અને દિવસ શરૂ થતાં ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૯॥

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સનાતનઃ ।
યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦॥

પરંતુ એ અવ્યક્ત કરતાંય સાવ પર એવો અન્ય એટલે કે વિલક્ષણ જે સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે, એ પરમ દિવ્ય પુરુષ સઘળા જીવોના નષ્ટ થવા છતાંય નાશ નથી પામતો. ॥૨૦॥

અવ્યક્તોઽક્ષર ઈત્યુક્તસ્તમાહુઃ પરમાં ગતિમ્‌ ।
યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ॥૨૧॥

જે અવ્યક્ત 'અક્ષર' એવા નામે કહેવાયો છે, એ જ અક્ષર નામના અવ્યક્તભાવને પરમ ગતિ કહે છે તથા જે સનાતન અવ્યક્તભાવને પામીને માણસો પાછા આવતા નથી, એ મારું પરમ ધામ છે. ॥૨૧॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।
યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્‌ ॥૨૨॥

હે પૃથાપુત્ર! જે પરમાત્માની અંતર્ગત સર્વ ભૂતો છે તથા જે સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માથી આ આખું જગત પરિપૂર્ણ★ છે, એ સનાતન અવ્યક્ત પરમ પુરુષ તો અનન્ય+ ભક્તિથી જ પામી શકાય છે. ॥૨૨॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૯નો શ્લોક ૪થો જોવો.

+ ગીતાના અધ્યાય ૧૧ના શ્લોક ૫૫માં આનો વિસ્તાર જોવો.

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।
પ્રયાતા યાન્તિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૩॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! જે કાળે■ શરીર છોડીને જનારા યોગીજનો પરત ન આવનારી ગતિને પામે છે અને જે કાળે જનારા પરત આવનારી ગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એ કાળને એટલે કે બેય માર્ગોને કહીશ. ॥ ૨૩॥

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।
તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪॥

આ બે માર્ગમાંથી જે માર્ગે જ્યોતિર્મય અગ્નિ-અભિમાની દેવતા છે, દિવસનો અભિમાની દેવતા છે, શુક્લપક્ષનો અભિમાની દેવતા છે અને ઉત્તરાયણના છ મહિનાનો અભિમાની દેવતા છે, એ માર્ગે મૃત્યુ પામીને જનારા બ્રહ્મવેત્તા● યોગીજનો આ દેવતાઓ દ્વારા ક્રમે ક્રમે લઈ જવાઈને બ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૨૪॥

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષણ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।
તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫॥

■ અહીંયા 'કાળ' શબ્દથી માર્ગ સમજવો, કેમકે હવે પછીના શ્લોકો-માં ભગવાને આની 'ગતિ', 'સૃતિ' એ નામે ઓળખ આપી છે.

● એટલે કે પરમેશ્વરની ઉપાસના દ્વારા પરમેશ્વરને પરોક્ષભાવે ઓળખનારા.

અને જે માર્ગે ધૂમાભિમાની દેવતા છે, રાત્રિનો અભિમાની દેવતા છે, કૃષ્ણપક્ષનો અભિમાની દેવતા છે અને દક્ષિણાયનના છ મહિનાનો અભિમાની દેવતા છે, એ માર્ગે મૃત્યુ પામીને જનાર સકામ કર્મ કરનાર યોગી આ દેવતાઓ દ્વારા ક્રમે ક્રમે લઈ જવાઈને ચન્દ્રમાની જ્યોતિને પામીને સ્વર્ગમાં પોતાનાં શુભ કર્મોનું ફળ ભોગવીને પાછો આવે છે. ॥૨૫॥

શુક્લકૃષ્ણે ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।
એકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

કેમકે જગતના આ બે પ્રકારના શુક્લ અને કૃષ્ણ અર્થાત્ દેવયાન અને પિતૃયાન માર્ગ સનાતન મનાયા છે; આ બેમાંથી એક માર્ગ દ્વારા જનાર★ જ્યાંથી પાછું નથી ફરવું પડતું, એ પરમ ગતિને પામે છે અને બીજા માર્ગ દ્વારા જનાર+ ફરી પાછો આવે છે એટલે કે જન્મ-મરણને પામે છે. ॥૨૬॥

★ એટલે કે આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ પ્રમાણે અર્ચિર્માર્ગ દ્વારા જનાર યોગી.

+ એટલે કે આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૨૫ પ્રમાણે ધૂમમાર્ગ દ્વારા જનાર સકામકર્મી.

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુહ્યતિ કશ્ચન ।
તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭॥

હે પાર્થ! આ પ્રમાણે આ બેય માર્ગોને તત્ત્વથી જાણીને કોઈ પણ યોગી મોહિત નથી થતો;★ માટે હે અર્જુન! તું સર્વ કાળે સમબુદ્ધિસ્વરૂપ યોગથી યુક્ત થા અર્થાત્ નિરંતર મને પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધન કરનાર થા. ॥ ૨૭॥

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા
યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮॥

યોગી મનુષ્ય આ રહસ્યને તત્ત્વથી જાણીને વેદોના વાંચનમાં, યજ્ઞ, તપ તેમજ દાન આદિ કરવામાં જે પુણ્યફળ કહ્યું છે, એ સર્વને નિઃશંકપણે ઓળંગી જાય છે અને શાશ્વત પરમ પદને પામે છે. ॥ ૨૮॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥ ૮॥

॥ અક્ષરબ્રહ્મયોગ નામનો આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ એટલે કે પછી એ નિષ્કામભાવે જ સાધન કરે છે, કામનાઓમાં નથી ફસાતો.

નવમ અધ્યાય - राजविद्याराजगुह्ययोग

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ઇદં તુ તે ગુહ્યતમં પ્રવક્ષ્યામ્યનસૂયવે ।
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્જ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : તારા જેવા શુદ્ધહૃદયના ભક્ત માટે આ પરમ ગોપનીય વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાનને ફરીથી સમ્યક્ રીતે કહું છું કે જેને જાણીને તું દુઃખરૂપ સંસારથી છૂટી જઈશ. ॥ ૧॥

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।
પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨॥

આ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન સઘળી વિદ્યાઓનો રાજા, સઘળા ગોપનીયોનો રાજા, અતિ પવિત્ર, ઘણું ઉત્તમ, પ્રત્યક્ષ ફળ અનુભવી શકાય એવું, ધર્મયુક્ત, સાધન કરવામાં સાવ સહેલું અને અવિનાશી છે. ॥ ૨॥

અશ્રદ્દધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરન્તપ ।
અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥ ૩॥

હે પરંતપ! ઉપર જણાવેલા આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા વિનાના માણસો મને ન પામતાં મૃત્યુરૂપી સંસારચક્રમાં ભટકતા રહે છે. ॥ ૩॥

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।
મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

મુજ નિરાકાર પરમાત્માથી આ આખું જગત જળથી બરફની પેઠે પરિપૂર્ણ છે અને સઘળાં ભૂતો મારામાં સંકલ્પને આધારે સ્થિત છે, પણ વાસ્તવમાં હું એમનામાં સ્થિત નથી ॥૪॥

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।
ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

અને વળી એ સમસ્ત ભૂતો મારામાં સ્થિત નથી; મારી ઈશ્વરીય યોગશક્તિને જો, ભૂતોનું ધારણ-પોષણ કરનાર અને ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર છતાંયે મારો આત્મા વાસ્તવમાં ભૂતોમાં સ્થિત નથી. ॥૫॥

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।
તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥૬॥

જેમ આકાશથી ઉદ્ભવેલો સર્વ બાજુએ વિચરનાર અતિ વિસ્તૃત વાયુ સદા આકાશમાં જ સ્થિત છે, એ જ રીતે મારા સંકલ્પ દ્વારા ઉત્પન્ન હોવાને લીધે સઘળાં ભૂતો મારામાં સ્થિત છે, એમ સમજ. ॥૬॥

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥ ૭॥

હે કૌન્તેય! કલ્પોના અન્તે બધાં ભૂતો મારી મૂળ પ્રકૃતિને પામે છે એટલે કે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે અને કલ્પોના આરંભે એમને હું ફરી સર્જું છું. ॥ ૭॥

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટભ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।
ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્નમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥ ૮॥

પોતાની પ્રકૃતિને સ્વીકારીને સ્વભાવના બળને લીધે વશ થયેલા આ આખાય ભૂતસમુદાયને વારંવાર એમનાં કર્મો અનુસાર સર્જું છું. ॥ ૮॥

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબધ્નન્તિ ધનઞ્જય ।
ઉદાસીનવદાસીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥ ૯॥

હે ધનંજય! એ કર્મોમાં આસક્તિ વિનાના અને ઉદાસીનની જેમ★ સ્થિત મુજ પરમાત્માને એ કર્મો નથી બાંધતાં. ॥ ૯॥

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૧૦॥

★ જેનાં બધાં કાર્યો કર્તૃત્વભાવ વિના આપમેળે સત્તામાત્રથી જ થાય છે, એનું નામ 'ઉદાસીનની જેમ' છે.

હે કુન્તીપુત્ર! મુજ અધિષ્ઠાતાના પ્રભાવથી જ પ્રકૃતિ ચરાચરસહિત આખા જગતને સર્જે છે અને આ હેતુના લીધે જ આ સંસાર-ચક્ર ફરી રહ્યું છે. ॥૧૦॥

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મારા પરમ ભાવને+ નહિ જાણનારા મૂઢ માણસો, મનુષ્યનું શરીર ધારણ કરનાર મુજ સઘળા ભૂતોના મહાન ઈશ્વરને અવગણે છે એટલે કે પોતાની યોગમાયાથી સંસારના ઉદ્ધારને અર્થે મનુષ્યસ્વરૂપે વિચરતા મુજ પરમેશ્વરને સામાન્ય માણસ ગણે છે. ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।
રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

એ વ્યર્થ આશા રાખનારા, વ્યર્થ કર્મ કરનારા તેમજ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરનારા વિક્ષિપ્ત ચિત્તના અજ્ઞાની જનો રાક્ષસી, આસુરી અને મોહિની પ્રકૃતિને★ જ ધારણ કરી રાખે છે. ॥૧૨॥

\+ ગીતાના અધ્યાય ૭નો શ્લોક ૨૪મો જોવો.

★ જેને આસુરી સંપદાના નામે વિસ્તારથી ભગવાને ગીતાના અધ્યાય ૧૬ના શ્લોક ૪ તથા શ્લોક ૭થી ૨૧ સુધી વર્ણવી છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।
ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩॥

પણ હે પાર્થ! દૈવી પ્રકૃતિને+ આશ્રિત મહાત્માઓ મને સર્વ ભૂતોનું સનાતન કારણ અને નાશરહિત અક્ષર-સ્વરૂપ સમજીને અનન્ય મનથી યુક્ત થઈને નિરંતર ભજે છે. ॥ ૧૩॥

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।
નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪॥

એ દૃઢનિશ્ચયી ભક્તો નિરંતર મારાં નામ અને ગુણોનું કીર્તન કરતાં, મારી પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્ન કરતાં અને મને વારંવાર પ્રણામ કરતાં સદા મારા ધ્યાનમાં જોડાઈને અનન્ય પ્રેમથી મને ઉપાસે છે. ॥ ૧૪॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।
એકત્વેન પૃથક્ત્વેન બહુધા વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૫॥

બીજા જે જ્ઞાનયોગીઓ છે, એ મુજ નિર્ગુણ-નિરાકાર બ્રહ્મનું જ્ઞાનયજ્ઞ દ્વારા અભિન્નભાવે પૂજન કરતાં કરતાં પણ મારી ઉપાસના કરે છે અને બીજા ભક્તો આખા બ્રહ્માંડમાં જેટલાં પણ ચરાચર પ્રાણીઓ છે, એમને

+ આનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન ગીતાના અધ્યાય ૧૬ના શ્લોક ૧ થી ૩માં જોવું.

મારું જ સ્વરૂપ માનીને મુજ વિરાટસ્વરૂપ પરમેશ્વરની પૃથક્-ભાવે ઉપાસના કરે છે. ॥ ૧૫॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।
મન્ત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥ ૧૬॥

ક્રતુ એટલે કે શ્રૌતકર્મ હું છું, યજ્ઞ એટલે કે પંચમહાયજ્ઞ વગેરે સ્માર્ત કર્મ હું છું, સ્વધા એટલે કે પિતૃઓને તર્પણરૂપે અપાતું અન્ન હું છું, ઔષધ હું છું, મંત્ર હું છું, ઘૃત હું છું, અગ્નિ હું છું અને હવનરૂપી ક્રિયા પણ હું જ છું. ॥ ૧૬॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।
વેદ્યં પવિત્રમોઙ્કાર ઋક્સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭॥

આ સકળ જગતનો ધાતા એટલે કે ધારણ કરનાર, કર્મોનાં ફળને આપનાર, પિતા, માતા, દાદા, જે જાણવા યોગ્ય છે એ તત્ત્વ,★ પવિત્ર, ૐકાર, તેમજ ઋગ્વેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ પણ હું જ છું. ॥ ૧૭॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।
પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮॥

પરમપદસ્વરૂપ પરમ ગતિ, ભરણ-પોષણ કરનાર, સૌનો સ્વામી, શુભ-અશુભને જોનાર, સૌનું રહેઠાણ,

---

★ ગીતા અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૧૨ થી ૧૭ સુધી જોવા.

શરણ લેવા યોગ્ય, પ્રત્યુપકાર ઈચ્છ્યા વિના હિત કરનાર, સૌની ઉત્પત્તિ-પ્રલયનો હેતુ, સ્થિતિનો આધાર, નિધાન+ તેમજ અવિનાશી કારણ પણ હું જ છું. ॥૧૮॥

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્‌ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુન ॥૧૯॥

હું જ સૂર્યરૂપે તપું છું, વર્ષાને સમુદ્ર વગેરે સ્થાનોમાંથી ખેચું છું અને એને વરસાવું છું; હે અર્જુન! હું જ અમૃત અને મૃત્યુ છું તથા સત્‌-અસત્‌ પણ હું જ છું. ॥૧૯॥

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોક-
મશ્નન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્‌ ॥ ૨૦॥

ત્રણેય વેદોમાં વિધાન કરાયેલાં સકામ કર્મોને કરનારા, સોમરસ પીનારા, પાપ વિનાના માણસો* મને યજ્ઞો દ્વારા પૂજીને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે, એ માણસો પોતાનાં પુણ્યોના ફળસ્વરૂપે સ્વર્ગલોકને પામીને સ્વર્ગમાં

+ પ્રલયકાળે સમસ્ત ભૂતો સૂક્ષ્મરૂપે જેનામાં લય પામે છે, એનું નામ 'નિધાન' છે.

* અહીંયા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ ઊભો કરનાર દેવ-ઋણરૂપી પાપ જેમનાં નાશ પામ્યાં છે, એવા માણસો સમજવા.

દિવ્ય એવા દેવતાઓના ભોગોને ભોગવે છે. ॥૨૦॥

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
એવં ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના
ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥ ૨૧॥

તેઓ એ વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે; આ રીતે ત્રણેય વેદોમાં કહેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિનાં સાધનભૂત સકામ કર્મોનો આશ્રય લેનારા, તેમજ ભોગોને ઇચ્છતા માણસો વારંવાર ગમન-આગમનને પામે છે એટલે કે પુણ્યના પ્રભાવે સ્વર્ગમાં જાય છે અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મૃત્યુલોકમાં આવે છે. ॥ ૨૧॥

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨॥

જે અનન્ય પ્રેમી ભક્તજનો મુજ પરમેશ્વરને નિરંતર ચિંતન કરતાં નિષ્કામભાવે ભજે છે, એ નિત્ય-નિરંતર મારું ચિંતન કરનારા ભક્તોના યોગક્ષેમનું* હું પોતે વહન કરું છું. ॥ ૨૨॥

* ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી એનું નામ 'યોગ' છે અને ભગવત્પ્રાપ્તિ નિમિત્તે કરેલાં સાધનોની રક્ષાનું નામ 'ક્ષેમ' છે.

યેઽપ્યન્યદેવતા ભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેઽપિ મામેવ કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૨૩॥

હે કુન્તીપુત્ર! જોકે શ્રદ્ધાથી યુક્ત જે સકામ ભક્તો અન્ય દેવતાઓને પૂજે છે, તેઓ પણ મને જ પૂજે છે; પરંતુ એમનું તે પૂજન અવિધિપૂર્વકનું એટલે કે અજ્ઞાનપૂર્વકનું છે. ॥ ૨૩॥

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।
ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચ્યવન્તિ તે ॥ ૨૪॥

સમસ્ત યજ્ઞોનો ભોક્તા અને સ્વામી પણ હું જ છું; આમ હોવા છતાં પણ એ સકામ ભક્તો મુજ પરમેશ્વરને તત્ત્વથી નથી જાણતા, માટે જ પતન પામે છે એટલે કે પુનર્જન્મને પામે છે. ॥ ૨૪॥

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્પિતૄન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।
ભૂતાનિ યાન્તિ ભૂતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫॥

દેવતાઓને પૂજનારા દેવતાઓને પામે છે, પિતૃઓને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોને પૂજનારા ભૂતોને પામે છે અને મારું પૂજન કરનારા ભક્તો મને જ પામે છે; માટે જ મારા ભક્તોનો પુનર્જન્મ નથી થતો.★ ॥ ૨૫॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૮નો શ્લોક ૧૬ જોવો.

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬॥

જે કોઈ ભક્ત મને પ્રેમથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ વગેરે અર્પે છે, એ શુદ્ધબુદ્ધિના નિષ્કામ પ્રેમી ભક્તનું પ્રેમપૂર્વક અર્પેલું એ પત્ર-પુષ્પ આદિ હું સગુણરૂપે પ્રગટ થઈને ઘણા પ્રેમથી આરોગું છું. ॥ ૨૬॥

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭॥

હે કૌન્તેય! તું જે કંઈ કર્મ કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે દાન કરે છે તથા જે તપ કરે છે, એ સઘળું મને અર્પણ કર. ॥ ૨૭॥

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥ ૨૮॥

આ પ્રમાણે, જેમાં સમસ્ત કર્મો મુજ ભગવાનને અર્પણ થાય છે, એવા સંન્યાસયોગથી યુક્ત થયેલા ચિત્તનો તું શુભાશુભ ફળરૂપી કર્મબંધનથી છૂટી જઈશ અને એમનાથી છૂટેલો મને જ પ્રાપ્ત થઈશ. ॥ ૨૮॥

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯॥

હું સઘળાં ભૂતોમાં સમભાવે વ્યાપક છું, ન તો કોઈ મને અપ્રિય છે કે ન પ્રિય છે; છતાં પણ જે ભક્તો મને પ્રેમથી ભજે છે, તેઓ મારામાં છે અને હું પણ એમનામાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રગટ છું.★ ॥ ૨૯॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।
સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦॥

જો કોઈ ઘણો દુરાચારી પણ અનન્યભાવે મારો ભક્ત બનીને મને ભજે છે, તો એ સાધુ જ માનવા યોગ્ય છે; કેમકે એ ખરો નિશ્ચય કરનારો છે એટલે કે એણે દૃઢતાથી નિશ્ચય કરી લીધો છે કે પરમેશ્વરના ભજન જેવું બીજું કશુંય નથી. ॥ ૩૦॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ ।
કૌન્તેય પ્રતિ જાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧॥

એ સત્વરે ધર્માત્મા થઈ જાય છે અને સદા રહેનારી પરમ શાન્તિને પામે છે; હે કોન્તેય! તું નિશ્ચયપૂર્વક સત્ય જાણ કે મારો ભક્ત નાશ નથી પામતો. ॥ ૩૧॥

★ જેવી રીતે સૂક્ષ્મરૂપે સઘળે વ્યાપક હોવા છતાં અગ્નિ સાધનો વડે પ્રગટાવવામાં આવે ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ જ રીતે સઘળે રહેલા હોવા છતાં પરમેશ્વર ભક્તિભાવે ભજનારા માણસોના જ અંતઃકરણમાં પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રગટ થાય છે.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।
સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨॥

હે પાર્થ! સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા પાપયોનિ - ચાંડાલ આદિ જે કોઈ પણ હોય, તેઓ પણ મારે શરણે જઈને પરમ ગતિને જ પામે છે. ॥ ૩૨॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।
અનિત્યમસુખં લોકમિમં પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩॥

જો આ લોકો પરમ ગતિને પામી જતા હોય, તો પુણ્યશાળી બ્રાહ્મણો તથા રાજર્ષિ ભક્તો મારે શરણે થઈને પરમ ગતિને પામે એમાં તો કહેવું જ શું! માટે તું સુખ વિનાનું અને ક્ષણભંગુર આ મનુષ્ય-શરીર પામીને નિરંતર મને જ ભજ. ॥ ૩૩॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪॥

મારામાં મનને પરોવ, મારો ભક્ત બન, મારું પૂજન કરનારો થા, મને પ્રણામ કર; આ રીતે આત્માને મારામાં પરોવીને મારે પરાયણ થયેલો તું મને જ પામીશ. ॥ ૩૪॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૯॥

॥ રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

દશમ અધ્યાય - વિભૂતિયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ભૂય એવ મહાબાહો શૃણુ મે પરમં વચઃ।
યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે મહાબાહો! હજી ફરીથી પણ મારા પરમ રહસ્યને તેમજ પ્રભાવને જણાવનાર વચનને સાંભળ, જેને હું મારામાં અતિશય પ્રેમભાવ રાખનાર તને, તારા હિતની ઈચ્છાથી કહું છું. ॥૧॥

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ।
અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

મારી ઉત્પત્તિને એટલે કે અવતાર ધારણ કરવાની અલૌકિક લીલાને નથી દેવતાઓ જાણતા કે નથી તો મહર્ષિઓ જાણતા; કેમકે હું સર્વ રીતે દેવતાઓનું અને મહર્ષિઓનું પણ આદિ કારણ છું. ॥૨॥

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્।
અસમ્મૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

જે મને અજન્મા એટલે કે વાસ્તવમાં જન્મ વિનાનો, અનાદિ* અને સર્વ લોકોનો મહાન ઈશ્વર

* અનાદિ એને કહેવાય જે આદિ એટલે કે કારણ વિનાનો હોય અને સૌનું કારણ હોય.

તત્ત્વથી જાણે છે, બધા માણસોમાં એ જ્ઞાની માણસ સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે. ॥૩॥

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસમ્મોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।
સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥
અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।
ભવન્તિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥

નિશ્ચય કરવાની શક્તિ, યથાર્થ જ્ઞાન, અસંમૂઢતા, ક્ષમા, સત્ય, ઈન્દ્રિયો વશમાં રાખવી, મનનો નિગ્રહ તેમજ સુખ-દુઃખ, ઉત્પત્તિ-પ્રલય અને ભય-અભય તથા અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ,★ દાન, કીર્તિ અને અપકીર્તિ - પ્રાણીઓના આવા વિવિધ પ્રકારના ભાવો મારાથી જ થાય છે. ॥૪-૫॥

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।
મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોક ઈમાઃ પ્રજાઃ ॥૬॥

સાત મહર્ષિજનો, ચાર એમની પણ પૂર્વે થયેલા સનક આદિ તથા સ્વાયંભુવ આદિ ચૌદ મનુઓ-મારામાં ભાવ રાખનારા આ બધાય મારા સંકલ્પથી જન્મેલા છે, જેમની સંસારમાં આ સઘળી પ્રજા છે. ॥૬॥

★ સ્વધર્મના આચરણ દ્વારા ઈન્દ્રિયો આદિને તપાવીને શુદ્ધ કરવાનું નામ 'તપ' છે.

એતાં વિભૂતિં યોગં ચ મમ યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
સોઽવિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૭॥

જે માણસ મારી આ પરમ ઐશ્વર્યસ્વરૂપ વિભૂતિને અને યોગશક્તિને તત્ત્વથી જાણે છે,+ એ નિશ્ચળ ભક્તિયોગથી યુક્ત થઈ જાય છે - એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી. ॥ ૭॥

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઇતિ મત્વા ભજન્તે માં બુધા ભાવસમન્વિતાઃ ॥ ૮॥

હું વાસુદેવ જ આખા જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છું અને મારાથી જ સમગ્ર જગત ચેષ્ટા કરે છે, આ પ્રમાણે સમજીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રાખનારા બુદ્ધિમાન ભક્તો મુજ પરમેશ્વરને જ નિરંતર ભજે છે. ॥ ૮॥

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા બોધયન્તઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયન્તશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યન્તિ ચ રમન્તિ ચ ॥ ૯॥

નિરંતર મારામાં મન પરોવી રાખનારા અને મારામાં જ પ્રાણોને અર્પણ કરી રાખનારા ભક્તજનો,* મારી ભક્તિની ચર્ચા દ્વારા પરસ્પર મારા પ્રભાવને

\+ જે કંઈ દૃશ્યમાત્ર સંસાર છે, બધી ભગવાનની માયા છે અને એક વાસુદેવ ભગવાન જ બધી બાજુ પરિપૂર્ણ છે, આ જાણવું એ જ 'તત્ત્વથી જાણવું' છે.

★ મુજ વાસુદેવને ખાતર જ જેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું છે, એમનું નામ છે 'મદ્ગતપ્રાણાઃ'

ઓળખાવતા તથા ગુણ અને પ્રભાવસહિત મારું કથન કરતા જ નિત્ય-નિરંતર સંતોષી રહે છે અને મુજ વાસુદેવમાં જ નિરંતર રમ્યા કરે છે. ॥૯॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાન્તિ તે ॥૧૦॥

નિરંતર મારા ધ્યાન વગેરેમાં પરોવાયેલા અને પ્રેમથી ભજનારા એ ભક્તોને હું એવો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી યોગ આપું છું, જેનાથી એ ભક્તો મને જ પામે છે. ॥૧૦॥

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।
નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

હે અર્જુન! એમના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે, એમના અન્તઃકરણમાં રહેલો હું પોતે જ, એમના અજ્ઞાનજનિત અન્ધકારને ઝળહળતા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી દીપક દ્વારા નષ્ટ કરી દઉં છું. ॥૧૧॥

અર્જુન ઉવાચ

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।
પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥
આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।
અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

અર્જુન બોલ્યા : આપ પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ અને પરમ પવિત્ર છો; કેમકે આપને સમસ્ત ઋષિજનો સનાતન, દિવ્ય પુરુષ, દેવોના પણ આદિદેવ, અજન્મા અને સર્વવ્યાપી કહે છે, એવું જ દેવર્ષિ નારદ, અસિત અને દેવલ ઋષિ તથા મહર્ષિ વ્યાસ પણ કહે છે; અને વળી આપ પોતે પણ મને એમ જ કહો છો. ॥૧૨-૧૩॥

સર્વમેતદૃતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।
ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

હે કેશવ! જે કંઈ પણ મને આપ કહી રહ્યા છો, એ સઘળું હું સત્ય માનું છું; હે ભગવન્! આપના લીલામય* સ્વરૂપને નથી તો દાનવો જાણતા કે નથી દેવતા પણ જાણતા. ॥૧૪॥

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્થ ત્વં પુરુષોત્તમ ।
ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

હે સઘળા ભૂતોના સર્જનહાર! હે સઘળા ભૂતોના ઈશ્વર! હે દેવોના દેવ! હે જગતના સ્વામી! હે પુરુષોત્તમ! આપ પોતે જ પોતાના વડે પોતાને જાણો છો. ॥૧૫॥

* ગીતાના અધ્યાય ૪ના શ્લોક ૬ઠ્ઠામાં આનો વિસ્તાર જોવો.

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬॥

માટે આપ જ પોતાની એ દિવ્ય વિભૂતિઓને સંપૂર્ણપણે કહેવા સમર્થ છો, જે વિભૂતિઓ દ્વારા આપ આ સકળ લોકોને વ્યાપીને રહેલા છો. ॥ ૧૬॥

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા પરિચિન્તયન્ ।
કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭॥

હે યોગેશ્વર! હું કયા પ્રકારે નિરંતર ચિંતન કરતો આપને જાણી શકું? અને હે ભગવન્! આપ કયા કયા ભાવોમાં મારા વડે ચિંતન કરવા યોગ્ય છો? ॥ ૧૭॥

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।
ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮॥

હે જનાર્દન! પોતાની યોગશક્તિને અને વિભૂતિને હજી પણ વિસ્તારથી કહો; કેમકે આપનાં અમૃત જેવાં વચનોને સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી, મારી સાંભળવાની ઉત્કંઠા હજીય વધતી જાય છે. ॥ ૧૮॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।
પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે કુરુશ્રેષ્ઠ! હવે હું જે મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ છે, એમને તારા માટે મુખ્ય-મુખ્યરૂપે કહું છું; કેમકે મારા વિસ્તારનો અન્ત નથી. ॥૧૯॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।
અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥૨૦॥

હે નિદ્રાને જીતનારા અર્જુન! હું સઘળાં ભૂતોનાં હૃદયમાં રહેલો સૌનો આત્મા છું તથા સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય અને અન્ત પણ હું જ છું. ॥૨૦॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।
મરીચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

હું અદિતિના બાર પુત્રોમાં વિષ્ણુ અને જ્યોતિઓમાં અંશુમાલી સૂર્ય છું તથા ઓગણપચાસ વાયુદેવતાઓનું તેજ★ તેમજ નક્ષત્રોનો અધિપતિ ચન્દ્રમા છું. ॥૨૧॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।
ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥૨૨॥

★ ઓગણપચાસ મરુતોના નામોમાં 'મરીચિ' નામ ક્યાંય પણ જોવા નથી મળ્યું, માટે મરીચિને મરુત્ ન માનતાં સમસ્ત મરુદ્ગણોનું તેજ અથવા કિરણો માન્યું છે.

હું વેદોમાં સામવેદ છું, દેવોમાં ઈન્દ્ર છું, ઇન્દ્રિયોમાં મન છું અને પ્રાણીઓની ચેતના એટલે કે જીવનશક્તિ છું. ॥૨૨॥

રુદ્રાણાં શઙ્કરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।
વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥૨૩॥

હું અગિયાર રુદ્રોમાં શંકર છું, યક્ષ-રાક્ષસોમાં ધનનો સ્વામી કુબેર છું; હું આઠ વસુઓમાં અગ્નિ છું અને શિખરોવાળા પર્વતોમાં મેરુ પર્વત છું. ॥૨૩॥

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।
સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહસ્પતિ તું મને જાણ; હે પાર્થ! હું સેનાપતિઓમાં સ્કંદ અને જળાશયોમાં સમુદ્ર છું. ॥૨૪॥

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।
યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોડસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

હું મહર્ષિઓમાં ભૃગુ અને અર્થબોધક શબ્દોમાં એક અક્ષર એટલે કે ઓંકાર છું; સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ અને સ્થાવરોમાં હિમાલય છું. ॥૨૫॥

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।
ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥ ૨૬॥

સઘળાં વૃક્ષોમાં પીપળાનું વૃક્ષ, દેવર્ષિઓમાં નારદમુનિ, ગન્ધર્વોમાં ચિત્રરથ અને સિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ છું. ॥ ૨૬॥

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।
ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ॥ ૨૭॥

અશ્વોમાં અમૃતની સાથે ઉદ્ભવેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ, ગજેન્દ્રોમાં ઐરાવત નામનો હાથી અને મનુષ્યોમાં રાજા તું મને જાણ. ॥ ૨૭॥

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।
પ્રજનશ્ચાસ્મિ કન્દર્પઃ સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ ॥ ૨૮॥

હું શસ્ત્રોમાં વજ્ર અને ગાયોમાં કામધેનુ છું; શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે સંતાનની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ છે એ કામદેવ છું અને સર્પોમાં સર્પરાજ વાસુકિ છું. ॥ ૨૮॥

અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।
પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥ ૨૯॥

હું નાગોમાં★ શેષનાગ અને જળચરોનો અધિપતિ

★ નાગ અને સર્પ - એ બે પ્રકારની સર્પોની જ જાતિઓ છે.

વરુણ દેવતા છું; તેમજ પિતૃઓમાં અર્યમા નામનો પિતૃ તથા શાસન કરનારાઓમાં યમરાજ છું. ॥૨૯॥

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।
મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

હું દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ અને ગણના કરનારાઓનો સમય+ છું, તેમજ પશુઓમાં મૃગરાજ સિંહ અને પક્ષીઓમાં હું ગરુડ છું. ॥૩૦॥

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૃતામહમ્ ।
ઝષાણાં મકરશ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

હું પાવન કરનારાઓમાં વાયુ અને શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રીરામ છું તથા માછલીઓમાં મગર છું અને નદીઓમાં શ્રી ભાગીરથી ગંગાજી છું. ॥૩૧॥

સર્ગાણામાદિરન્તશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।
અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

હે અર્જુન! સૃષ્ટિઓનો આદિ, અન્ત તથા મધ્ય પણ હું જ છું; હું વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા એટલે કે

+ ક્ષણ-ઘડી-દિવસ-પખવાડિયું-મહિનો વગેરેમાં જે સમય છે, તે હું છું.

બ્રહ્મવિદ્યા અને પરસ્પર વાદ કરનારાઓનો તત્ત્વનિર્ણયને માટે કરવામાં આવતો વાદ છું. ॥ ૩૨॥

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।
અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાહં વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩૩॥

હું અક્ષરોમાં અકાર છું અને સમાસોમાં દ્વન્દ્વ નામનો સમાસ છું; અક્ષય કાળ એટલે કે કાળનોય મહાકાળ તથા સર્વ તરફ મુખ ધરાવનાર વિરાટસ્વરૂપે ધાતા અર્થાત્ સૌનું ધારણ-પોષણ કરનાર પણ હું જ છું. ॥ ૩૩॥

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।
કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥ ૩૪॥

હું સૌનો સંહાર કરનાર મૃત્યુ અને ઉત્પન્ન થનારાઓની ઉત્પત્તિનો હેતુ છું; તથા સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ,★ શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને ક્ષમા છું ॥ ૩૪॥

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।
માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫॥

★ કીર્તિ આદિ આ સાત દેવતાઓની પત્નીઓ તરીકે અને સ્ત્રીવાચક નામોરૂપે ગુણો તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે, માટે બન્ને પ્રકારે ભગવાનની વિભૂતિઓ છે.

તથા ગાઈ શકાય એવી શ્રુતિઓમાં હું બૃહત્ નામનો સામ તેમજ છંદોમાં ગાયત્રી છંદ છું; તથા મહિનાઓમાં માગશર અને ઋતુઓમાં વસંત હું છું. ॥ ૩૫॥

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।
જયોડસ્મિ વ્યવસાયોડસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬॥

છળનારાઓમાં જુગાર તથા પ્રભાવશાળીઓનો પ્રભાવ છું; હું જીતનારાઓનો વિજય છું, નિશ્ચય કરનારાઓનો નિશ્ચય અને સાત્ત્વિક માણસોનો સાત્ત્વિક ભાવ છું. ॥ ૩૬॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોડસ્મિ પાણ્ડવાનાં ધનઞ્જયઃ ।
મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭॥

વૃષ્ણિવંશીઓમાં★ વાસુદેવ એટલે કે હું પોતે તારો સખા, પાંડવોમાં ધનંજય એટલે કે તું, મુનિઓમાં વેદવ્યાસ અને કવિઓમાં શુક્રાચાર્ય કવિ પણ હું જ છું.

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।
મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮॥

હું દમન કરનારાઓનો દંડ અર્થાત્ દમન કરનારી

★ યાદવોની અંદર એક વૃષ્ણિવંશ પણ હતો.

શક્તિ છું, વિજય ઈચ્છનારાઓની નીતિ છું, ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય ભાવોનું રક્ષણ કરનાર મૌન છું અને જ્ઞાની જનોનું તત્ત્વજ્ઞાન હું જ છું ॥૩૮॥

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં બીજં તદહમર્જુન ।
ન તદસ્તિ વિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥

અને હે અર્જુન! જે સમસ્ત ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, એ પણ હું જ છું; કેમકે એવું ચર કે અચર કોઈ પણ પ્રાણી નથી, જે મારા વિનાનું હોય. ॥૩૯॥

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતીનાં પરન્તપ ।
એષ તૂદ્દેશતઃ પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥૪૦॥

હે પરંતપ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી; મેં પોતાની વિભૂતિઓનો આ વિસ્તાર તો તારા માટે એકદેશરૂપે એટલે કે અત્યંત ટૂંકમાં કહ્યો છે. ॥૪૦॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિતમેવ વા ।
તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોંઽશસમ્ભવમ્ ॥૪૧॥

જે-જે પણ વિભૂતિયુક્ત એટલે કે ઐશ્વર્યસંપન્ન, શોભાયુક્ત અને શક્તિયુક્ત પદાર્થ છે, એને-એને તું મારા તેજના અંશની જ અભિવ્યક્તિ સમજ. ॥૪૧॥

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન।
વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

અથવા હે અર્જુન! આ વધારે જાણીને તારે શું કરવું છે? સારરૂપે સમજી લે કે હું આ આખાય બ્રહ્માંડને પોતાની યોગ-શક્તિના એક અંશમાત્રથી ધારણ કરીને સ્થિત છું. ॥૪૨॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિભૂતિયોગો નામ દશમોऽધ્યાયઃ ॥૧૦॥

॥ વિભૂતિયોગ નામનો દસમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

એકાદશ અધ્યાય - વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

અર્જુન ઉવાચ

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસઞ્જ્ઞિતમ્ ।
યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોऽયં વિગતો મમ ॥૧॥

અર્જુન બોલ્યા : મારા પર અનુકંપા કરીને આપે જે પરમ ગોપનીય અધ્યાત્મવિષયક ઉપદેશ કહ્યો, એનાથી મારું આ અજ્ઞાન નાશ પામી ચુક્યું છે. ॥૧॥

ભવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।
ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥ ૨॥

કેમકે હે કમલનયન! મેં આપની પાસેથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યાં તથા આપનો અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો. ॥ ૨॥

એવમેતદ્યથાત્થ ત્વમાત્માનં પરમેશ્વર ।
દ્રષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમૈશ્વરં પુરુષોત્તમ ॥ ૩॥

હે પરમેશ્વર! આપ પોતાને જેવા કહો છો, એ ખરેખર એમ જ છે, છતાં પણ હે પુરુષોત્તમ! આપના જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય અને તેજથી યુક્ત ઈશ્વરીય રૂપને હું પ્રત્યક્ષ જોવા માગું છું. ॥ ૩॥

મન્યસે યદિ તચ્છક્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ।
યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમવ્યયમ્ ॥ ૪॥

હે પ્રભો!★ જો મારા વડે આપનું એ રૂપ જોવાનું શક્ય છે - એમ આપ માનતા હો, તો હે યોગેશ્વર! આપ પોતાના એ અવિનાશી સ્વરૂપનું મને દર્શન કરાવો. ॥ ૪॥

★ સૌની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર તેમજ અન્તર્યામી રૂપે શાસન કરનાર હોવાને લીધે ભગવાનનું નામ 'પ્રભુ' છે.

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પશ્ય મે પાર્થ રૂપાણિ શતશોઽથ સહસ્રશઃ ।
નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥ ૫॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પાર્થ! હવે તું મારાં સેંકડો-હજારો વિવિધ પ્રકારનાં, વિવિધરંગી તથા વિવિધ આકૃતિનાં અલૌકિક રૂપોને જો. ॥ ૫॥

પશ્યાદિત્યાન્વસૂન્રુદ્રાનશ્વિનૌ મરુતસ્તથા ।
બહૂન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬॥

હે ભરતવંશી! મારામાં અદિતિના બાર પુત્રોને, આઠ વસુઓને, અગિયાર રુદ્રોને, બેય અશ્વિનીકુમારોને અને ઓગણપચાસ મરુદ્ગણોને જો તથા બીજાં પણ ઘણાંબધાં આ પહેલાં ન જોયેલાં આશ્ચર્યમય રૂપોને જો. ॥ ૬॥

ઇહૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પશ્યાદ્ય સચરાચરમ્ ।
મમ દેહે ગુડાકેશ યચ્ચાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥ ૭॥

હે નિદ્રાને જીતનાર!* હમણાં જ આ મારા શરીરમાં એક સ્થળે રહેલા, ચર અને અચર સહિત આખા બ્રહ્માંડને જો તથા બીજું પણ જે કંઈ જોવા ઇચ્છતો હોય એ જો. ॥ ૭॥

* નિદ્રાને જીતનાર હોવાથી અર્જુનનું નામ ગુડાકેશ પડ્યું હતું.

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।
દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥ ૮॥

પરંતુ મને તું આ પોતાનાં સ્થૂળ ચક્ષુઓથી જોઈ શકવા ચોક્કસપણે સમર્થ નથી; માટે હું તને અલૌકિક ચક્ષુ આપું છું; એનાથી તું મારી ઈશ્વરીય યોગશક્તિને જો. ॥૮॥

સંજય ઉવાચ

એવમુક્ત્વા તતો રાજન્મહાયોગેશ્વરો હરિઃ ।
દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥ ૯॥

સંજય બોલ્યા : હે રાજન્! મહાયોગેશ્વર તેમજ સર્વ પાપોને હરનાર ભગવાન હરિએ આમ કહ્યા પછી અર્જુનને પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત દિવ્યસ્વરૂપ દેખાડ્યું. ॥૯॥

અનેકવક્ત્રનયનમનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।
અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ ॥ ૧૦॥
દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।
સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૧॥

અનેક મુખ અને નેત્રો ધરાવનાર, અનેક અદ્ભુત દૃશ્યોથી યુક્ત, ઘણાં બધાં દિવ્ય આભૂષણોથી યુક્ત અને

કેટલાંયે ઉગામેલાં દિવ્ય આયુધો હાથોમાં ધારણ કરેલા, દિવ્ય માળા તેમજ વસ્ત્રોને ધારણ કરેલા તથા જેમના શ્રીવિગ્રહમાંથી દિવ્ય ચંદનનો પરિમલ પ્રસરી રહ્યો છે એવા, બધી જ જાતનાં આશ્ચર્યોથી યુક્ત, સીમા વિનાના અને સર્વ તરફ જેમનાં મુખો છે, એવા વિરાટસ્વરૂપ પરમદેવ પરમેશ્વરને અર્જુને જોયા. ॥૧૦-૧૧॥

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગપદુત્થિતા ।
યદિ ભાઃ સદૃશી સા સ્યાદ્ભાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૨॥

હે રાજન્! આકાશમાં હજારો સૂર્યોના એક સાથે ઉદય થવાને લીધે જે પ્રકાશ ઊપજે, તે પણ એ વિશ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશના જેટલો ભાગ્યે જ હશે. ॥૧૨॥

તત્રૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકધા ।
અપશ્યદ્દેવદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડવસ્તદા ॥ ૧૩॥

પાંડુપુત્ર અર્જુને એ વખતે અનેક પ્રકારે વિભાજિત આખા બ્રહ્માંડને દેવોનાય દેવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના એ શરીરમાં એક સ્થળે રહેલું જોયું. ॥૧૩॥

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનઞ્જયઃ ।
પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાઞ્જલિરભાષત ॥ ૧૪॥

ભગવાનનું વિશ્વરૂપદર્શન

ત્યાર પછી આશ્ચર્યમાં ડૂબેલા અને હર્ષપુલકિત થયેલા ધનંજય, પ્રકાશમાન વિશ્વરૂપ પરમાત્માને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સાથે મસ્તક નમાવીને, હાથ જોડી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૪॥

અર્જુન ઉવાચ

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેહે
સર્વાંસ્તથા ભૂતવિશેષસઙ્ઘાન્ ।
બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્થ-
મૃષીંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥ ૧૫॥

અર્જુન બોલ્યા : હે દેવ! હું આપના શ્રીવિગ્રહમાં સઘળા દેવોને તથા અનેક ચરાચર પ્રાણીઓના સમૂહોને, કમળના આસન પર બિરાજેલા બ્રહ્માને, મહાદેવને, સમસ્ત ઋષિઓને અને દિવ્ય સર્પોને જોઉં છું. ॥ ૧૫॥

અનેકબાહૂદરવક્ત્રનેત્રં
પશ્યામિ ત્વાં સર્વતોઽનન્તરૂપમ્ ।
નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં
પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥ ૧૬॥

હે સકળ વિશ્વના સ્વામી! આપને અસંખ્ય ભુજાઓ ઉદર, મુખ અને નેત્ર ધરાવનાર, તેમજ સર્વ તરફ અનન્ત

રૂપો ધરાવતા જોઉં છું; આખું વિશ્વ જ જેનું સ્વરૂપ છે એવા હે વિશ્વરૂપ! હું ન તો આપના અંતને જોઉં છું, ન તો મધ્યને કે ન તો આદિને. ॥૧૬॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમન્તા-
દ્દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

આપને હું મુકુટધારી, ગદાધારી અને ચક્રધારી, બધી બાજુએ પ્રકાશમાન તેજના પુંજસ્વરૂપ, ધગધગતા અગ્નિ અને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, મુશ્કેલીથી જોઈ શકાય એવા તેમજ બધી બાજુએ અમાપસ્વરૂપે જોઉં છું. ॥૧૭॥

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં
ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥

આપ જ જાણવાયોગ્ય પરમ અક્ષર એટલે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છો, આપ જ આ જગતના પરમ આશ્રય છો, આપ જ શાશ્વત ધર્મના રક્ષક છો અને આપ જ અવિનાશી સનાતન પુરુષ છો, એવો મારો મત છે. ॥૧૮॥

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્ય-
મનન્તબાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવક્ત્રં
સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥ ૧૯॥

આપને આદિ, મધ્ય અને અન્ત વિનાના, અનન્ત સામર્થ્ય ધરાવનાર, અપાર ભુજા ધરાવતા, ચંદ્ર-સૂર્યરૂપી નેત્રો ધરાવતા, પ્રદીપ્ત અગ્નિરૂપી મુખ ધરાવતા અને પોતાના તેજથી આ બ્રહ્માંડને સંતાપતા જોઉં છું. ॥ ૧૯॥

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ
વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાદ્ભુતં રૂપમુગ્રં તવેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦॥

હે મહાત્મન્! સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચેનું આ સંપૂર્ણ આકાશ તથા સઘળી દિશાઓ, એકમાત્ર આપનાથી જ વ્યાપેલાં છે; તેમજ આપના આ અદ્ભુત અને ભયાવહ રૂપને જોઈને ત્રણેય લોક ભયના માર્યા કાંપી રહ્યા છે. ॥ ૨૦॥

અમી હિ ત્વાં સુરસઙ્ઘા વિશન્તિ
કેચિદ્ભીતાઃ પ્રાઞ્જલયો ગૃણન્તિ ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસઙ્ઘાઃ
સ્તુવન્તિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧॥

પેલા દેવતાઓના સમૂહો આપનામાં પ્રવેશી રહ્યા છે તથા કેટલાક ભયના માર્યા હાથ જોડીને આપનાં નામ અને ગુણોનું ગાન કરી રહ્યા છે અને મહર્ષિ તેમજ સિદ્ધોના સમુદાયો 'કલ્યાણ થાઓ' એમ કહીને કેટલાંયે ઉત્તમ સ્તોત્રો દ્વારા આપની સ્તુતિ કરી રહ્યા છે. ॥ ૨૧॥

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।
ગન્ધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસઙ્ઘા
વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨॥

જે અગિયાર રુદ્રો અને બાર આદિત્યો તથા આઠ વસુઓ, બાર સાધ્યો, દસ વિશ્વેદેવો, બેય અશ્વિનીકુમારો, મરુદ્ગણ અને પિતૃઓનો સમુદાય તથા ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને સિદ્ધોના સમુદાયો છે - એ બધાય છક થઈને આપને જોઈ રહ્યા છે. ॥ ૨૨॥

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં
મહાબાહો બહુબાહૂરુપાદમ્ ।
બહૂદરં બહુદંષ્ટ્રાકરાલં
દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાહમ્ ॥ ૨૩॥

હે મહાબાહો! આપના ઘણાં મુખ અને નયનોથી યુક્ત, ઘણા હાથ, જંઘા અને ચરણ ધરાવતા, અનેક ઉદરો

ધરાવતા અને ઘણી બધી દાઢોને કારણે અત્યંત વિકરાળ, મહાન રૂપને જોઈને બધા લોકો વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, તેમજ હું પણ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છું. ॥૨૩॥

નભઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણં
વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા
ધૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪॥

કેમકે હે વિષ્ણો! ગગનચુંબી, દેદીપ્યમાન, અનેક વર્ણોથી યુક્ત તથા ફાડેલા મુખ અને પ્રકાશમાન વિશાળ નેત્રો ધરાવતા આપને જોઈને, ડરેલા અન્તઃકરણનો હું ધીરજ કે શાંતિ નથી પામતો. ॥ ૨૪॥

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ
દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫॥

તીણી દાઢોને લીધે વિકરાળ અને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં પ્રજ્વળેલાં આપનાં મુખોને જોઈને હું દિશાઓને નથી ઓળખી શકતો અને સુખ પણ નથી પામી શકતો; માટે હે દેવોના સ્વામી! હે જગતના આધાર! આપ પ્રસન્ન થાઓ. ॥ ૨૫॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
સર્વે સહૈવાવનિપાલસઙ્ઘૈઃ ।
ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસ્મદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬॥
વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ
દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ
સન્દૃશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥ ૨૭॥

ધૃતરાષ્ટ્રના પેલા બધા જ પુત્રો, રાજાઓના સમૂહ સમેત આપનામાં પ્રવેશી રહ્યા છે અને પિતામહ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા પેલો કર્ણ અને આપણા પક્ષના પણ મુખ્ય યોદ્ધાઓ સમેત એકેએક, તીણી દાઢોને લીધે વિકરાળ આપના ભયાવહ મુખોમાં ઘણા વેગથી દોડીને પ્રવેશી રહ્યા છે. અને કેટલાક તો ભુક્કો થયેલાં માથાંસહિત, આપના દાંતોની વચ્ચે ભીંસાયેલા દેખાઈ રહ્યા છે. ॥ ૨૬-૨૭॥

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ
સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।
તથા તવામી નરલોકવીરા
વિશન્તિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલન્તિ ॥ ૨૮॥

જેમ નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો સહજ રીતે સાગર તરફ જ દોડે છે, એટલે કે સાગરમાં સમાઈ જાય છે, એ જ રીતે નરલોકના શ્રેષ્ઠ શૂરવીરો પણ આપનાં પ્રજ્વળતાં મુખોમાં પ્રવેશી રહ્યા છે એટલે કે આપનામાં લીન થઈ રહ્યા છે. ॥૨૮॥

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતઙ્ગા
વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ।
તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા-
સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ॥૨૯॥

જેમ પતંગિયાં મોહને વશ થઈ, નષ્ટ થવા માટે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં, ઘણા વેગથી ઊડતાં-ઊડતાં જાતે જ પ્રવેશતાં હોય છે, એમ જ આ સર્વે પણ, પોતાના નાશને માટે આપનાં મુખોમાં અતિ વેગથી, જાતે જ પ્રવેશી રહ્યા છે. ॥૨૯॥

લેલિહ્યસે ગ્રસમાનઃ સમન્તા-
લ્લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલદ્ભિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો॥૩૦॥

આપ, એ સમસ્ત લોકોને પ્રજ્વળતાં મુખો દ્વારા કોળિયો કરતા, ચારે કોરથી વારંવાર ચાટી રહ્યા છો; હે વિષ્ણો! આપનો ઉગ્ર પ્રકાશ સકળ બ્રહ્માંડને તેજથી ભરી દઈને સંતાપી રહ્યો છે. ॥ ૩૦॥

આખ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો
નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાદ્યં
ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧॥

મને જણાવો કે ઉગ્ર રૂપધારી આપ કોણ છો? હે દેવાધિદેવ! આપને નમસ્કાર કરું છું, આપ પ્રસન્ન થાઓ; આદિપુરુષ આપને હું વિશેષ રૂપે ઓળખવા માગું છું, કેમકે હું આપની પ્રવૃત્તિને નથી સમજી શકતો. ॥ ૩૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો
લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।
ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યન્તિ સર્વે
યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હું લોકોનો સંહાર કરનાર વધી ગયેલો મહાકાળ છું, અત્યારે આ લોકોનો સંહાર

કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છું; માટે જે પ્રતિપક્ષીઓની સેનામાં રહેલા યોદ્ધાઓ છે, એ બધા તારા વિના પણ નથી રહેવાના, એટલે કે તું યુદ્ધ નહીં કરે તો પણ આ સર્વેનો નાશ તો થવાનો જ છે. ॥૩૨॥

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ
જિત્વા શત્રૂન્ ભુઙ્ક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

માટે તું ઊભો થા! યશ મેળવ અને શત્રુઓને જીતીને ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ રાજ્યને ભોગવ; આ સર્વે શૂરવીરો પહેલેથી જ મારા વડે હણાયેલા છે; હે સવ્યસાચી!★ તું તો કેવળ નિમિત્તમાત્ર થા. ॥૩૩॥

દ્રોણં ચ ભીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ
કર્ણં તથાન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુધ્યસ્વ જેતાસિ રણે સપત્નાન્ ॥૩૪॥

★ ડાબા હાથે પણ બાણ છોડવાનો અભ્યાસ હોવાને લીધે અર્જુનનું 'સવ્યસાચી' નામ પડ્યું હતું. અર્જુન બેય હાથે ઝડપથી બાણ છોડી શકતા હતા.

દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મપિતામહ, જયદ્રથ, કર્ણ તથા બીજા પણ ઘણા બધા મારા વડે હણાયેલા શૂરવીર યોદ્ધાઓને તું હણ, ભય રાખીશ મા; ચોક્કસ તું યુદ્ધમાં વેરીઓને જીતીશ, માટે યુદ્ધ કર. ॥ ૩૪॥

સંજય ઉવાચ

એતચ્છ્રુત્વા વચનં કેશવસ્ય
કૃતાઞ્જલિર્વેપમાનઃ કિરીટી ।
નમસ્કૃત્વા ભૂય એવાહ કૃષ્ણં
સગદ્ગદં ભીતભીતઃ પ્રણમ્ય ॥ ૩૫॥

સંજય બોલ્યા : શ્રીહરિ કેશવના આ વચનને સાંભળીને, કિરીટી અર્જુન હાથ જોડી થરથર કાંપતા નમસ્કાર કરીને, ફરીથી ઘણા બીતાં બીતાં પ્રણામ કરીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ગદ્ગદ વાણીથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥ ૩૫॥

અર્જુન ઉવાચ

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યા
જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।
રક્ષાંસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ
સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬॥

અર્જુન (ફરીથી સ્તુતિ કરતાં) બોલ્યા : હે અન્તર્યામી! એ યોગ્ય જ છે કે આપનાં નામ, ગુણ અને પ્રભાવના કીર્તનથી વિશ્વ ઘણું હરખાઈ રહ્યું છે અને પ્રેમવિહ્વળ પણ થઈ રહ્યું છે; તેમજ ભય પામેલા રાક્ષસો આમ-તેમ નાસી રહ્યા છે તથા સર્વે સિદ્ધગણોના સમૂહો નમસ્કાર કરી રહ્યા છે. ॥ ૩૬॥

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્
ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્રે ।
અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭॥

હે મહાત્મન્! બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા અને સૌથી મોટા આપને તેઓ કેમ ન નમે! કેમકે હે અનન્ત! હે દેવતાઓના ઈશ! હે વિશ્વના પરમ આધાર! જે સત્, અસત્ અને એ બેયથી પર અક્ષર એટલે કે સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મ છે, એ આપ છો. ॥ ૩૭॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥ ૩૮॥

આપ આદિદેવ અને સનાતન પુરુષ છો, આપ આ જગતના પરમ આશ્રય, જાણનાર, જાણવા યોગ્ય અને પરમ ધામ છો; હે અનન્તરૂપ! આપનાથી આ આખું વિશ્વ વ્યાપેલું એટલે કે પરિપૂર્ણ છે. ॥ ૩૮॥

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ
પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ
પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯॥

આપ વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્રમા અને પ્રજાના સ્વામી બ્રહ્મા છો તથા બ્રહ્માના પણ પિતા છો; આપને વારંવાર નમસ્કાર! હજારો વાર નમસ્કાર!! તથા ફરી પાછા એથી પણ વધારે વાર નમસ્કાર!!! ॥ ૩૯॥

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે
નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।
અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં
સર્વં સમાપ્નોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦॥

હે અનન્ત સામર્થ્ય ધરાવનાર! આપને આગળથી તેમજ પાછળથી પણ નમસ્કાર! હે સર્વના આત્મા! આપને બધી જ બાજુઓથી નમસ્કાર કરું છું; કેમકે અનંત

પરાક્રમી આપ આખા બ્રહ્માંડને વ્યાપીને રહેલા છો, માટે આપ જ સર્વરૂપ છો. ॥૪૦॥

સખેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સખેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥
યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ
વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।
એકોઽથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં
તત્ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥૪૨॥

આપના આ પ્રભાવને નહીં જાણતાં, તમે મારા સખા છો એમ માનીને, પ્રેમથી કે પ્રમાદથી પણ મેં 'હે કૃષ્ણ!' 'હે યાદવ!' 'હે સખા!' એ પ્રમાણે જે કંઈ વગર વિચાર્યે અવજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું છે અને હે અચ્યુત! આપ જે મારા વડે વિનોદ ખાતર વિહાર, શય્યા, આસન અને ભોજન આદિ કરતી વખતે એકાંતમાં, કે પછી એ સખાઓની સામે પણ, અપમાનિત કરવામાં આવ્યા છો - એ સર્વ અપરાધો અપ્રમેયસ્વરૂપ એટલે કે અચિન્ત્ય પ્રભાવના આપને હું ક્ષમા કરવાની પ્રાર્થના કરું છું. ॥૪૧-૪૨॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥ ૪૩॥

આપ આ ચરાચર જગતના પિતા, સૌથી મોટા ગુરુ અને ઘણા પૂજનીય છો; હે અતુલ પ્રભાવ ધરાવનાર! ત્રણેય લોકમાં આપના સમાન પણ બીજો કોઈ નથી, પછી ચઢિયાતો તો ક્યાંથી હોઈ શકે!! ॥ ૪૩॥

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં
પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીડ્યમ્ ।
પિતેવ પુત્રસ્ય સખેવ સખ્યુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઢુમ્ ॥ ૪૪॥

માટે હે પ્રભો! હું શરીરને સારી પેઠે ચરણોમાં નિવેદિત કરીને, પ્રણામ કરીને, સ્તુતિને યોગ્ય આપ ઈશ્વરને પ્રસન્ન થવા માટે પ્રાર્થું છું; હે દેવ! પિતા જેમ પુત્રના, સખા જેમ સખાના અને પતિ જેમ પ્રિયતમા પત્નીના અપરાધોને સહી લે છે, એમ જ આપ પણ મારા અપરાધ સહી લેવા યોગ્ય છો. ॥ ૪૪॥

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા
ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેવ મે દર્શય દેવરૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫॥

હું પહેલાં ન જોયેલા આપના આ આશ્ચર્યમય રૂપને જોઈને હરખાઈ પણ રહ્યો છું અને મારું મન ભયને લીધે ઘણું વ્યાકુળ પણ થઈ રહ્યું છે; માટે આપ પોતાનું પેલું ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપ જ મને દર્શાવો; હે દેવેશ! હે જગન્નિવાસ! પ્રસન્ન થાઓ.॥ ૪૫॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
મિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજેન
સહસ્રબાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬॥

હું એવા જ આપને મુગટધારી તથા ગદા અને ચક્ર હાથમાં ધારણ કરેલા જોવા ઈચ્છું છું, માટે હે વિશ્વસ્વરૂપ! હે હજાર હાથવાળા! આપ એ જ ચતુર્ભુજરૂપે પ્રગટ થાઓ. ॥૪૬॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં
રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે અર્જુન! તારા પર અનુકંપા કરીને મેં પોતાની યોગશક્તિના પ્રભાવે, આ મારું ઉત્કૃષ્ટ, તેજોમય, સર્વનું આદિ અને અસીમ વિરાટ રૂપ તને દર્શાવ્યું છે, જેને તારા સિવાય બીજા કોઈએ પહેલાં નહોતું જોયું. ॥૪૭॥

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈ-
ર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।
એવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે
દ્રષ્ટું ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥૪૮॥

હે કુરુવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ વીર! મનુષ્યલોકમાં આવો વિશ્વરૂપધારી હું, તારા સિવાય બીજા કોઈનાથી ન તો વેદ અને યજ્ઞોના અધ્યયનથી જોઈ શકાઉં છું, ન દાનથી જોઈ શકાઉં છું, ન શાસ્ત્રવિહિત કર્મોથી જોઈ શકાઉં છું કે ન આકરાં તપોથીય જોઈ શકાઉં છું. ॥૪૮॥

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો
દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઙ્મમેદમ્ ।
વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

મારા આવા આ વિકરાળ રૂપને જોઈને તને વ્યાકુળતા ન થાઓ અને મૂઢભાવ પણ ન થાઓ; તું નિર્ભય અને પ્રસન્નમન થઈને એ જ મારા આ શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મધારી ચતુર્ભુજ રૂપને ફરીથી જો. ॥૪૯॥

સંજય ઉવાચ

ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા
સ્વકં રૂપં દર્શયામાસ ભૂયઃ ।
આશ્વાસયામાસ ચ ભીતમેનં
ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ॥૫૦॥

સંજય બોલ્યા : હે રાજન્! વાસુદેવ શ્રીહરિએ અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને પાછું એવું જ પોતાનું ચતુર્ભુજરૂપ દર્શાવ્યું અને પછી સૌમ્યમૂર્તિ થઈને આ ભય પામેલા અર્જુનને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે ધીરજ આપી. ॥૫૦॥

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાઙ્ક્ષિણઃ
ભક્ત્યા ત્વનન્ય શક્ય અહમેવંવિધોડર્જુન

અર્જુન ઉવાચ

દૃષ્ટ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન।
ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ॥૫૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે જનાર્દન! આપના આ પરમશાન્ત મનુષ્યરૂપને જોઈને હવે હું સ્થિરચિત્ત થઈ ગયો છું અને પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પામી ચુક્યો છું. ॥૫૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ।
દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાઙ્ક્ષિણઃ॥૫૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : મારું જે ચતુર્ભુજરૂપ તેં જોયું છે, એ સુદુર્દર્શ છે, એટલે કે એનાં દર્શન થવાં ઘણાં દુર્લભ છે; દેવતાઓ પણ સદા આ રૂપનાં દર્શનની ખેવના રાખ્યા કરે છે. ॥૫૨॥

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા।
શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા॥૫૩॥

જેવો તેં મને જોયો છે એવો ચતુર્ભુજરૂપધારી હું ન તો વેદોથી જોઈ શકાઉં છું, ન તપથી જોઈ શકાઉં છું, ન દાનથી જોઈ શકાઉં છું કે ન યજ્ઞથીયે જોઈ શકાઉં છું. ॥૫૩॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।
જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ॥ ૫૪॥

પરંતુ હે પરન્તપ અર્જુન! અનન્ય ભક્તિ★ દ્વારા આવો ચતુર્ભુજરૂપધારી હું પ્રત્યક્ષ દેખાવા માટે, તત્ત્વથી જાણવા માટે તથા પ્રવેશ કરવા એટલે કે એકાત્મભાવે પ્રાપ્ત થવા માટે પણ શક્ય છું. ॥ ૫૪॥

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સઙ્ગવર્જિતઃ ।
નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥ ૫૫॥

હે પાંડુપુત્ર! જે કેવળ મારે જ ખાતર સઘળાં કર્તવ્ય-કર્મોને કરનારો છે, મારે પરાયણ છે, મારો ભક્ત છે, આસક્તિ વિનાનો છે અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વેરભાવથી રહિત+ છે, એ અનન્યભક્તિયુક્ત માણસ મને જ પામે છે. ॥ ૫૫॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિશ્વરૂપદર્શનયોગો નામૈકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧॥

॥ વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ અનન્ય ભક્તિનો ભાવ હવે પછીના શ્લોકમાં વિસ્તારપૂર્વક કહ્યો છે.

\+ સર્વત્ર ભગવદ્‌બુદ્ધિ થઈ જવાને લીધે એ માણસનો અતિ અપરાધ કરનારાઓમાં પણ વેરભાવ નથી હોતો, પછી બીજામાં તો કહેવાનું જ શું હોય!

દ્વાદશ અધ્યાય - ભક્તિયોગ

અર્જુન ઉવાચ

એવં સતતયુક્તા યે ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે ।
યે ચાપ્યક્ષરમવ્યક્તં તેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ॥ ૧॥

અર્જુન બોલ્યા : જે અનન્ય પ્રેમી ભક્તજનો, હમણાં આપે જણાવ્યું એ પ્રકારે નિરંતર આપનાં ભજન-ધ્યાનમાં રચ્યા-પચ્યા રહીને આપ સગુણસ્વરૂપ પરમેશ્વરને ભજે છે અને બીજા ભક્તો, જે કેવળ અવિનાશી સચ્ચિદાનંદઘન નિરાકાર બ્રહ્મને જ ઘણા ઉત્તમ ભાવે ભજે છે - એ બન્ને પ્રકારના ઉપાસકોમાં વધુ ચઢિયાતા યોગવેત્તા કોણ છે? ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।
શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : મારામાં મનને પરોવીને નિરંતર મારા ભજન-ધ્યાનમાં રચ્યા-પચ્યા રહેનારા★ જે

★ એટલે કે ગીતાના અધ્યાય ૧૧ના શ્લોક ૫૫માં કહ્યું છે એ પ્રકારે નિરંતર મારામાં રચ્યા-પચ્યા રહેનારા.

ભક્તજનો, અત્યંત અડગ શ્રદ્ધાભાવથી યુક્ત થઈને, મુજ સગુણસ્વરૂપ પરમેશ્વરને ભજે છે, તેઓ મને યોગીઓમાં વધુ ચઢિયાતા યોગીરૂપે માન્ય છે. ॥ ૨॥

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।
સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ ૩॥
સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।
તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪॥

પરંતુ જે ભક્તો, ઈન્દ્રિયોના સમુદાયને સારી પેઠે વશમાં કરીને મન-બુદ્ધિથી પર, સર્વવ્યાપક, કોઈ પણ રીતે નિર્દેશ ન થઈ શકે એવા, સદા એકરસ રહેનાર, નિત્ય, અચળ, નિરાકાર, અવિનાશી સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મને નિરંતર એકાત્મભાવે ધ્યાન કરતાં ભજે છે, એ સઘળાં ભૂતોના હિતમાં રત રહેનારા અને સૌમાં સમાનભાવ રાખનારા યોગીઓ મને જ પામે છે. ॥ ૩-૪॥

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।
અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ભિરવાપ્યતે ॥ ૫॥

પણ સચ્ચિદાનંદઘન નિરાકાર બ્રહ્મમાં મન પરોવનાર એ માણસોના સાધનમાં પરિશ્રમ વધુ છે; કારણ કે દેહાભિમાનીઓ વડે અવ્યક્તવિષયક ગતિ ઘણું

દુઃખ વેઠીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે અર્થાત્ દેહાભિમાન રહેવાને લીધે નિર્ગુણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ દુષ્કર છે. ॥ ૫॥

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।
અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ॥ ૬॥

પરંતુ મારે પરાયણ રહેનારા જે ભક્તજનો, સર્વ કર્મોને મારામાં અર્પણ કરીને, મુજ સગુણસ્વરૂપ પરમેશ્વરને જ અનન્ય ભક્તિયોગથી નિરંતર ચિંતન કરતાં ભજે છે,* ॥ ૬॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।
ભવામિ નચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥ ૭॥

મારામાં ચિત્ત પરોવનારા એ પ્રેમી ભક્તોનો હે પાર્થ! હું સત્વરે મૃત્યુરૂપી સંસાર-સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરી દઉં છું. ॥ ૭॥

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।
નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અત ઊર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥ ૮॥

મારામાં મનને પરોવ અને મારામાં જ બુદ્ધિને જોડ; એ પછી તું મારામાં જ નિવાસ કરીશ, એમાં લેશમાત્ર સંશય નથી. ॥ ૮॥

★ આ શ્લોકનો વિશેષ ભાવ જાણવા માટે ગીતાના અધ્યાય ૧૧નો શ્લોક ૫૫મો જોવો.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।
અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનઞ્જય ॥૯॥

જો તું મનને મારામાં અચળ ભાવે સ્થાપવા સમર્થ ન હોય, તો હે ધનંજય! અભ્યાસરૂપ* યોગ દ્વારા મને પામવાની ઈચ્છા કર. ॥૯॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।
મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

જો તું ઉપર જણાવેલા અભ્યાસમાં પણ અસમર્થ છે, તો કેવળ મારે અર્થે કર્મ કરવાને જ પરાયણ+ થા; મારે અર્થે કર્મોને કરતો રહીને પણ તું મારી પ્રાપ્તિરૂપી સિદ્ધિને જ પામીશ. ॥૧૦॥

---

* ભગવાનનાં નામ અને ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન, મનન તેમજ શ્વાસ દ્વારા જપ અને ભગવત્પ્રાપ્તિવિષયક શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન આદિ પ્રયત્નો ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે વારંવાર કરવાનું નામ 'અભ્યાસ' છે.

+ સ્વાર્થ છોડીને તથા પરમેશ્વરને જ પરમ આશ્રય અને પરમ ગતિ માનીને, નિષ્કામ પ્રેમભાવે સતીઓમાં ઉત્તમ પતિવ્રતા નારીની પેઠે મન, વાણી અને શરીર દ્વારા પરમેશ્વરને અર્થે જ યજ્ઞ, દાન અને તપ આદિ સંપૂર્ણ કર્તવ્ય કર્મોને કરવાનું નામ 'ભગવદર્થ કર્મ કરવાને પરાયણ થવું' છે.

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તું મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧॥

જો મારી પ્રાપ્તિરૂપી યોગનો આશરો લઈને ઉપર જણાવેલ સાધન કરવામાં પણ તું અસમર્થ છે, તો મન-બુદ્ધિ આદિ ઉપર જય મેળવનારો થઈને સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ● કર. ॥૧૧॥

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્જ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।
ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૧૨॥

મર્મને જાણ્યા વિના કરેલા અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન■ ચઢિયાતું છે, જ્ઞાન કરતાં મુજ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન ચઢિયાતું છે અને ધ્યાન કરતાં પણ સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ★ ચઢિયાતો છે; કેમકે ત્યાગથી તરત જ પરમ શાન્તિ મળે છે. ॥૧૨॥

● ગીતાના અધ્યાય ૯ના શ્લોક ૨૭માં આનો વિસ્તાર જોવો.

■ સાંભળવાથી અને શાસ્ત્રના વાંચનથી પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું જે અનુમાન જ્ઞાન થાય છે, એને જ અહીં જ્ઞાનના નામે જાણવું.

★ કેવળ ભગવદર્થે કર્મ કરનાર પુરુષનાં ભગવાનમાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા, તેમજ ભગવાનનું ચિંતન પણ, જળવાઈ રહે છે; માટે ધ્યાન કરતાં કર્મફળનો ત્યાગ ચઢિયાતો કહ્યો છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ★ ચ ।
નિર્મમો નિરહઙ્કારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩॥
સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪॥

જે સર્વ ભૂતોમાં દ્વેષભાવ વિનાનો, વિના સ્વાર્થે સૌનો પ્રેમી અને કોઈ પણ હેતુ વિના દયાભાવ રાખનારો છે તથા મમત્વ વિનાનો, અહંકાર વિનાનો, સુખ-દુઃખોની પ્રાપ્તિમાં સમ અને ક્ષમાશીલ છે, એટલે કે અપરાધ કરનારને પણ અભય આપનારો છે તથા જે યોગી નિરંતર સંતુષ્ટ છે, મન-ઈન્દ્રિયોસહિત શરીરને વશમાં કરી રાખેલ છે અને મારામાં દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે - એ મારામાં અર્પેલ મન-બુદ્ધિવાળો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ॥ ૧૩-૧૪॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।
હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫॥

જેનાથી કોઈ પણ જીવ ઉદ્વેગ નથી પામતો અને જે પોતે પણ કોઈ જીવથી ઉદ્વેગ નથી પામતો તથા જે હર્ષ, અમર્ષ,+ ભય અને ઉદ્વેગ આદિથી રહિત છે - એ ભક્ત મને પ્રિય છે. ॥ ૧૫॥

★ 'એવ' શબ્દ અહીં બધા ગુણોનો સમુચ્ચય કરવા માટે સમજવો.

\+ બીજાની ઉન્નતિને જોઈને સંતાપ થવો એનું નામ 'અમર્ષ' છે.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારમ્ભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬॥

જે ખેવના વિનાનો, બાહ્ય તેમ જ આંતરિક રીતે શુદ્ધ,● નિપુણ, પક્ષપાત વિનાનો અને દુઃખોમાંથી છૂટેલો છે - એ સર્વ આરંભોનો ત્યાગી+ મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ॥૧૬॥

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।
શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭॥

જે ન તો કદી હર્ષ પામે છે, ન દ્વેષ કરે છે, ન શોક કરે છે, ન કશાયની કામના કરે છે તથા જે શુભ અને અશુભ સઘળાં કર્મોનો ત્યાગી છે - એ ભક્તિયુક્ત માણસ મને પ્રિય છે. ॥૧૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।
શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સઙ્ગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮॥

જે શત્રુ કે મિત્રમાં અને માન કે અપમાનમાં સમ છે તથા ઠંડી, ગરમી અને સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોમાં સમ છે અને આસક્તિ વિનાનો છે, ॥૧૮॥

● ગીતાના અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૭ની ટિપ્પણીમાં આનો વિસ્તાર જોવો.

+ એટલે કે મન, વાણી અને શરીર દ્વારા પ્રારબ્ધાનુસાર થનારાં સર્વ સ્વાભાવિક કર્મોમાં કર્તાપણાના અભિમાનનો ત્યાગી.

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।
અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯॥

જે નિંદા-સ્તુતિને સમાન સમજનાર, મનનશીલ★ અને ગમે તે પ્રકારે પણ શરીરનો નિર્વાહ થતાં સદા સંતુષ્ટ છે તથા રહેવાના સ્થાનમાં મમતા અને આસક્તિ વિનાનો છે - એ સ્થિરબુદ્ધિનો ભક્તિમાન માણસ મને પ્રિય છે. ॥ ૧૯॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્દધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥ ૨૦॥

પરંતુ જે શ્રદ્ધાળુ■ માણસો મારે પરાયણ થઈને+ ઉપર કહેલા ધર્મમય અમૃતને નિષ્કામ પ્રેમભાવે સેવે છે, એ ભક્તો મને સૌથી પ્રિય છે. ॥ ૨૦॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ભક્તિયોગો નામ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૨॥

॥ ભક્તિયોગ નામનો બારમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ એટલે કે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું નિરંતર મનન કરનારો છે.

■ વેદ, શાસ્ત્રો, મહાત્માઓ અને ગુરુજનોનાં તથા પરમેશ્વરનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ જેવો જે વિશ્વાસ છે, એનું નામ 'શ્રદ્ધા' છે.

+ એટલે કે મને પરમ આશ્રય, પરમ ગતિ, સૌનું આત્મસ્વરૂપ અને સર્વથી પર પરમ પૂજ્ય માનીને વિશુદ્ધ પ્રેમથી મારી પ્રાપ્તિ અર્થે 'તત્પર' થયેલા.

ત્રયોદશ અધ્યાય - ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ઈદં શરીરં કૌન્તેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।
એતદ્યો વેત્તિ તં પ્રાહુઃ ક્ષેત્રજ્ઞ ઈતિ તદ્વિદઃ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે કૌન્તેય! આ શરીર 'ક્ષેત્ર'★ કહેવાય છે અને એને જે જાણે છે તે 'ક્ષેત્રજ્ઞ' (જીવાત્મા) નામથી ઓળખાય છે; આવું આ બન્નેના તત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનીજનોએ કહ્યું છે. ॥ ૧॥

ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ સર્વક્ષેત્રેષુ ભારત ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્જ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨॥

હે ભારત! બધાં ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ પણ તું મને જ જાણ;* અને ક્ષેત્ર અર્થાત્ વિકાર સહિતની પ્રકૃતિ તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અર્થાત્ પુરુષના વિષયનું જે તત્ત્વસહિત જ્ઞાન+ છે, એ જ ખરું જ્ઞાન છે - એવો મારો મત છે. ॥ ૨॥

★ જેવી રીતે ખેતરમાં વાવેલાં બીજોનું એના અનુરૂપ ફળ સમય થતાં ઊગી નીકળે છે, એવી જ રીતે આમાં વાવવામાં આવેલાં કર્મોનાં સંસ્કારરૂપી બીજોનું ફળ સમય થતાં ઊગી નીકળે છે; માટે આનું નામ 'ક્ષેત્ર' છે, એમ કહ્યું છે.

* ગીતાના અધ્યાય ૧૫નો શ્લોક ૭ અને એની ટિપ્પણી જોવી.

\+ ગીતાના અધ્યાય ૧૩નો શ્લોક ૨૩ અને એની ટિપ્પણી જોવી.

તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।
સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥ ૩॥

એ ક્ષેત્ર જે સ્વરૂપનું, જે સ્વભાવ ધરાવનારું તથા જે જે વિકારોથી યુક્ત છે અને જે કારણથી એ ઉદ્ભવ્યું છે તથા એ ક્ષેત્રજ્ઞ પણ જે સ્વરૂપનો અને જે પ્રભાવ ધરાવનારો છે - એ સઘળું તું ટૂંકમાં મારી પાસેથી સાંભળ. ॥ ૩॥

ઋષિભિર્બહુધા ગીતં છન્દોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।
બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૪॥

ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનું આ તત્ત્વ ઋષિઓ દ્વારા અનેક પ્રકારે કહેવાયું છે, વિવિધ વેદમંત્રો દ્વારા પણ વિભાગપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે તેમજ સારી રીતે નિશ્ચિત કરેલાં યુક્તિપૂર્વકનાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદો દ્વારા પણ કહેવાયું છે. ॥ ૪॥

મહાભૂતાન્યહઙ્કારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।
ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પઞ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥ ૫॥

પાંચ મહાભૂત,★ અહંકાર, બુદ્ધિ અને એ જ રીતે મૂળ પ્રકૃતિ પણ; તેમજ દસ ઇન્દ્રિયો,卐 એક મન અને

★ અર્થાત્ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીરૂપ જે પાંચ મહાભૂતો છે, એમનાં કારણરૂપ પાંચ તન્માત્રાઓ કે જે મહાભૂતોનો સૂક્ષ્મભાવ છે.

卐 અર્થાત્ શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને ઘ્રાણ, તેમજ વાક્, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ અને ગુદા.

ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો - શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ - ॥૫॥

ઇચ્છા દ્વેષઃ સુખં દુઃખં સઙ્ઘાતશ્ચેતના ધૃતિઃ ।
એતત્ક્ષેત્રં સમાસેન સવિકારમુદાહૃતમ્ ॥૬॥

ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સ્થૂળ શરીર, ચેતના+ અને ધૃતિ■ - આટલા વિકારો સહિતનું● આ ક્ષેત્ર ટૂંકમાં કહેવાયું છે. ॥૬॥

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।
આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭॥

પોતાને શ્રેષ્ઠ માનવારૂપી અભિમાનનો અભાવ હોવો, દંભાચરણનો અભાવ હોવો, કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈપણ પ્રકારે કષ્ટ ન આપવું, ક્ષમાભાવ, મન-વાણી આદિમાં ઋજુભાવ હોવો, શ્રદ્ધા-ભક્તિ સાથે ગુરુજનોની સેવા, બાહ્ય

+ અન્તઃકરણમાં રહેલી જ્ઞાનશક્તિ, જેના વડે સુખ-દુઃખ આદિ અનુભવાય છે.

■ ગીતાના અધ્યાય ૧૮ના શ્લોક ૩૩-૩૪-૩૫ જોવા.

● પાંચમા શ્લોકમાં જે કહેવાયું છે એને ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ સમજવું અને આ શ્લોકમાં કહ્યા છે એ ઇચ્છા આદિને ક્ષેત્રના વિકારો સમજવા.

તેમજ આંતરિક શુદ્ધિ હોવી,★ અન્તઃકરણની સ્થિરતા હોવી, મન-ઈન્દ્રિયો સહિત શરીરનો નિગ્રહ - ॥ ૭॥

ઈન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહઙ્કાર એવ ચ ।
જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥ ૮॥

આ લોક અને પરલોકના સર્વ ભોગોમાં આસક્તિ ન હોવી અને અહંકારનો પણ અભાવ હોવો; જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને રોગ આદિમાં દુઃખો અને દોષોને વારંવાર જોવાં-॥ ૮॥

અસક્તિરનભિષ્વઙ્ગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।
નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૯॥

પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર અને ધન આદિમાં આસક્તિનો તેમજ મમતાનો અભાવ તથા પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ થતાં સદાય ચિત્તનું સમ રહેવું-॥ ૯॥

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦॥

★ સચ્ચાઈપૂર્વકના શુદ્ધ વ્યવહારથી ધનની, એ ધનમાંથી મળેલા અન્નથી આહારની, વિવેકપૂર્વકના વર્તનથી આચરણોની અને જળ - માટી આદિથી શરીરની થનારી શુદ્ધિ - આ બધી શુદ્ધિઓને 'બાહ્ય શુદ્ધિ' કહે છે તથા રાગ-દ્વેષ અને કપટ આદિ વિકારો દૂર થતાં અન્તઃકરણનું જે સ્વચ્છ થવું, એ 'આંતરિક શુદ્ધિ' કહેવાય છે.

મુજ પરમેશ્વરમાં અનન્ય યોગનો આશરો લઈને અવ્યભિચારિણી ભક્તિ★ હોવી; તથા એકાન્ત અને શુદ્ધ સ્થાનમાં રહેવાનો સ્વભાવ હોવો અને વિષયાસક્ત માણસોના સમુદાયમાં પ્રીતિ ન હોવી - ॥૧૦॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
એતજ્જ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૧॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં● નિત્ય સ્થિત રહેવું અને તત્ત્વજ્ઞાન વડે જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ પરમાત્માને જ જોતા રહેવું - આ બધું જ્ઞાન+ છે; અને જે આ બધાથી અવળું છે, એ અજ્ઞાન* કહેવાયું છે. ॥૧૧॥

★ કેવળ એક સર્વશક્તિશાળી પરમેશ્વરને જ પોતાનો સ્વામી સમજીને સ્વાર્થ તેમજ અભિમાનને છોડીને શ્રદ્ધા અને ભાવસહિત પરમ પ્રેમથી ભગવાનનું નિરંતર ચિંતન કરવું, એનું નામ 'અવ્યભિચારિણી ભક્તિ' છે.

● જે જ્ઞાન વડે આત્મવસ્તુ અને અનાત્મવસ્તુની સમજણ પડે છે, એ જ્ઞાનનું નામ 'અધ્યાત્મજ્ઞાન' છે.

+ આ અધ્યાયના ૭મા શ્લોકથી અહીં સુધી જે સાધનો કહ્યાં છે, એ સઘળાં તત્ત્વજ્ઞાન થવાનાં કારણો હોવાને લીધે 'જ્ઞાન'ના નામે ઓળખાવ્યાં છે.

* ઉપર કહેવાયેલાં જ્ઞાનનાં સાધનોથી અવળાં જે માન, દંભ, હિંસા આદિ છે, તેઓ અજ્ઞાન વધવાનાં કારણો હોવાને લીધે 'અજ્ઞાન'ના નામે ઓળખાવ્યાં છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્જ્ઞાત્વામૃતમશ્નુતે ।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે ॥ ૧૨॥

જે જાણવાયોગ્ય તત્ત્વ છે તથા જેને જાણીને માણસ પરમાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે, એને સમ્યક્ રીતે કહું છું; પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા - એ બે અનાદિઓનો સ્વામી પરમ બ્રહ્મ નથી સત્ કહેવાતો કે નથી અસત્. ॥ ૧૨॥

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩॥

એ સર્વ તરફ હાથ-પગ ધરાવનાર, સર્વ તરફ આંખ, મસ્તક અને મુખ ધરાવનાર અને સર્વ તરફ કાન ધરાવનાર છે કેમકે સંસારમાં એ સૌને વ્યાપીને સ્થિત છે.★ ॥ ૧૩॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
અસક્તં સર્વભૃચ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૧૪॥

એ સઘળી ઈન્દ્રિયોના વિષયોને જાણનારો છે, છતાં વાસ્તવમાં સઘળી ઈન્દ્રિયો વિનાનો છે તથા આસક્તિ

★ આકાશ જેવી રીતે વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી - એ બધાંનું કારણ હોવાને લીધે એ સર્વને વ્યાપીને રહેલું છે, એ જ રીતે પરમાત્મા પણ સર્વનું કારણ હોવાને લીધે આખા સચરાચર બ્રહ્માંડને વ્યાપીને 'સ્થિત છે.'

વિનાનો હોવા છતાં પણ સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનારો અને નિર્ગુણ હોવા છતાં પણ ગુણોને ભોગવનારો છે. ॥ ૧૪॥

બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।
સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૧૫॥

એ ચરાચર સર્વ ભૂતોની અંદર-બહાર પૂર્ણરૂપે વ્યાપેલો છે, તેમજ ચર-અચરરૂપે પણ એ જ છે અને એ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે જાણી શકાતો નથી★ તથા એકદમ પાસે+ તેમજ ઘણો દૂર પણ રહેલો● એ જ છે. ॥ ૧૫॥

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૧૬॥

એ પરમાત્મા, અવિભાજિત એકરૂપે રહેલા આકાશની જેમ, પરિપૂર્ણ હોવા છતાં પણ ચરાચર બધાં ભૂતોમાં જાણે

★ જે રીતે સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલું જળ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સાધારણ માણસો દ્વારા જાણી શકાતું નથી, એ જ રીતે સર્વવ્યાપી પરમાત્મા પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સાધારણ માણસો દ્વારા જાણી શકાતો નથી.

\+ એ પરમાત્મા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ હોવાને લીધે તેમજ સૌનો આત્મા હોવાને લીધે 'એકદમ પાસે' છે.

● અશ્રદ્ધાળુ અજ્ઞાની માણસો માટે ન જાણી શકવાને કારણે 'ઘણો દૂર પણ રહેલો' છે.

વિભાજિત હોય એમ સ્થિત★ જણાય છે તથા એ જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા વિષ્ણુરૂપે ભૂતોનું ધારણ-પોષણ કરનારો, રુદ્રરૂપે સંહાર કરનારો તેમજ બ્રહ્મારૂપે સર્વને ઉત્પન્ન કરનારો છે. ॥૧૬॥

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય વિષ્ઠિતમ્‌ ॥૧૭॥

એ પરબ્રહ્મ જ્યોતિઓનો પણ જ્યોતિ+ તેમજ માયાથી સાવ પર કહેવાય છે; એ પરમાત્મા બોધસ્વરૂપ, જાણવાયોગ્ય તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનથી પામવાયોગ્ય છે અને સૌના હૃદયમાં વિશેષરૂપે રહેલો છે. ॥૧૭॥

ઈતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ ।
મદ્ભક્ત એતદ્વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥૧૮॥

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર*, જ્ઞાન● તેમજ જાણવાયોગ્ય

★ જેવી રીતે મહાકાશ અવિભાજિતરૂપે રહેલું હોવા છતાં પણ ઘડાઓમાં જાણે જુદું - જુદું હોય એમ તરી આવે છે, એ જ રીતે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોમાં એકરૂપે સ્થિત હોવા છતાં પણ જાણે ભિન્ન-ભિન્ન હોય એમ જણાય છે.

+ ગીતાના અધ્યાય ૧૫નો શ્લોક ૧૨મો જોવો.

* પાંચમા અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં વિકારસહિત ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

● ૭ થી ૧૧મા શ્લોક સુધી જ્ઞાન એટલે કે જ્ઞાનનું સાધન કહ્યું છે.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ● ટૂંકમાં કહ્યું; મારો ભક્ત એને તત્ત્વથી જાણીને મારા સ્વરૂપને પામે છે. ॥૧૮॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધ્યનાદી ઉભાવપિ ।
વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥૧૯॥

મૂળ પ્રકૃતિ અને પુરુષ - એ બેયને તું અનાદિ જાણ અને રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારોને તથા ત્રિગુણાત્મક બધાય પદાર્થોને પણ પ્રકૃતિથી ઉદ્ભવેલા જાણ. ॥૧૯॥

કાર્યકરણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૦॥

કાર્યો અને કરણોને■ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ કારણ કહેવાય છે અને સુખ-દુઃખોનો અનુભવ થવામાં જીવાત્મા કારણ કહેવાય છે. ॥૨૦॥

● ૧૨ થી ૧૭મા શ્લોક સુધી જ્ઞેયનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

■ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી - એ પાંચેય સૂક્ષ્મ મહાભૂતો તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ - જ્ઞાનેન્દ્રિયોના આ પાંચ વિષયો - આ દસનું નામ 'કાર્ય' છે. બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન - એ ત્રણ અંતઃકરણો, શ્રોત્ર, ત્વચા, રસના, નેત્ર અને ઘ્રાણ - એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, તેમજ વાક્, હસ્ત, પાદ, ઉપસ્થ અને ગુદા - એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો - આમ આ તેરનું નામ 'કરણ' છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુઙ્‌ક્તે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્‌ ।
કારણં ગુણસઙ્ગોઽસ્ય સદસદ્યોનિજન્મસુ ॥ ૨૧॥

પ્રકૃતિમાં● રહીને જ પુરુષ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ત્રિગુણાત્મક પદાર્થોને અનુભવે છે અને આ ગુણોનો સંગ જ આ જીવાત્માના સારી-નરસી યોનિઓમાં જન્મ થવામાં કારણ બને છે.★ ॥ ૨૧॥

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥ ૨૨॥

આ દેહમાં રહેલો હોવા છતાં, આ જીવાત્મા વાસ્તવમાં પરમાત્મા+ જ છે; એ જ સાક્ષી હોવાને લીધે ઉપદ્રષ્ટા અને ખરી સંમતિ આપનારો હોવાને લીધે અનુમંતા, સૌનું ધારણ-પોષણ કરનારો હોવાને લીધે ભર્તા, જીવરૂપે ભોક્તા, બ્રહ્મા આદિનો પણ સ્વામી

● પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ ગીતાના અધ્યાય ૭ના શ્લોક ૧૪માં કહેવાયેલી ભગવાનની ત્રિગુણમયી માયા સમજવો.

★ સત્ત્વગુણના સંગને લીધે દેવયોનિમાં, રજોગુણના સંગને લીધે મનુષ્યયોનિમાં અને તમોગુણના સંગને લીધે પશુ-પક્ષી આદિ નીચ યોનિઓમાં જન્મ થાય છે.

+ એટલે કે ત્રિગુણમયી માયાથી સર્વ રીતે અતીત.

હોવાને લીધે મહેશ્વર અને શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદઘન હોવાથી પરમાત્મા - એમ કહેવાયો છે. ॥૨૨॥

ય એવં વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ॥ ૨૩॥

આ રીતે પુરુષને અને ગુણોની સાથે પ્રકૃતિને, જે માણસ તત્ત્વથી જાણે છે,★ એ સર્વ રીતે કર્તવ્ય કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ ફરી નથી જન્મ પામતો. ॥૨૩॥

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।
અન્યે સાઙ્ખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪॥

એ પરમાત્માને, કેટલાક માણસો શુદ્ધ થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે ધ્યાન+ દ્વારા હૃદયમાં જુએ છે, તો બીજા કેટલાક

★ દશ્યમાત્ર આખું જગત માયાનું કાર્ય હોવાને લીધે ક્ષણભંગુર, નાશવંત, જડ તેમજ અનિત્ય છે તથા જીવાત્મા નિત્ય, ચેતન, નિર્વિકાર અને અવિનાશી તેમજ શુદ્ધ અને બોધસ્વરૂપ એવા સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માનો જ સનાતન અંશ છે - આવું સમજીને બધાય માયિક પદાર્થોના સંગને સર્વ રીતે છોડીને પરમપુરુષ પરમાત્મામાં જ એકાત્મભાવે નિત્ય સ્થિત રહેવું, એનું નામ પરમેશ્વરને 'તત્ત્વથી જાણવા' એમ કહેવાય.

+ જેનું વર્ણન ગીતાના અધ્યાય ૬ઠ્ઠાના શ્લોક ૧૧થી ૩૨ સુધી વિસ્તારપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાનયોગ+ દ્વારા અને વળી બીજા કેટલાક કર્મયોગ• દ્વારા જુએ છે એટલે કે પામે છે, ॥ ૨૪॥

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે।
તેઽપિ ચાતિતરન્ત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥ ૨૫॥

પરંતુ આ બધા કરતાં અન્ય પ્રકારના અર્થાત્ મંદબુદ્ધિના માણસો, આ પ્રમાણે ન જાણતા હોવાને લીધે બીજા માણસો પાસેથી એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પાસેથી સાંભળીને એ મુજબ ઉપાસના કરે છે★ અને એ શ્રવણ-પરાયણ પુરુષો પણ મૃત્યુરૂપી સંસારસાગરને નિઃસંદેહ તરી જાય છે. ॥ ૨૫॥

યાવત્સઞ્જાયતે કિઞ્ચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજઙ્ગમમ્।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! યાવન્માત્ર જેટલાં પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ જન્મે છે, એ બધાંયને તું ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી જ ઉદ્‌ભવેલાં જાણ. ॥ ૨૬॥

+ જેનું વર્ણન ગીતાના અધ્યાય બીજાના શ્લોક ૧૧થી ૩૦ સુધી વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

• જેનું વર્ણન ગીતાના અધ્યાય બીજાના શ્લોક ૪૦થી અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે.

★ અર્થાત્ પેલા જ્ઞાનીજનોના કહ્યા પ્રમાણે જ શ્રદ્ધાભાવ સાથે તત્પર થઈને સાધન કરે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।
વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭॥

જે માણસ નષ્ટ થઈ રહેલાં સઘળાં ચરાચર ભૂતોમાં પરમેશ્વરને નષ્ટ ન થતા, તેમજ સમભાવે રહેલા જુએ છે, એ જ ખરું જુએ છે, ॥ ૨૭॥

સમં પશ્યન્હિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।
ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮॥

કેમકે સર્વમાં સમભાવે રહેલા પરમેશ્વરને સમસ્વરૂપે જોતો માણસ પોતાના વડે પોતાને નષ્ટ નથી કરતો,★ માટે એ પરમ ગતિને પામે છે ॥ ૨૮॥

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ ।
યઃ પશ્યતિ તથાત્માનમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯॥

અને જે માણસ બધાંય કર્મોને સર્વ રીતે પ્રકૃતિ વડે જ થનારાં જુએ છે+ તથા આત્માને અકર્તા જુએ છે, એ જ ખરું જુએ છે. ॥ ૨૯॥

★ એટલે કે શરીરનો નાશ થવાને લીધે પોતાના આત્માનો નાશ થાય છે, એમ નથી માનતો.

+ અર્થાત્ એ વાતને તત્ત્વથી સમજી જાય છે કે પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલા સઘળા ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપશ્યતિ ।
તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા ॥ ૩૦॥

જે ક્ષણે, આ માણસ પ્રાણીઓનાં જાતજાતનાં સ્વરૂપોને એક પરમાત્મામાં જ રહેલાં તથા એ પરમાત્માથી જ સઘળાં પ્રાણીઓનો વિસ્તાર જુએ છે, એ જ ક્ષણે એ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મને પામી જાય છે. ॥ ૩૦॥

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।
શરીરસ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧॥

હે કૌન્તેય! અનાદિ હોવાને લીધે તથા નિર્ગુણ હોવાને લીધે આ અવિનાશી પરમાત્મા, શરીરમાં રહેલો હોવા છતાં પણ, ખરી રીતે ન તો કશું કરે છે કે ન તો લેપાય છે. ॥ ૩૧॥

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।
સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨॥

જેમ સર્વ સ્થળે વ્યાપેલું આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે સ્થાનોના ગુણ-દોષોથી લેપાતું નથી, એ જ રીતે દેહમાં સર્વત્ર રહેલો આત્મા નિર્ગુણ હોવાને લીધે દેહના ગુણોથી લેપાતો નથી. ॥ ૩૨॥

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।
ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩॥

હે ભારત! જેવી રીતે એક જ સૂર્ય આ આખાય બ્રહ્માંડને ઉજાળે છે, એ જ રીતે એક જ આત્મા આખાય ક્ષેત્રને ઉજાળે છે. ॥ ૩૩॥

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।
ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥ ૩૪॥

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદને★ તથા કાર્ય-સહિત પ્રકૃતિથી મુક્ત થવાને, જે માણસો જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારા તત્ત્વથી જાણી લે છે, એ મહાત્માજનો પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૩૪॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ॥૧૩॥

॥ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ ક્ષેત્રને જડ, વિકારી, ક્ષણિક અને નાશવંત જાણવું તથા ક્ષેત્રજ્ઞને નિત્ય, ચેતન, અવિકારી તેમજ અવિનાશી જાણવો, એ જ એમના ભેદને જાણવો છે.

ચતુર્દશ અધ્યાય - ગુણત્રયવિભાગયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।
યજ્જ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : સર્વ જ્ઞાનો કરતાં ચઢિયાતા ઘણા ઉત્કૃષ્ટ એવા જ્ઞાનને હું ફરી કહું છું, જેને જાણીને સઘળા મુનિજનો આ સંસારથી છૂટીને પરમ સિદ્ધિને પામી ચુક્યા છે. ॥ ૧॥

ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ ।
સર્ગેઽપિ નોપજાયન્તે પ્રલયે ન વ્યથન્તિ ચ ॥ ૨॥

આ જ્ઞાનને આશ્રયે મારા સ્વરૂપને પામી ચુકેલા માણસો, સૃષ્ટિના આરંભે ફરીથી નથી જન્મતા કે પ્રલયકાળેય નથી તો વ્યાકુળ થતા. ॥ ૨॥

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ગર્ભં દધામ્યહમ્ ।
સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૩॥

હે ભારત! મારી મહદ્-બ્રહ્મસ્વરૂપ મૂળ પ્રકૃતિ સકળ ભૂતોની યોનિ છે, અર્થાત્ ગર્ભાધાનનો આધાર છે અને હું એ યોનિમાં ચેતન(જીવ)સમુદાયરૂપી ગર્ભને

સ્થાપું છું; એ જડ-ચેતનના સંયોગમાંથી સકળ ભૂતોનો ઉદ્ભવ થાય છે. ॥૩॥

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સમ્ભવન્તિ યાઃ ।
તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

હે કુન્તીપુત્ર! વિવિધ જાતની સઘળી યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ - શરીરધારી પ્રાણીઓ ઉદ્ભવે છે, પ્રકૃતિ એ સર્વની ગર્ભ ધારણ કરનારી માતા છે અને હું બીજને સ્થાપનાર પિતા છું. ॥૪॥

સત્ત્વં રજસ્તમ ઈતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવાઃ ।
નિબધ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥

હે મહાબાહો! સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તેમજ તમોગુણ– પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલા આ ત્રણેય ગુણો અવિનાશી જીવાત્માને શરીરમાં બાંધે છે. ॥૫॥

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।
સુખસઙ્ગેન બધ્નાતિ જ્ઞાનસઙ્ગેન ચાનઘ ॥૬॥

હે નિષ્પાપ! એ ત્રણે ગુણોમાં સત્ત્વગુણ નિર્મળ હોવાને કારણે પ્રકાશક અર્થાત્ તેજ પ્રગટાવનાર અને વિકાર વિનાનો છે; છતાં એ સુખના સંગ વડે એટલે કે સુખના અભિમાન વડે અને જ્ઞાનના સંગ વડે એટલે કે જ્ઞાનના અભિમાન વડે જીવાત્માને બાંધે છે. ॥૬॥

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસઙ્ગસમુદ્ભવમ્ ।
તન્નિબધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસઙ્ગેન દેહિનમ્ ॥ ૭॥

હે કૌન્તેય! રાગસ્વરૂપના રજોગુણને તું લાલસા અને આસક્તિમાંથી ઉદ્ભવેલો જાણ; એ આ જીવાત્માને કર્મોના તથા એમનાં ફળોના સંગ વડે બાંધે છે. ॥ ૭॥

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।
પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિબધ્નાતિ ભારત ॥ ૮॥

હે ભરતવંશી! સૌ દેહાભિમાનીઓને મોહિત કરનાર તમોગુણને તો તું અજ્ઞાનમાંથી ઉપજેલો જાણ; એ આ જીવાત્માને પ્રમાદ,★ આળસ+ અને નિદ્રા વડે બાંધે છે. ॥ ૮॥

સત્ત્વં સુખે સઞ્જયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।
જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સઞ્જયત્યુત ॥ ૯॥

હે ભારત! સત્ત્વગુણ સુખમાં જોડે છે, રજોગુણ કર્મમાં અને વળી તમોગુણ તો જ્ઞાનને ઢાંકી દઈને પ્રમાદમાં પણ જોડે છે. ॥ ૯॥

★ અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોની ફોગટની ચેષ્ટાઓનું તેમજ શાસ્ત્ર-વિહિત કર્તવ્યપાલનની અવહેલના કરવાનું નામ 'પ્રમાદ' છે.

\+ કર્તવ્ય-કર્મોને પાછા ઠેલવારૂપી નિરુદ્યમતાનું નામ 'આળસ' છે.

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।
રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥

હે ભારત! રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવીને સત્ત્વગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને દબાવીને રજોગુણ, તેમજ સત્ત્વગુણ અને રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે. ॥૧૦॥

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।
જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

જે વખતે આ દેહમાં તથા અન્તઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોમાં ચેતનતા અને વિવેકશક્તિ ઉપજેં છે, એ વખતે એમ સમજવું કે સત્ત્વગુણ વધ્યો છે. ॥૧૧॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।
રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

હે ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ! રજોગુણ વધતાં લોભ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોને સ્વાર્થબુદ્ધિથી તેમજ સકામભાવે કરવાં, અશાંતિ અને વિષયની લાલસા - આ સઘળાં જન્મે છે. ॥૧૨॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।
તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥૧૩॥

હે કુરુનંદન! તમોગુણ વધતાં અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોમાં નિસ્તેજપણું, ચેતનતાનો અભાવ, કર્તવ્યકર્મોમાં પ્રવૃત્ત ન થવું, પ્રમાદ અને નિદ્રા જેવી અન્તઃકરણની મોહમાં નાખનારી વૃત્તિઓ - આ સઘળાંય જન્મે છે. ॥૧૩॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહભૃત્ ।
તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્ પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

જ્યારે સત્ત્વગુણ વધ્યો હોય ત્યારે આ માણસ મૃત્યુ પામે છે, તો ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓના નિર્મળ દિવ્ય સ્વર્ગ આદિ લોકોને પામે છે. ॥૧૪॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસઙ્ગિષુ જાયતે ।
તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥૧૫॥

જે વખતે રજોગુણ વધતાં★ મૃત્યુ પામીને કર્મસંગીઓમાં એટલે કે કર્મોમાં આસક્તિ રાખનારા માણસોમાં જન્મે છે તથા તમોગુણ વધ્યો હોય ત્યારે મરણ પામેલો માણસ જંતુ, પશુ જેવી મૂઢયોનિઓમાં જન્મે છે. ॥૧૫॥

★ એટલે કે જે સમયે રજોગુણ વધતો હોય તે સમયે.

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।
રજસસ્તુ ફલં દુઃખમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

શ્રેષ્ઠ કર્મોનું સાત્ત્વિક એટલે કે સુખ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ નિર્મળ ફળ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; જ્યારે રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ તથા તામસ કર્મનું ફળ અજ્ઞાન કહ્યું છે. ॥૧૬॥

સત્ત્વાત્સઞ્જાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।
પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્ત્વગુણમાંથી જ્ઞાન જન્મે છે અને રજોગુણમાંથી નિઃશંકપણે લોભ તથા તમોગુણમાંથી પ્રમાદ★ અને મોહ+ જન્મે છે અને વળી અજ્ઞાન પણ જન્મે છે. ॥૧૭॥

ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।
જઘન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥૧૮॥

સત્ત્વગુણમાં સ્થિત માણસો સ્વર્ગ આદિ ઉચ્ચ લોકોને પામે છે, રજોગુણમાં સ્થિત રાજસી માણસો મધ્યમાં એટલે કે મનુષ્યલોકમાં જ રહે છે અને તમોગુણના કાર્ય એવા નિદ્રા, પ્રમાદ, આળસ આદિમાં

★ - + આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૧૩માં જોવું.

સ્થિત તામસી માણસો અધોગતિને એટલે કે જંતુ, પશુ, આદિ નીચ યોનિઓને તેમજ નરકોને પામે છે. ॥ ૧૮॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપશ્યતિ ।
ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯॥

જે કાળે સાક્ષીરૂપ રહેલો દ્રષ્ટા★ ત્રણ ગુણો સિવાય બીજા કોઈને કર્તારૂપે નથી જોતો અને ત્રણેય ગુણોથી સાવ પર એવા સચ્ચિદાનંદઘન-સ્વરૂપ મુજ પરમાત્માને તત્ત્વથી જાણે છે, એ વખતે એ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ॥ ૧૯॥

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।
જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦॥

શરીરની+ ઉત્પત્તિના કારણ એવા આ ત્રણેય ગુણોને પાર કરીને જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી છૂટેલો આ પુરુષ પરમાનંદને પામે છે. ॥ ૨૦॥

★ અર્થાત્ સમષ્ટિ ચેતનામાં એકાત્મભાવે સ્થિત સાક્ષી પુરુષ.

+ બુદ્ધિ, અહંકાર અને મન તેમજ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો, ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો - આ પ્રમાણે આ ૨૩ તત્ત્વોના પિંડરૂપે આ સ્થૂળ શરીર પ્રકૃતિથી ઉપજેલા ગુણોનું જ કાર્ય છે, માટે આ ત્રણેય ગુણોને આની ઉત્પત્તિનું કારણ કહ્યું છે.

અર્જુન ઉવાચ

કૈર્લિઙ્ગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો।
કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

અર્જુન બોલ્યા : આ ત્રણેય ગુણોથી અતીત પુરુષ કયાં કયાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે અને કેવું આચરણ કરનાર હોય છે તથા હે પ્રભો! માણસ કયા ઉપાયથી આ ત્રણેય ગુણોથી અતીત થઈ શકે છે? ॥૨૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ।
ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઙ્ક્ષતિ ॥૨૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : હે પાંડવ! સત્ત્વગુણના કાર્ય એવા પ્રકાશનો,★ રજોગુણના કાર્યસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિનો તથા તમોગુણના કાર્ય એવા મોહનો+ પણ જે પુરુષ નથી તો

★ શરીર, ઇન્દ્રિયો તથા અન્તઃકરણમાં આળસ અને જડતા દૂર થવાને લીધે જે હલકાપણું, નિર્મળતા અને ચેતનતા આવે છે, એનું નામ 'પ્રકાશ' છે.

+ નિદ્રા અને આળસ આદિની અધિકતાથી અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોમાં ચેતનશક્તિ લય પામે. તેને જ અહીં 'મોહ' સમજવો જોઈએ.

એમના પ્રવૃત્ત થતાં દ્વેષ કરતો કે નથી તો નિવૃત્ત થતાં એમની આકાંક્ષા સેવતો● - ॥૨૨॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તન્ત ઈત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેઙ્ગતે ॥૨૩॥

જે સાક્ષીની પેઠે સ્થિત થયેલો ગુણો વડે વિચલિત કરી શકાતો નથી તથા 'ગુણો જ ગુણોમાં વર્તે છે'★ એમ સમજીને જે સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં એકાત્મભાવે સ્થિત રહે છે તેમજ એ સ્થિતિથી કદી વિચલિત નથી થતો - ॥૨૩॥

● જે પુરુષ એક સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં જ નિરંતર એકાત્મભાવે સ્થિત થયેલો આ ત્રિગુણમયી માયાના પ્રપંચરૂપી સંસારથી સર્વ રીતે અતીત થઈ ગયો છે, એ ગુણાતીત પુરુષના અભિમાન વિનાના અન્તઃકરણમાં ત્રણેય ગુણોના કાર્યરૂપી પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ જેવી વૃત્તિઓ પ્રગટે કે ન પ્રગટે - કોઈ કાળે પણ ઈચ્છા, દ્વેષ જેવા વિકારો નથી ઉપજતા, આ જ એના ગુણોથી અતીત થવાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

★ ત્રિગુણમયી માયામાંથી ઉદ્‌ભવેલાં બુદ્ધિ, અહંકાર અને મનરૂપી અન્તઃકરણસહિત ઈન્દ્રિયોનું જે પોતપોતાના વિષયોમાં વિચરવું છે, એ જ 'ગુણોનું ગુણોમાં વર્તવું' છે.

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાશ્મકાઞ્ચનઃ ।
તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪॥

જે નિરંતર આત્મભાવમાં સ્થિત છે, સુખ-દુઃખને સમાન સમજે છે, માટી, પથરા તેમજ સોનામાં સમાન ભાવ રાખે છે, જ્ઞાની છે, પ્રિય અને અપ્રિયને એક જેવાં માને છે તથા પોતાની નિંદા કે સ્તુતિમાં પણ સમાન ભાવ રાખે છે - ॥ ૨૪॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।
સર્વારમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫॥

જે માન અને અપમાનમાં સમ છે, મિત્ર અને વેરી પક્ષમાં પણ સમ છે તેમજ સર્વ કર્મોમાં કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો છે, એ પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે. ॥ ૨૫॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।
સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬॥

જે પુરુષ અવ્યભિચારી ભક્તિયોગથી★ મને

★ કેવળ એકમાત્ર પરમેશ્વર જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે; એ જ આપણા સ્વામી, શરણે જવા યોગ્ય, પરમ ગતિ, પરમ આશ્રય તથા માતા-પિતા, ભાઈ-બંધુ, પરમ હિતકારી અને સર્વસ્વ છે, એમના સિવાય

નિરંતર ભજે છે, એ પણ આ ત્રણેય ગુણોને સમ્યક્ રીતે પાર કરીને સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મને પામવા યોગ્ય બની જાય છે, ॥૨૬॥

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।
શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૨૭॥

કેમકે, એ અવિનાશી પરબ્રહ્મનું, અમૃતનું, શાશ્વત ધર્મનું તેમજ અખંડ એકરસ આનંદનું રહેઠાણ હું છું. ॥૨૭॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ॥ ૧૪॥

॥ ગુણત્રયવિભાગયોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

આપણું બીજું કોઈ નથી - એમ સમજીને એમનામાં આપણો જે નિઃસ્વાર્થભાવે ઘણી શ્રદ્ધા સાથે બાંધેલો અનન્ય પ્રેમ છે, કે જે પ્રેમમાં સ્વાર્થ, અભિમાન કે વ્યભિચારનો જરા પણ દોષ ન હોય, જે સર્વ રીતે તથા નિત્યપણે પૂર્ણ અને અચળ રહે, જેનો થોડો અંશ પણ ભગવાન સિવાયની અન્ય વસ્તુમાં ન હોય અને જેને લીધે એક ક્ષણની પણ ભગવાનની વિસ્મૃતિ અસહ્ય થઈ પડે - એ અનન્ય પ્રેમનું નામ 'અવ્યભિચારી ભક્તિયોગ' છે.

પંચદશ અધ્યાય - પુરુષોત્તમયોગ

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।
છન્દાંસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : જેનું આદિપુરુષ પરમેશ્વરરૂપી ઊર્ધ્વ-મૂળ★ છે, જેની નીચે રહેલી બ્રહ્મારૂપી મુખ્ય શાખા+

★ આ સંસારવૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને એનો વિસ્તાર આદિપુરુષ નારાયણથી જ થયો છે. એ આદિપુરુષ પરમેશ્વર નિત્ય, અનન્ત અને સૌના આધાર છે તથા સગુણરૂપે સૌથી ઉપર નિત્યધામમાં નિવાસ કરે છે, માટે 'ઊર્ધ્વ' નામે કહેવાયા છે. આ સંસાર-વૃક્ષ એ જ માયાપતિ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી ઉદ્‌ભવ્યું છે, માટે એને 'ઊર્ધ્વમૂળ' એટલે કે ઉપરની તરફ જેનું મૂળ છે, એવું કહ્યું છે.

\+ સંસારવૃક્ષના જન્મ વખતે સૌ પહેલાં બ્રહ્મા ઉદ્‌ભવે છે, માટે બ્રહ્મા જ આની મુખ્ય શાખા છે. બ્રહ્માનો લોક આદિપુરુષ નારાયણના નિત્યધામ કરતાં નીચે છે, તેમજ બ્રહ્માજીનો અધિકાર પણ ભગવાન કરતાં ઓછો છે. બ્રહ્મા એ આદિપુરુષ નારાયણથી જ જન્મ્યા હોવાને લીધે અને એમના જ શાસનમાં રહેવાને કારણે એમને 'અધઃશાખમ્' રૂપે કહ્યા છે.

છે તથા વેદો જેનાં પાંદડાઓ● છે, એવા આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અવિનાશી■ કહે છે; જે માણસ એ સંસારરૂપી વૃક્ષને મૂળસહિત તત્ત્વથી જાણે છે, એ વેદના તાત્પર્યને જાણનાર છે.卐 ॥ ૧॥

અધશ્ચોર્ધ્વં પ્રસૃતાસ્તસ્ય શાખા
ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ ।
અધશ્ચ મૂલાન્યનુસન્તતાનિ
કર્માનુબન્ધીનિ મનુષ્યલોકે ॥ ૨॥

● પાંદડાંઓ વૃક્ષની શાખામાંથી જન્મતાં હોય છે તથા વૃક્ષની રક્ષા અને વિકાસ કરનારાં હોય છે. વેદો પણ આ સંસારરૂપી વૃક્ષની મુખ્ય શાખારૂપી બ્રહ્માથી પ્રગટ્યા છે અને વેદવિહિત કર્મોથી જ સંસારનો વિકાસ અને રક્ષા થાય છે, માટે વેદોને 'પાંદડાંઓ' કહ્યાં છે.

■ આ સંસારવૃક્ષ પરિવર્તનશીલ હોવાને લીધે નાશવંત, અનિત્ય અને ક્ષણભંગુર છે, છતાં એનો પ્રવાહ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે અને એના પ્રવાહનો આરો જ દેખાતો નથી; માટે, અને વળી આનું મૂળ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર નિત્ય અવિનાશી હોવાને લીધે આ સંસારવૃક્ષને 'અવિનાશી' કહ્યું છે.

卐 ભગવાનની યોગમાયાથી જન્મેલો સંસાર ક્ષણભંગુર, નાશવંત તથા દુઃખરૂપ છે, એના ચિંતનને છોડીને કેવળ પરમેશ્વરનું જ નિત્ય-નિરંતર અનન્ય પ્રેમભાવે ચિંતન કરવું, એ વેદના 'તાત્પર્યને જાણવું' છે.

એ સંસારવૃક્ષની ત્રણેય ગુણોરૂપી જળ વડે વૃદ્ધિ પામેલી અને વિષયોરૂપી★ કૂંપળો ધરાવતી દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક્ આદિ યોનિઓરૂપી શાખાઓ+ નીચે અને ઉપર આમ તેમ ફેલાયેલી છે તેમજ એ શાખાઓનાં મનુષ્યલોકમાં● કર્માનુસાર બાંધનારાં અહંતા, મમતા તથા વાસનારૂપી મૂળિયાં નીચે અને ઉપર બધા લોકોમાં ફેલાયેલાં છે. ॥ ૨॥

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે
નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સમ્પ્રતિષ્ઠા ।
અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-
મસઙ્ગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્ત્વા ॥ ૩॥

★ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ - આ પાંચેય, સ્થૂળ દેહ અને ઈન્દ્રિયો કરતાં સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે એમને શાખાઓની કૂંપળોરૂપે કહ્યાં છે.

\+ બ્રહ્મલોકથી શરૂ કરીને પાતાળ સુધીના જેટલા લોકો છે, એ અને એમનામાં નિવાસ કરનારી યોનિઓ - એ સર્વ સંસારવૃક્ષની ઘણી બધી ‘શાખાઓ’ છે.

● મનુષ્ય-શરીરમાં કર્મ કરવાનો અધિકાર છે તેમજ મનુષ્યશરીર વડે અવિદ્યામૂલક અહંતા, મમતા અને વાસનાપૂર્વક કરવામાં આવેલાં કર્મો બંધનનાં કારણ મનાયાં છે, માટે આ મૂળિયાં મનુષ્યલોકમાં કર્માનુસાર બાંધનારાં છે. અન્ય સઘળી યોનિઓ ભોગયોનિઓ છે, એમાં કર્મોનો અધિકાર નથી, માટે ત્યાં અહંતા, મમતા અને વાસનારૂપી મૂળિયાં હોવા છતાં પણ એ કર્માનુસાર બાંધનારાં નથી હોતાં.

આ સંસારવૃક્ષનું સ્વરૂપ જેવું કહ્યું છે, એવું અહીં વિચારકાળમાં મળી આવતું નથી,* કેમકે આનો નથી તો આદિ卐 કે નથી અન્ત,● તેમજ નથી આની નિશ્ચિત પ્રકારની સ્થિતિ;+ માટે આ અહંતા, મમતા અને વાસનારૂપી અત્યંત દૃઢ થયેલાં મૂળ ધરાવતા સંસારરૂપી અશ્વત્થવૃક્ષને દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી■ શસ્ત્ર વડે કાપી નાખીને★- ॥ ૩॥

* આ સંસારવૃક્ષનું જેવું સ્વરૂપ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયું છે તેમજ જેવું જોવા-સાંભળવા મળે છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી એવું નથી મળી આવતું; જેવી રીતે આંખ ખૂલ્યા પછી સ્વપ્નનો સંસાર નથી મળી આવતો.

卐 'આનો આદિ નથી', એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે આની પરંપરા ક્યારથી ચાલી આવે છે, એનો કોઈ પત્તો નથી.

● 'આનો અન્ત નથી', એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે આની પરંપરા ક્યાં સુધી ચાલતી રહેશે, એનો કોઈ પત્તો નથી.

+ 'આની નિશ્ચિત પ્રકારની સ્થિતિ નથી,' એમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે વાસ્તવમાં આ ક્ષણભંગુર અને નાશવંત છે.

■ બ્રહ્મલોક સુધીના ભોગો ક્ષણિક તેમજ નાશવંત છે, એવું વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા સમજીને આ સંસારના સઘળા ભોગોમાં સત્તા, સુખ, પ્રીતિ અને રમણીયતા ન ભાસવાં, એનું નામ 'દૃઢ વૈરાગ્યરૂપી' શસ્ત્ર છે.

★ સ્થાવર-જંગમસ્વરૂપ સંસારના ચિંતનનો તથા અનાદિકાળથી અજ્ઞાન વડે દૃઢ થયેલાં અહંતા, મમતા અને વાસનારૂપી મૂળિયાંઓનો ત્યાગ કરવો, એ જ સંસારવૃક્ષને બીજાં સઘળાં મૂળિયાં સહિત 'કાપી નાખવું' છે.

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં
યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।
તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે
યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪॥

એ પછી, એ પરમપદસ્વરૂપ પરમેશ્વરને સારી પેઠે શોધવા જોઈએ કે જેને પામી ચુકેલા માણસો ફરી પાછા વળીને સંસારમાં નથી આવતા અને જે પરમેશ્વરથી આ પુરાતન સંસાર-વૃક્ષની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ પરંપરા વિસ્તાર પામી છે; એ જ આદિપુરુષ નારાયણને હું શરણે છું - આ પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરીને એ પરમેશ્વરનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું. ॥૪॥

નિર્માનમોહા જિતસઙ્ગદોષા
અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।
દ્વન્દ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસઞ્જ્ઞૈ-
ર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥

જેમનાં માન અને મોહ નષ્ટ થઈ ચુક્યાં છે, જેમણે આસક્તિરૂપી દોષને જીતી લીધો છે, જેમની પરમાત્માના સ્વરૂપમાં નિત્ય સ્થિતિ છે અને જેમની કામનાઓ પૂર્ણરૂપે નાશ પામી ચુકી છે - એવા સુખ-દુઃખરૂપી દ્વંદ્વોથી છૂટેલા જ્ઞાનીજનો એ અવિનાશી પરમપદને પામે છે. ॥૫॥

ન તદ્ભાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવકઃ ।
યદ્ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ॥ ૬॥

જે પરમપદને પામીને મનુષ્યો પાછા ફરીને સંસારમાં આવતા નથી, એ સ્વયંપ્રકાશિત પરમપદને ન તો સૂર્ય ઉજાળી શકે છે, ન ચન્દ્રમા કે ન અગ્નિ; એ જ મારું પરમધામ છે.★ ॥ ૬॥

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।
મનઃષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭॥

આ દેહમાં રહેલો સનાતન જીવાત્મા મારો જ અંશ છે+ અને એ જ આ પ્રકૃતિમાં રહેલી મનસહિતની પાંચેય ઇન્દ્રિયોને ખેંચે છે. ॥ ૭॥

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।
ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિવાશયાત્ ॥ ૮॥

★ પરમધામનો અર્થ ગીતાના અધ્યાય ૮ના શ્લોક ૨૧માં જોવો.

+ જે રીતે વિભાગ વિનાનું રહેલું હોવા છતાં મહાકાશ ઘડાઓમાં જાણે જુદું-જુદું હોય એમ જણાય છે, એ જ રીતે સર્વ ભૂતોમાં એકાત્મભાવે રહેલો હોવા છતાં પણ પરમાત્મા જાણે ભિન્ન-ભિન્ન હોય એમ જણાઈ આવે છે, માટે જ દેહમાં રહેલા જીવાત્માને ભગવાને પોતાનો સનાતન 'અંશ' કહ્યો છે.

વાયુ ગંધના સ્થાનેથી ગંધને જે રીતે ગ્રહણ કરીને બીજા સ્થાને લઈ જાય છે, એ જ રીતે દેહ આદિનો સ્વામી જીવાત્મા પણ જે શરીરને છોડે છે, એ શરીરમાંથી પ્રાણો દ્વારા મન સમેત ઈન્દ્રિયોને લઈને, પછી જે શરીરને પામે છે, એમાં જાય છે. ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ઘ્રાણમેવ ચ ।
અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

આ જીવાત્મા શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ત્વચા, રસના, ઘ્રાણ અને મનને આશ્રયે એટલે કે એમની સહાય લઈને જ વિષયોને સેવે છે. ॥૯॥

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુઞ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।
વિમૂઢા નાનુપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

શરીર છોડીને જતો, શરીરમાં સ્થિત રહેલો, વિષયોને ભોગવતો કે ત્રણેય ગુણોથી જોડાયેલો હોવા છતાંય, જીવાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને અજ્ઞાની જનો નથી જાણતા, કેવળ જ્ઞાનચક્ષુ ધરાવનાર વિવેકશીલ જ્ઞાની જનો તત્ત્વથી જાણે છે. ॥૧૦॥

યતન્તો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।
યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

યત્ન કરનારા યોગી જનો પણ પોતાના હૃદયમાં સ્થિત આ આત્માને તત્ત્વથી ઓળખી શકે છે; પરંતુ જેમણે અન્તઃકરણ શુદ્ધ નથી કર્યું, એવા અજ્ઞાની જનો તો યત્ન કરતા રહેવા છતાં પણ આ આત્માને નથી જાણી શકતા. ॥૧૧॥

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભાસયતેઽખિલમ્ ।
યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્નૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ આખા જગતને ઉજાળે છે, જે તેજ ચન્દ્રમામાં છે અને જે અગ્નિમાં છે - એને તું મારું જ તેજ જાણ ॥૧૨॥

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।
પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

તથા હું જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશીને પોતાની શક્તિથી સઘળાં ભૂતોને ધારણ કરું છું અને રસસ્વરૂપ એટલે કે અમૃતમય ચન્દ્રમા બનીને સઘળી વનસ્પતિઓને પોષું છું. ॥૧૩॥

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।
પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪॥

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સ્થિત રહેલો હું જ પ્રાણ અને અપાનથી સંયોજાયેલ વૈશ્વાનર અગ્નિસ્વરૂપ થઈને ચાર પ્રકારનાં★ અન્નને પચાવું છું. ॥ ૧૪॥

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો
મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।
વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો
વેદાન્તકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫॥

હું જ સૌ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અન્તર્યામી રૂપે રહેલો છું તથા મારાથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન તેમજ અપોહન+ થાય છે,

---

★ ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય - એમ ચાર પ્રકારનાં અન્ન હોય છે. એમાં જેને ચાવીને ખાવું પડે છે એ ભક્ષ્ય છે - જેમકે રોટલી વગેરે; જેને ગળવું પડે છે એ ભોજ્ય છે - જેમકે દૂધ વગેરે; જેને ચાટવું પડે છે એ લેહ્ય છે - જેમકે ચટણી વગેરે અને જેને ચૂસવું પડે છે એ ચોષ્ય છે - જેમકે શેરડી વગેરે.

\+ બુદ્ધિમાં રહેનારા સંશય, વિપર્યય આદિ દોષોને વિચાર દ્વારા દૂર કરવાનું નામ 'અપોહન' છે.

તથા બધા વેદો વડે હું જ જાણવા યોગ્ય+ છું તેમજ વેદાન્તનો કર્તા અને વેદોને જાણનાર પણ હું જ છું. ॥ ૧૫॥

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬॥

આ સંસારમાં નાશવંત અને અવિનાશી - એ બે પ્રકારના● પુરુષો છે; એમાંથી સઘળાં ભૂતપ્રાણીઓનાં શરીરો નાશવંત અને જીવાત્મા અવિનાશી કહેવાય છે. ॥ ૧૬॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।
યો લોકત્રયમાવિશ્ય બિભર્ત્યવ્યય ઈશ્વરઃ ॥ ૧૭॥

આ બેયથી ઉત્તમ પુરુષ તો જુદો જ છે, જે ત્રણેય લોકોમાં પ્રવેશીને સૌનું ધારણ-પોષણ કરે છે અને જેને અવિનાશી, પરમેશ્વર તેમજ પરમાત્મા એવાં નામોથી ઓળખાવ્યો છે. ॥ ૧૭॥

+ સર્વ વેદોનું તાત્પર્ય પરમેશ્વરને જણાવવાનું છે, માટે સર્વ વેદો વડે 'જાણવા યોગ્ય' એકલા પરમેશ્વર જ છે.

● ગીતાના અધ્યાય ૭ના શ્લોક ૪-૫માં જેમને અપરા અને પરા પ્રકૃતિના નામે કહ્યાં છે તેમજ અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૧માં જેમને ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના નામે કહ્યાં છે, એ બન્નેનું જ અહીં 'ક્ષર અને અક્ષર' નામે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।
અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮॥

હું નાશવંત જડસમુદાય ક્ષેત્રથી સર્વ રીતે અતીત છું અને અવિનાશી જીવાત્માથી પણ ઉત્તમ છું, માટે લોકમાં તેમજ વેદોમાં પુરુષોત્તમ નામે પ્રસિદ્ધ છું. ॥ ૧૮॥

યો મામેવમસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯॥

હે ભરતવંશી! જે જ્ઞાની માણસ મને આ રીતે તત્ત્વથી પુરુષોત્તમસ્વરૂપે જાણે છે, એ સર્વજ્ઞ માણસ સર્વ રીતે નિરંતર મુજ વાસુદેવ પરમેશ્વરને જ ભજે છે. ॥ ૧૯॥

ઇતિ ગુહ્યતમં શાસ્ત્રમિદમુક્તં મયાનઘ ।
એતદ્બુદ્ધ્વા બુદ્ધિમાન્સ્યાત્કૃતકૃત્યશ્ચ ભારત ॥ ૨૦॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન! આમ આ ઘણું રહસ્યમય ગોપનીય શાસ્ત્ર મેં કહ્યું, આને તત્ત્વથી જાણીને માણસ જ્ઞાની અને કૃતકાર્ય થઈ જાય છે. ॥ ૨૦॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે પુરુષોત્તમયોગો નામ પઞ્ચદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૫॥

॥ પુરુષોત્તમયોગ નામનો પંદરમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

—■—

ષોડશ અધ્યાય - दैवासुरसम्पद्विभागयोग

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।
દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : ભયનો સંપૂર્ણપણે અભાવ હોવો, અન્તઃકરણ પૂર્ણરૂપે નિર્મળ હોવું, તત્ત્વજ્ઞાનને અર્થે ધ્યાનયોગમાં નિરંતર દૃઢ સ્થિતિ★ હોવી, સાત્ત્વિક દાન+ કરવું, ઈન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં રાખવી, ભગવાન, દેવતા અને વડીલોની પૂજા કરવી તેમજ અગ્નિહોત્ર આદિ ઉત્તમ કર્મોનું આચરણ કરવું, વેદ-શાસ્ત્રોનું પઠન-પાઠન અને ભગવાનનાં નામ તેમજ ગુણોનું કીર્તન કરવું, સ્વધર્મ-પાલન અર્થે કષ્ટ સહેવું તથા શરીર અને ઈન્દ્રિયોસહિત અન્તઃકરણમાં ઋજુભાવ હોવો - ॥ ૧॥

★ પરમાત્માના સ્વરૂપને તત્ત્વથી જાણવા માટે સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એકાત્મભાવે ધ્યાનની જે નિરંતરપણે તલ્લીન સ્થિતિ છે, એનું નામ 'જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ' સમજવું.

\+ ગીતાના અધ્યાય ૧૭ના શ્લોક ૨૦માં જેનો વિસ્તાર કર્યો છે.

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રીરચાપલમ્ ॥ ૨॥

મન, વાણી અને શરીરથી કોઈ પણ પ્રકારનું કોઈનેય કષ્ટ ન આપવું, યથાર્થ અને પ્રિય બોલવું,★ પોતાના પર અપકાર કરનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન હોવો, કર્મોમાં કર્તાપણાના અભિમાનનો ત્યાગ, અન્તઃકરણની ઉપરતિ એટલે કે ચિત્તની ચંચળતા ન હોવી, કોઈનાંય નિંદા આદિ ન કરવાં, સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ પર કશાય હેતુ વિના દયાભાવ રાખવો, ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંયોગ થવા છતાં પણ વિષયો પ્રત્યે આસક્તિ ન હોવી, મૃદુ સ્વભાવ હોવો, લોક અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આચરવામાં લજ્જા થવી તથા વ્યર્થ ચેષ્ટાઓ ન થવી- ॥ ૨॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩॥

★ અન્તઃકરણ અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કંઈ જોયું, સાંભળ્યું અને અનુભવ્યું હોય, બીજા માણસોને તદ્દન એવું જ સમજાવવા માટે કપટ છોડીને બની શકે એટલી પ્રિય અને હિતકર વાણી બોલવી, એને 'સત્ય' કહે છે.

તેજ,★ ક્ષમા, ધૈર્ય, બાહ્યશુદ્ધિ,+ કોઈના પ્રત્યે શત્રુભાવ ન હોવો, પોતાનામાં પૂજ્યતાનું અભિમાન ન હોવું - આ સઘળાં હે ભારત! દૈવી સંપદાને લઈને જન્મેલા માણસનાં લક્ષણો છે. ॥૩॥

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।
અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્‌ ॥૪॥

હે પાર્થ! દંભ, ઘમંડ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા અને વળી અજ્ઞાન - આ સઘળાં આસુરી સંપદાને લઈને જન્મેલા માણસનાં લક્ષણો છે. ॥૪॥

દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય નિબન્ધાયાસુરી મતા ।
મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥૫॥

દૈવી સંપદા મુક્તિ માટે અને આસુરી સંપદા બાંધવા માટે મનાઈ છે; તું દૈવી સંપદાને લઈને જન્મ્યો છે, માટે હે પાંડવ! તું શોક કર મા. ॥૫॥

★ શ્રેષ્ઠ માણસોની એ વિશેષ શક્તિનું નામ 'તેજ' છે, જેના લીધે એમની સામે વિષયાસક્ત અને નીચ પ્રકૃતિના માણસો પણ મોટે ભાગે અન્યાય આચરતાં અટકે છે અને એમના કહેવા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે.

+ ગીતાના અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૭ની ટીપ્પણી જોવી.

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।
દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥ ૬॥

હે પાર્થ! આ લોકમાં ભૂતોની સૃષ્ટિ એટલે કે મનુષ્યસમુદાય બે જ પ્રકારના છે : એક દૈવી પ્રકૃતિનો અને બીજો આસુરી પ્રકૃતિનો; એમાંથી દૈવી પ્રકૃતિના સમુદાય વિષે તો વિસ્તારથી કહ્યું, હવે તું આસુરી પ્રકૃતિના મનુષ્યસમુદાય વિષે પણ વિસ્તારપૂર્વક મારી પાસેથી સાંભળ. ॥ ૬॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।
ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥ ૭॥

આસુરી સ્વભાવના માણસો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ - આ બેયને નથી જાણતા; માટે એમનામાં નથી તો બાહ્ય-આંતરિક શુદ્ધિ હોતી, નથી શ્રેષ્ઠ આચરણ હોતું કે નથી સત્યભાષણ પણ હોતું. ॥ ૭॥

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮॥

આસુરી પ્રકૃતિના એ માણસો કહ્યા કરે છે કે જગત્ આશ્રય વિનાનું, સાવ અસત્ય અને ઈશ્વર વિના આપમેળે માત્ર સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી ઉદ્ભવ્યું છે, માટે

કેવળ કામ જ એનું કારણ છે; એ કામ સિવાય બીજું શું છે? ॥૮॥

એતાં દૃષ્ટિમવષ્ટભ્ય નષ્ટાત્માનોઽલ્પબુદ્ધયઃ।
પ્રભવન્ત્યુગ્રકર્માણઃ ક્ષયાય જગતોઽહિતાઃ ॥૯॥

આ મિથ્યા દૃષ્ટિને આધારે નાશ પામેલા સ્વભાવના, મંદબુદ્ધિના, સૌનો અપકાર કરનારા, ક્રૂરકર્મી માણસો માત્ર જગતનો નાશ કરવા માટે જ સમર્થ હોય છે. ॥૯॥

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દમ્ભમાનમદાન્વિતાઃ।
મોહાદ્ ગૃહીત્વાસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ ॥૧૦॥

દંભ, માન અને મદથી ભરેલા એ માણસો કોઈ પણ રીતે પૂરી ન થનારી કામનાઓનો આશરો લઈને, અજ્ઞાનને લીધે મિથ્યા સિદ્ધાંતોને પકડીને તેમજ ભ્રષ્ટ આચરણો ધારણ કરીને સંસારમાં વિચરે છે. ॥૧૦॥

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ।
કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

તથા તેઓ મૃત્યુપર્યન્ત રહેનારી અસંખ્ય ચિંતાઓનો આશરો લેનારા, વિષયોને ભોગવવામાં તત્પર રહેનારા અને 'આટલું જ સુખ છે' એમ માનનારા હોય છે. ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।
ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨॥

આશાના સેંકડો ફંદાઓથી બંધાયેલા એ માણસો કામ-ક્રોધને પરાયણ થઈને વિષયભોગોને અર્થે અન્યાયથી ધન આદિ પદાર્થોને ભેગા કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કરે છે. ॥ ૧૨॥

ઈદમદ્ય મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।
ઈદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥ ૧૩॥

તેઓ વિચાર્યા કરે છે કે મેં આજે આ મેળવી લીધું અને હવે આ મનોરથને પાર પાડીશ, મારી પાસે આટલું ધન છે અને હજી પણ આ થઈ જશે. ॥ ૧૩॥

અસૌ મયા હતઃ શત્રુર્હનિષ્યે ચાપરાનપિ ।
ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં બલવાન્સુખી ॥ ૧૪॥

પેલો શત્રુ તો મારા વડે હણાયો અને પેલા બીજા શત્રુઓને પણ હું હણી નાખીશ; હું ઈશ્વર છું, ઐશ્વર્યને ભોગવનારો છું, હું સઘળી સિદ્ધિઓથી યુક્ત છું તથા બળવાન અને સુખી છું. ॥ ૧૪॥

આઢ્યોઽભિજનવાનસ્મિ-
કોઽન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।
યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય ઈત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥ ૧૫॥

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।
પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેડશુચૌ ॥ ૧૬॥

હું ઘણો ધનવાન છું અને મારું આટલું મોટું કુટુંબ છે, મારા જેવો બીજો કોણ છે? હું યજ્ઞ કરીશ, દાન દઈશ અને મોજ-મજા કરીશ – આમ અજ્ઞાનને કારણે મોહિત રહેનારા, અનેક રીતે ભ્રમિતચિત્ત તથા મોહરૂપી જાળથી વીંટળાયેલા, તેમજ વિષયભોગોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા આસુરી જનો મહાન અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. ॥ ૧૫-૧૬॥

આત્મસમ્ભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।
યજન્તે નામયજ્ઞૈસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭॥

એવા પોતે પોતાને જ શ્રેષ્ઠ માનનારા ઘમંડી માણસો ધન અને માનના મદથી ચૂર થઈને કેવળ નામમાત્રના યજ્ઞો વડે ઢોંગ કરવા ખાતર શાસ્ત્રવિધિ કર્યા વિના યજન કરે છે. ॥ ૧૭॥

અહઙ્કારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।
મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષન્તોડભ્યસૂયકાઃ ॥ ૧૮॥

અહંકાર, બળ, ઘમંડ, કામના અને ક્રોધ આદિને પરાયણ રહેનારા, એ સિવાય બીજા અનાચારોમાં રચ્યાપચ્યા તથા બીજાની નિંદા કરનારા એ માણસો

પોતાના તેમજ બીજાના શરીરમાં રહેલા મુજ અન્તર્યામીનો જ દ્વેષ કરે છે. ॥૧૮॥

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।
ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

એ દ્વેષ કરનારા, પાપાચારીઓ અને ક્રૂરકર્મી નરાધમોને હું સંસારમાં વારંવાર આસુરી યોનિઓમાં જ નાખું છું. ॥૧૯॥

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।
મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ॥૨૦॥

હે કૌન્તેય! એ મૂર્ખાઓ મને પામ્યા વિના જ★ જનમોજનમ આસુરી યોનિને પામે છે, પછી એનાથીય ઘણી નીચ ગતિને પામે છે એટલે કે ઘોર નરકોમાં પડે છે. ॥૨૦॥

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।
કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

★ અહીંયાં 'एव' પદ પ્રયોજીને જાણે ભગવાન પશ્ચાત્તાપ કરી રહ્યા છે કે આ માનવશરીર પામીને મને પામવાનો અવસર મળ્યો હતો, આવા સોના જેવા અવસરને ખોઈને આ અજ્ઞાની જનો ઘોર ગતિને પામે છે.

કામ, ક્રોધ તથા લોભ - આ ત્રણ જાતનાં નરકનાં દ્વાર* આત્માનો નાશ કરનારાં એટલે કે એને અધોગતિએ લઈ જનારાં છે, માટે આ ત્રણેયને ત્યજી દેવાં જોઈએ. ॥૨૧॥

એતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય તમોદ્વારૈસ્ત્રિભિર્નરઃ ।
આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૨॥

હે કુન્તીપુત્ર! આ ત્રણેય નરકનાં દ્વારોથી છૂટેલો+ માણસ પોતાનું કલ્યાણ આચરે છે,★ માટે એ પરમ ગતિને એટલે કે મને પામી જાય છે. ॥૨૨॥

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।
ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

જે માણસ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મનમાન્યું આચરણ કરે છે, એ ન તો સિદ્ધિને પામે છે, ન પરમ ગતિને કે ન સુખને. ॥૨૩॥

---

* સર્વ અનર્થોનાં મૂળ અને નરકની પ્રાપ્તિ થવાનાં કારણ હોવાને લીધે અહીં કામ, ક્રોધ અને લોભને 'નરકનાં દ્વાર' કહ્યા છે.

\+ એટલે કે કામ, ક્રોધ અને લોભ જેવા વિકારોથી છૂટેલો.

★ પોતાના ઉદ્ધાર કાજે ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર વર્તવું, એ જ 'પોતાનું કલ્યાણ આચરવું' છે.

તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।
જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪॥

આથી તારા માટે આ કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યની વ્યવસ્થામાં શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે, એમ જાણીને તારા માટે શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે નિયત થયેલું કર્મ જ કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૨૪॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે દૈવાસુરસમ્પદ્વિભાગયોગો નામ ષોડશોઽધ્યાય ॥ ૧૬॥

॥દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ નામનો સોળમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

સપ્તદશ અધ્યાય - શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અર્જુન ઉવાચ

યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ ॥ ૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે કૃષ્ણ! જે માણસો શાસ્ત્રવિધિને છોડીને શ્રદ્ધાભાવે જોડાયેલા, દેવ આદિને પૂજે છે, એમની સ્થિતિ તો પછી કઈ ગણાય? સાત્ત્વિકી, રાજસી કે તામસી? ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।
સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : માણસોની એ શાસ્ત્રીય સંસ્કારો વિનાની કેવળ સ્વભાવમાંથી જન્મેલી* શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી - એમ ત્રણ પ્રકારની જ હોય છે; એને તું મારી પાસેથી સાંભળ. ॥ ૨॥

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત ।
શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ॥ ૩॥

હે ભરતવંશી! સૌ માણસોની શ્રદ્ધા એમના અન્તઃ-કરણને અનુરૂપ હોય છે; આ જીવાત્મા શ્રદ્ધામય છે, માટે જે માણસ જેવી શ્રદ્ધા રાખનારો છે એ પોતે પણ એવા જ સ્વભાવનો છે. ॥ ૩॥

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।
પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ ૪॥

---

* જે શ્રદ્ધા શાસ્ત્ર વાંચવા-સાંભળવાથી જન્મી નથી, પણ પૂર્વના અનેક જન્મોમાં તેમજ આ જન્મમાં કરેલાં કર્મોના સંચિત સંસ્કારોમાંથી જન્મી છે, એ શ્રદ્ધા 'સ્વભાવજા શ્રદ્ધા' કહેવાય છે.

સાત્ત્વિક માણસો દેવોને પૂજે છે, રાજસી માણસો યક્ષ અને રાક્ષસોને તથા બીજા જે તામસી માણસો છે, તેઓ પ્રેતો અને ભૂતોને પૂજે છે. ॥૪॥

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।
દમ્ભાહઙ્કારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫॥

બીજા જે માણસો શાસ્ત્રવિધિ વિનાનું, માત્ર મનમાન્યું ઘોર તપ આચરે છે તથા દંભ અને અહંકારથી ભરેલા તેમજ કામના, આસક્તિ અને બળના અભિમાનથી પણ ભરેલા છે - ॥ ૫॥

કર્શયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।
માં ચૈવાન્તઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥ ૬॥

તથા જેઓ શરીરરૂપે રહેલા ભૂતસમુદાયને★ અને અન્તઃકરણમાં રહેલા મુજ પરમાત્માને પણ કૃશ કરનારા છે,+ એ અજ્ઞાનીઓને તું આસુરી સ્વભાવના જાણ. ॥ ૬॥

★ પાંચ મહાભૂત, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, દસ ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો - આ ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમૂહનું નામ 'ભૂતસમુદાય' છે.

+ શાસ્ત્ર કરતાં અવળું, મનમાન્યું ઘોર તપ આચરીને અને વિવિધ જાતનાં ભયાનક આચરણો વડે શરીરને સૂકવી નાખવું તથા એવાં જ આચરણોથી અન્તઃકરણમાં રહેલા પરમાત્માના અંશસ્વરૂપ જીવાત્માને પણ ક્લેશ પહોંચાડવો, એનું નામ 'ભૂતસમુદાય અને અન્તર્યામી પરમાત્માને કૃશ કરવા' કહેવાય.

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।
યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥ ૭॥

ભોજન પણ સૌને પોત-પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ત્રણ પ્રકારનું ગમતું હોય છે અને એ જ રીતે યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે; એમના આ જુદા - જુદા ભેદને તું મારી પાસેથી સાંભળ. ॥ ૭॥

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।
રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારા સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮॥

આયુષ્ય, બુદ્ધિ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિ વધારનારા, રસયુક્ત, સ્નિગ્ધ, સ્થિર રહેનારા★ અને સ્વાભાવિક રીતે જ મનને ગમે એવા આહાર એટલે કે ભોજન કરવાના પદાર્થો સાત્ત્વિક માણસને ગમતા હોય છે. ॥ ૮॥

કટ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।
આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃખશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯॥

કડવા, ખાટા, ખારા, ઘણા ગરમ, તીખા, ભૂંજેલા, દાહ જન્માવનારા અને દુઃખ, ચિન્તા તથા

★ જે પદાર્થોનો સાર ઘણા સમય સુધી શરીરમાં સ્થિર રહી શકે છે એવા ઓજ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોને ‘સ્થિર રહેનારા’ કહે છે.

રોગોને જન્માવનારા આહારો રાજસી માણસને ગમતા હોય છે. ॥૯॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।
ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

જે ભોજન અડધું પાકેલું અને અડધું કાચું, સુકાઈ ગયેલા રસનું, સ્વભાવે જ દુર્ગંધી, વાસી અને એઠું છે તથા જે અપવિત્ર+ પણ છે, એ ભોજન તામસી માણસને ગમતું હોય છે. ॥૧૦॥

અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઈજ્યતે ।
યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

જે શાસ્ત્રવિધિ દ્વારા નિયત થયેલો યજ્ઞ, 'કરવો એ જ કર્તવ્ય છે' એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને ફળની ઈચ્છા વિનાના માણસો વડે કરવામાં આવે છે, એ સાત્ત્વિક છે. ॥૧૧॥

\+ માંસ, ઈંડા જેવા હિંસામય અને દારૂ, ભાંગ, તમાકુ જેવા માદક પદાર્થો કે જે સ્વભાવે જ અપવિત્ર છે તથા જેમનામાં કોઈ જાતના સંગદોષને લીધે કે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ, સ્થાન, પાત્ર કે વ્યક્તિના સંયોગને લીધે તેમજ અન્યાય અને અધર્મથી ઉપાર્જિત અસત્ ધન વડે મેળવેલું હોવાને કારણે અપવિત્રપણું આવી ગયું હોય - એ સર્વ ભોજનના પદાર્થો 'અપવિત્ર' કહેવાય છે.

અભિસન્ધાય તુ ફલં દમ્ભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।
ઈજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૧૨॥

પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! કેવળ દંભ આચરવા ખાતર અથવા ફળ પ્રત્યે લક્ષ રાખીને જે યજ્ઞ કરાય છે, એ યજ્ઞને તું રાજસ જાણ. ॥૧૨॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મન્ત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।
શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શાસ્ત્રવિધિ વિના, અન્નદાન વિના, મંત્રરહિત, વિના દક્ષિણાએ અને શ્રદ્ધાભાવ વિના કરવામાં આવેલા યજ્ઞને તામસ યજ્ઞ કહેવાય છે. ॥૧૩॥

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।
બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

દેવો, બ્રાહ્મણ, ગુરુજનો★ અને જ્ઞાનીજનોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળપણું, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા - આ શરીરનું તપ કહેવાય છે. ॥૧૪॥

★ અહીંયાં 'ગુરુ' શબ્દથી માતા, પિતા, આચાર્ય અને વૃદ્ધ તેમજ પોતાના કરતાં જેઓ કોઈ પણ રીતે મોટા હોય, એ બધા વડીલોને સમજવા.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।
સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

જે ઉદ્વેગ ન જન્માવનારું, પ્રિય અને હિતકારક તેમજ યથાર્થ વચન★ છે તથા જે વેદશાસ્ત્રોના વાંચનનો અને પરમેશ્વરના નામ-જપનો અભ્યાસ છે - એ જ વાણીનું તપ કહેવાય છે. ॥૧૫॥

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।
ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનની પ્રસન્નતા, શાન્તભાવ, ભગવચ્ચિંતન કરવાનો સ્વભાવ, મનનો નિગ્રહ અને અન્તઃકરણના ભાવોની સારી પેઠે પવિત્રતા - આ પ્રમાણેનું આ મનનું તપ કહેવાય છે. ॥૧૬॥

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ત્રિવિધં નરૈઃ ।
અફલાકાઙ્ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

ફળની ઈચ્છા વિનાના યોગી જનો દ્વારા પરમ શ્રદ્ધાથી આચરવામાં આવેલા એ ત્રણ પ્રકારના (કાયિક, વાચિક અને માનસિક) તપને સાત્ત્વિક કહે છે. ॥૧૭॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૧૬ના શ્લોક ૨ની ટિપ્પણી જોવી.

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈવ યત્ ।
ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮॥

જે તપ સત્કાર, માન અને પૂજા ખાતર તથા બીજા કોઈ સ્વાર્થ ખાતર પાખંડથી આચરવામાં આવે છે, એ અનિશ્ચિત■ તેમજ ક્ષણિક ફળ આપનારું તપ અહીં રાજસ કહેવાયું છે. ॥ ૧૮॥

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।
પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯॥

જે તપ મૂર્ખતાપૂર્વક હઠથી, મન, વાણી અને શરીરની પીડાસહિત અથવા બીજાનું અનિષ્ટ કરવા માટે આચરવામાં આવે છે, એ તપ તામસ કહેવાયું છે. ॥ ૧૯॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।
દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦॥

'દાન આપવું એ જ કર્તવ્ય છે' એવા ભાવથી જે દાન યોગ્ય દેશ,★ યોગ્ય કાળ+ અને યોગ્ય

■ 'અનિશ્ચિત ફળ આપનારું' તપ એને કહે છે કે જે ફળની પ્રાપ્તિ અર્થે એનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, એ ફળ મળવા - ન મળવાનું નિશ્ચિત નથી.

★ + જે દેશ તથા જે કાળે જે વસ્તુની આવશ્યક્તા હોય, એ વસ્તુના દાન વડે સૌને યથાયોગ્ય સુખ પહોંચાડવા માટે, એ જ યોગ્ય દેશ અને યોગ્ય કાળ સમજવામાં આવે છે.

પાત્ર• પ્રાપ્ત થતાં, પોતાના પર જેણે ઉપકાર નથી કર્યો, એવા માણસને પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન રાખતાં, નિઃસ્વાર્થભાવે જે આપવામાં આવે છે, એ દાન સાત્ત્વિક કહેવાયું છે. ॥૨૦॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।
દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

પરંતુ જે દાન ક્લેશપૂર્વક★ તથા પ્રત્યુપકારની

• જેની પાસે જ્યાં જે કાળે જે વસ્તુનો અભાવ હોય, એ પ્રાણી ત્યાં અને એ જ કાળે એ વસ્તુના દાનને પાત્ર છે. જેમકે-ભૂખ્યાં, તરસ્યાં, નાગાં, દરિદ્ર, રોગી, આર્ત, અનાથ અને ભયભીત પ્રાણીઓ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, નિર્વાહયોગ્ય ધન, ઔષધ, આશ્વાસન, આશ્રય અને અભયદાનને પાત્ર છે. આ સિવાય જે શ્રેષ્ઠ આચરણશીલ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, ઉત્તમ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થીઓ અને સંન્યાસીઓ તેમજ સેવાવ્રતીઓ છે, કે જેમને જે વસ્તુનું દાન આપવું શાસ્ત્રમાં કર્તવ્ય જણાવ્યું છે, એ લોકો તો પોત-પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યથાશક્તિ ધન આદિ સઘળી આવશ્યક વસ્તુઓના દાનને પાત્ર છે.

★ કોઈના ધરણાં કરવાથી, જિદ કરવાથી કે ભય દેખાડવાથી અથવા પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રભાવશાળી માણસોના દબાણને વશ થઈને, વગર ઇચ્છાએ મનમાં વિષાદ અને દુઃખ અનુભવતાં નિરુપાય થઈને જે દાન આપવામાં આવે છે, એ ક્લેશપૂર્વક આપેલું દાન ગણાય.

અપેક્ષાથી+ કે ફળને દૃષ્ટિમાં રાખ્યા● પછી આપવામાં આવે છે, એ દાન રાજસ કહેવાયું છે. ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।
અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જે દાન સત્કાર વિના કે તિરસ્કારપૂર્વક અયોગ્ય દેશ-કાળમાં અને કુપાત્રને★ આપવામાં આવે છે, એ દાન તામસ કહેવાયું છે. ॥૨૨॥

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।
બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

ૐ, તત, સત્ - એમ આ ત્રણ પ્રકારનું સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મનું નામ કહેવાયું છે; એ બ્રહ્મથી જ સૃષ્ટિના આરંભે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞ આદિ રચાયા. ॥૨૩॥

\+ એટલે કે દાનના બદલામાં પોતાનું સાંસારિક કાર્ય સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષાથી.

● અર્થાત્ માન, પ્રતિષ્ઠા અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે કે રોગ વગેરેની નિવૃત્તિ કાજે.

★ ઢોંગી, ધૂતારો, હિંસા આચરનાર, બીજાની નિંદા કરનાર, બીજાની જીવિકા પર તરાપ મારીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર, બનાવટી વિનય દેખાડનાર, મદ્ય-માંસ જેવી અભક્ષ્ય વસ્તુઓને ખાનાર, ચોરી, વ્યભિચાર જેવાં નીચ કર્મો કરનાર, ઠગ, જુગારી, નાસ્તિક આદિ દાન માટે કુપાત્ર કહેવાયા છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।
પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪॥

માટે વેદમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરનારા શ્રેષ્ઠ માણસોની, શાસ્ત્રવિધિથી નિયત થયેલી યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી ક્રિયાઓ સદા 'ૐ' એ પરમાત્માના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને જ શરૂ થાય છે. ॥ ૨૪॥

તદિત્યનભિસન્ધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।
દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાઙ્ક્ષિભિઃ ॥ ૨૫॥

તત્ એટલે કે 'તત્' નામથી ઓળખાતા પરમાત્માનું જ આ સઘળું છે - એવા ભાવ સાથે ફળને લક્ષમાં ન રાખતાં અનેક પ્રકારની યજ્ઞ - તપરૂપી ક્રિયાઓ, તેમજ દાનરૂપી ક્રિયાઓ કલ્યાણની ઈચ્છા રાખનારા માણસો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૫॥

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।
પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬॥

'सत्' - એ પ્રમાણે આ પરમાત્માનું નામ સત્યભાવમાં અને શ્રેષ્ઠભાવમાં પ્રયુક્ત થાય છે તથા હે પાર્થ! ઉત્તમ કર્મોમાં પણ 'सत्' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૬॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।
કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭॥

તથા યજ્ઞ, તપ અને દાનમાં જે શ્રદ્ધા અને આસ્તિકબુદ્ધિ છે, એ પણ 'सत्' કહેવાય છે અને એ પરમાત્માને કાજે કરેલું કર્મ તો નિશ્ચિતપણે 'सत्' કહેવાય છે. ॥૨૭॥

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।
અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥ ૨૮॥

હે પાર્થ! વગર શ્રદ્ધાએ કરાયેલો હવન, દીધેલું દાન, આચરેલું તપ અને જે કંઈ પણ કરવામાં આવેલું શુભ કર્મ છે - એ સઘળું 'असत्' કહેવાય છે; માટે એ ન તો આ લોકમાં લાભદાયક છે કે ન તો મર્યા પછી. ॥૨૮॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૭॥

॥ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

—■—

અષ્ટાદશ અધ્યાય - मोक्षसंन्यासयोग

અર્જુન ઉવાચ

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશિનિષૂદન ॥ ૧॥

અર્જુન બોલ્યા : હે મહાબાહો! હે અન્તર્યામી! હે વાસુદેવ! હું સંન્યાસના તેમજ ત્યાગના તત્ત્વને જુદું-જુદું જાણવા માગું છું. ॥ ૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।
સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥ ૨॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા : કેટલાક પંડિતજનો કામ્યકર્મોના★ ત્યાગને સંન્યાસ સમજે છે, જ્યારે બીજા

★ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ પ્રિય લાગતાં પ્રાપ્તિ અર્થે તથા રોગ, સંકટ વગેરેના નિવારણ અર્થે જે યજ્ઞ, દાન, તપ અને ઉપાસના જેવાં કર્મો કરવામાં આવે છે, એમનું નામ 'કામ્ય કર્મો' છે.

વિચારકુશળ માણસો સઘળાંય કર્મોના ફળના ત્યાગને+ ત્યાગ કહે છે. ॥ ૨॥

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।
યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥ ૩॥

કેટલાક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કર્મમાત્ર દોષયુક્ત છે, માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, જ્યારે અન્ય વિદ્વાનો એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. ॥ ૩॥

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।
ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હે ભરતવંશીઓમાં ઉત્તમ! સંન્યાસ અને ત્યાગ - એ બેમાંથી પહેલાં ત્યાગ વિષે તું મારો નિશ્ચય સાંભળ, કેમકે ત્યાગ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહેવાયો છે. ॥ ૪॥

+ ઈશ્વરની ભક્તિ, દેવતાઓનું પૂજન, માતા-પિતા આદિ વડીલોની સેવા, યજ્ઞ, દાન અને તપ તથા વર્ણાશ્રમ અનુસાર આજીવિકાનાં કર્મો તેમજ શરીરસંબંધી ખાવું-પીવું વગેરે જેટલાં કર્તવ્યકર્મો છે, એમના અનુષ્ઠાનમાં રહેલી ઇહલોક અને પરલોકની સઘળી કામનાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, એનું નામ 'સઘળાંય કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ' છે.

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।
યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ ૫॥

યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ એ તો અવશ્ય કરવાં જોઈએ; કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ - એ ત્રણેય કર્મો બુદ્ધિશાળી* માણસોને પવિત્ર કરનારાં છે. ॥ ૫॥

એતાન્યપિ તુ કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ફલાનિ ચ ।
કર્તવ્યાનીતિ મે પાર્થ નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥ ૬॥

માટે હે પાર્થ! આ યજ્ઞ, દાન અને તપરૂપી કર્મોને, તેમજ બીજાં પણ સઘળાંય કર્તવ્ય કર્મોને આસક્તિ અને ફળનો ત્યાગ કરીને ચોક્કસ કરવાં જોઈએ; આ મારો નિશ્ચિત કરેલો ઉત્તમ મત છે. ॥ ૬॥

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।
મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૭॥

---

* વર્ણાશ્રમ અનુસાર જેના માટે જે કર્મો કર્તવ્યરૂપે જણાવાયાં છે, એ શાસ્ત્રવિહિત કર્મોનું શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર અંગ-ઉપાંગસહિત નિષ્કામભાવે ભગવદર્થ કર્મ કરનારા મુમુક્ષુ માણસોને 'બુદ્ધિશાળી' માણસો કહ્યા છે.

(નિષિદ્ધ તેમજ કામ્યકર્મોનો તો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવો ઉચિત જ છે,) પરંતુ નિયત★ કર્મનો સ્વરૂપથી ત્યાગ ઉચિત નથી; માટે મોહને લીધે એ નિયત કર્મનો ત્યાગ કરી દેવો તામસ ત્યાગ કહેવાયો છે. ॥ ૭॥

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશભયાત્ત્યજેત્ ।
સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮॥

જે કંઈ કર્મ છે, એ સઘળું દુઃખરૂપ જ છે - એમ માનીને જો કોઈ માણસ શારીરિક ક્લેશના ભયથી કર્તવ્યકર્મોનો ત્યાગ કરી દે, તો એ આવો રાજસ ત્યાગ કરીને ત્યાગના ફળને કોઈ રીતે પણ નથી પામતો. ॥ ૮॥

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।
સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯॥

હે અર્જુન! જે શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, 'કરવું કર્તવ્ય છે' એવા ભાવથી આસક્તિ અને ફળનો ત્યાગ કરીને કરવામાં આવે છે, એ જ સાત્ત્વિક ત્યાગ મનાયો છે. ॥ ૯॥

ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજ્જતે ।
ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦॥

★ આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૪૮ની ટિપ્પણીમાં આનો અર્થ જોવો.

જે માણસ અકુશળ કર્મનો દ્વેષ નથી કરતો કે કુશળ કર્મમાં આસક્ત નથી થતો, એ શુદ્ધ સત્ત્વગુણથી યુક્ત માણસ સંશય વિનાનો, બુદ્ધિશાળી અને ખરો ત્યાગી છે. ॥૧૦॥

ન હિ દેહભૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।
યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

શરીરધારી કોઈ પણ માણસ દ્વારા સંપૂર્ણપણે બધાં જ કર્મોને ત્યજવાં શક્ય નથી; માટે જે કર્મફળનો ત્યાગ કરનાર છે, એ જ ત્યાગી કહેવાય છે. ॥૧૧॥

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।
ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨॥

કર્મફળનો ત્યાગ ન કરનારા માણસોનાં કર્મોનું સારું, નરસું અને મિશ્ર - એમ ત્રણ પ્રકારનું ફળ મર્યા પછી અવશ્ય હોય છે; પરંતુ કર્મફળનો ત્યાગ કરી દેનારા માણસોનાં કર્મોનું ફળ કોઈ કાળે પણ નથી હોતું. ॥૧૨॥

પઞ્ચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।
સાઙ્ખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

હે મહાબાહો! સર્વ કર્મોના સિદ્ધ થવામાં આ પાંચ કારણો, કર્મોનો અંત કરવાનો ઉપાય દર્શાવનાર સાંખ્યશાસ્ત્રમાં

કહેવાયાં છે, એમને તું મારી પાસેથી સારી રીતે જાણી લે. ॥૧૩॥

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પઞ્ચમમ્ ॥ ૧૪॥

આ વિષે એટલે કે કર્મોની સિદ્ધિ થવામાં અધિષ્ઠાન,★ કર્તા, જુદા-જુદા પ્રકારનાં કરણો,+ અનેક જાતની જુદી-જુદી ચેષ્ટાઓ અને એ જ રીતે પાંચમું કારણ દૈવ● છે. ॥ ૧૪॥

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારભતે નરઃ ।
ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પઞ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫॥

માણસ મન, વાણી અને શરીરથી શાસ્ત્રને અનુકૂળ કે વિપરીત જે કંઈ પણ કર્મ આચરે છે - એનાં આ પાંચેય કારણો છે. ॥ ૧૫॥

★ જેના આશ્રયે રહીને ક્રિયાઓ થાય છે, એ શરીર અને ભૂમિ વગેરેને જ અહીં 'અધિષ્ઠાન' કહ્યાં છે.

+ મન, બુદ્ધિ અને અહંકારરૂપી અન્તઃકરણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોરૂપી દસ બાહ્યકરણોને તેમજ કર્મો કરવામાં સહાયક ઉપકરણોને અહીં 'કરણ' કહ્યાં છે. આ રીતે આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૮મા આવેલા 'કરણ' શબ્દનો પણ આ જ અર્થ સમજવો જોઈએ.

● પૂર્વે કરેલાં શુભાશુભ કર્મોના સંસ્કારો કે જે 'પ્રારબ્ધ' કે 'અદૃષ્ટ'ના નામે પણ ઓળખાય છે, એમને અહીં 'દૈવ' કહ્યા છે.

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં કેવલં તુ યઃ ।
પશ્યત્યકૃતબુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬॥

પરંતુ આમ હોવા છતાં પણ જે માણસ અશુદ્ધ બુદ્ધિનો+ હોવાને કારણે કર્મોના થવામાં 'કેવળ' અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપ આત્માને કર્તા સમજે છે, એ મલિન બુદ્ધિનો અજ્ઞાની ખરું નથી સમજતો. ॥ ૧૬॥

યસ્ય નાહઙ્કૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।
હત્વાપિ સ ઈમાઁલ્લોકાન્ન હન્તિ ન નિબધ્યતે ॥ ૧૭॥

જે માણસના અન્તઃકરણમાં 'હું કર્તા છું' એવો ભાવ નથી, તેમજ જેની બુદ્ધિ સાંસારિક પદાર્થોમાં અને કર્મોમાં લેપાતી નથી, એ માણસ આ બધા લોકોને હણીને પણ વાસ્તવમાં નથી હણતો કે નથી પાપથી બંધાતો.★ ॥ ૧૭॥

+ સત્સંગ અને સત્-શાસ્ત્રોના અભ્યાસ દ્વારા તેમજ વિવેક, વિચાર અને શમ, દમ આદિ આધ્યાત્મિક સાધનો દ્વારા જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ નથી, એ માણસને 'અશુદ્ધ બુદ્ધિનો' સમજવો.

★ જેમ અગ્નિ, વાયુ કે જળ વડે પ્રારબ્ધવશ કોઈ પ્રાણીની હિંસા થતી હોય એમ દેખાવા છતાં પણ એ અગ્નિ, વાયુ કે જળ દ્વારા વાસ્તવમાં હિંસા નથી, એ જ રીતે જે માણસનું દેહમાં અભિમાન નથી, તેમજ સ્વાર્થ વિના કેવળ સંસારના હિતાર્થે જ જેની બધી ક્રિયાઓ થતી હોય છે, એ માણસના

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।
કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસઙ્ગ્રહઃ ॥ ૧૮॥

જ્ઞાતા,★ જ્ઞાન* અને જ્ઞેય● - આ ત્રણ પ્રકારના કર્મના પ્રેરકો છે; અને કર્તા,+ કરણ■ તેમજ ક્રિયા○ - આ ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ એટલે કે કર્મનાં સાધનો છે. ॥ ૧૮॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।
પ્રોચ્યતે ગુણસઙ્ખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯॥

ગુણોને આધારે સઘળા પદાર્થોની ગણના કરનારા

શરીર અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા કદી કોઈ પ્રાણીની હિંસા થતી લોકદૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે, તો પણ એ માણસ દ્વારા વાસ્તવમાં હિંસા નથી; કેમકે આસક્તિ, સ્વાર્થ અને અહંકાર ન હોવાને કારણે કોઈ પ્રાણીની હિંસા થઈ જ નથી શકતી તથા કર્તૃત્વના અભિમાન વિના કરેલું કર્મ ખરેખર તો અકર્મ જ છે, માટે એ માણસ પાપથી નથી બંધાતો.

★ કોઈપણ પદાર્થના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરનારને 'જ્ઞાતા' કહે છે.

* જ્ઞાતા જે વૃત્તિ દ્વારા વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે, એનું નામ 'જ્ઞાન' છે.

● જ્ઞાતા જે વસ્તુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે, એનું નામ 'જ્ઞેય' છે.

\+ જોવું, સાંભળવું, સમજવું, સ્મરવું આદિ સઘળી ક્રિયાઓને કરનાર પ્રકૃતિસ્થ પુરુષને 'કર્તા' કહે છે.

■ આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૧૪ની + ટિપ્પણી જોવી.

○ કર્તા કરણો દ્વારા જે કંઈ પણ કરે છે, એનું નામ 'ક્રિયા' છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ગુણોના ભેદને લીધે જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા ત્રણ - ત્રણ પ્રકારનાં જ કહેવાયાં છે; એમને પણ તું મારી પાસેથી સારી પેઠે સાંભળ. ॥૧૯॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।
અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્જ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥ ૨૦॥

જે જ્ઞાનથી માણસ ભિન્ન-ભિન્ન જણાતાં બધાં જ ભૂતોમાં એક અવિનાશી પરમાત્મભાવને, અવિભાજિતરૂપે સમભાવે રહેલો જુએ છે, એ જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણ. ॥૨૦॥

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્જ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।
વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્જ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧॥

પરંતુ જે જ્ઞાન સકળ ભૂતોમાં જુદી-જુદી જાતના અનેક ભાવોને જુદા-જુદા સ્વરૂપે જાણે છે, એ જ્ઞાનને તું રાજસ જાણ. ॥ ૨૧॥

યત્તુ કૃત્સ્નવદેકસ્મિન્કાર્યે સક્તમહૈતુકમ્ ।
અતત્ત્વાર્થવદલ્પં ચ તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨॥

અને વળી જે જ્ઞાન એકલા કાર્યરૂપ શરીરમાં જ સંપૂર્ણની જેમ આસક્ત રહેનારું છે★ તથા જે યુક્તિ

★ એટલે કે જે અવળા જ્ઞાન વડે માણસ એક ક્ષણભંગુર અને નાશવંત શરીરને જ આત્મા માનીને, જાણે એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને, એમાં 'આસક્ત રહે' છે.

વિનાનું, તાત્ત્વિક અર્થથી રહિત તેમજ તુચ્છ છે, એ તામસ કહેવાયું છે. ॥ ૨૨॥

નિયતં સઙ્ગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।
અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩॥

જે કર્મ શાસ્ત્રવિધિથી નિયત થયેલું હોય, કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત થઈને કરવામાં આવ્યું હોય તેમજ ફળની લાલસા વિનાના માણસ વડે રાગ-દ્વેષ વિના કરવામાં આવ્યું હોય - એ કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ॥ ૨૩॥

યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ સાહઙ્કારેણ વા પુનઃ ।
ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૪॥

પરંતુ જે કર્મ ઘણો પરિશ્રમ વેઠીને કરાય છે અને વળી ભોગોને ઇચ્છતા માણસ વડે કે અહંકારી માણસ વડે કરવામાં આવે છે, એ કર્મ રાજસ કહેવાયું છે. ॥ ૨૪॥

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનવેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।
મોહાદારભ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫॥

જે કર્મ પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને સામર્થ્યને ધ્યાનમાં લીધા વિના, કેવળ અજ્ઞાનને લીધે આચરવામાં આવે છે, એ કર્મ તામસ કહેવાય છે. ॥ ૨૫॥

મુક્તસઙ્ગોऽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।
સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬॥

જે કર્તા સંગ વિનાનો, અહંકારભર્યાં વચનો ન બોલનાર, ધૈર્ય અને ઉત્સાહ ધરાવનાર તથા કાર્યની સિદ્ધિ કે અસિદ્ધિમાં હરખ-શોક આદિ વિકારોથી રહિત છે, એ સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ॥ ૨૬॥

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોऽશુચિઃ ।
હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭॥

જે કર્તા આસક્તિ ધરાવનાર, કર્મોના ફળની લાલસા રાખનાર, લોભી, બીજાને કષ્ટ આપવાનો સ્વભાવ ધરાવનાર, અશુદ્ધ આચરણ રાખનાર તેમજ હરખ-શોકથી લિપ્ત છે, એ રાજસ કહેવાયો છે. ॥ ૨૭॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોऽલસઃ ।
વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮॥

જે કર્તા પોતાને વશમાં ન રાખનાર, અશિક્ષિત, ઘમંડી, શઠ, બીજાની આજીવિકાનો નાશ કરનાર, શોક કરનાર, આળસુ અને દીર્ઘસૂત્રી* છે, એ તામસ કહેવાય છે. ॥ ૨૮॥

* 'દીર્ઘસૂત્રી' એને કહેવાય છે, જે થોડા સમયમાં થઈ જનારા સામાન્ય કામને પણ 'પછી કરી લઈશું' એ આશાએ મુલતવી રાખીને લાંબા સમય સુધી પણ પૂરું નથી કરતો.

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસ્ત્રિવિધં શૃણુ ।
પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનઞ્જય ॥ ૨૯॥

હે ધનંજય! હવે તું બુદ્ધિ તેમજ ધૃતિનો પણ ગુણો અનુસાર ત્રણ પ્રકારનો ભેદ મારા વડે સંપૂર્ણપણે વિભાગપૂર્વક કહેવાતો સાંભળ. ॥ ૨૯॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।
બન્ધં મોક્ષં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૦॥

હે પાર્થ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિમાર્ગ+ અને નિવૃત્તિ-માર્ગને,* કર્તવ્ય તેમજ અકર્તવ્યને, ભય અને અભયને તથા બંધન અને મોક્ષને યથાર્થપણે જાણે છે, એ બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી છે. ॥ ૩૦॥

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।
અયથાવત્પ્રજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧॥

+ ગૃહસ્થમાં રહીને ફળ અને આસક્તિને છોડીને ભગવદર્પણ-બુદ્ધિથી કેવળ લોકશિક્ષણ કાજે રાજા જનકની જેમ વર્તવાનું નામ 'પ્રવૃત્તિમાર્ગ' છે.

★ દેહાભિમાનને ત્યાગીને કેવળ સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્મામાં એકાત્મભાવે સ્થિત થયેલા શ્રીશુકદવજી તેમજ સનકાદિની જેમ સંસારથી ઉપરત થઈને વિચરવાનું નામ 'નિવૃત્તિમાર્ગ' છે.

હે પાર્થ! માણસ જે બુદ્ધિ દ્વારા ધર્મ અને અધર્મને તથા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને પણ યથાર્થપણે નથી જાણી શકતો, એ બુદ્ધિ રાજસી છે.॥ ૩૧॥

અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।
સર્વાર્થાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨॥

હે પાર્થ! તમોગુણથી ઘેરાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને પણ 'આ ધર્મ છે' એમ માની બેસે છે તથા એ જ પ્રમાણે બીજા સઘળા પદાર્થોને પણ અવળા માને છે, એ બુદ્ધિ તામસી છે. ॥ ૩૨॥

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃપ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।
યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ ૩૩॥

હે પૃથાપુત્ર! જે અવ્યભિચારિણી★ ધારણશક્તિથી માણસ ધ્યાનયોગ દ્વારા મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને+ ધારણ કરે છે, એ ધૃતિ સાત્ત્વિકી છે. ॥ ૩૩॥

★ પરમાત્મા સિવાયના અન્ય સાંસારિક વિષયોને ધારણ કરવા એ વ્યભિચારદોષ છે. એ દોષથી જે રહિત છે, એ 'અવ્યભિચારિણી ધારણશક્તિ' છે.

\+ મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને પરમાત્મપ્રાપ્તિ અર્થે ભજન, ધ્યાન અને નિષ્કામ કર્મોમાં જોડવાં, એનું નામ એમની 'ક્રિયાઓને ધારણ કરવી' છે.

યયા તુ ધર્મકામાર્થાન્ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।
પ્રસઙ્ગેન ફલાકાઙ્ક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪॥

પરંતુ હે પૃથાપુત્ર અર્જુન! ફળની લાલસા રાખનાર માણસ જે ધારણશક્તિ દ્વારા ઘણી આસક્તિ-પૂર્વક ધર્મ, અર્થ અને કામને ધારણ કરે છે, એ ધારણશક્તિ રાજસી છે. ॥ ૩૪॥

યયા સ્વપ્નં ભયં શોકં વિષાદં મદમેવ ચ ।
ન વિમુઞ્ચતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫॥

હે પૃથાપુત્ર! દુષ્ટ બુદ્ધિનો માણસ જે ધારણશક્તિ દ્વારા નિદ્રા, ભય, ચિંતા અને દુઃખને તથા ઉન્મત્તપણાને પણ નથી છોડતો, પણ પકડી રાખે છે, એ ધારણશક્તિ તામસી છે. ॥ ૩૫॥

સુખં ત્વિદાનીં ત્રિવિધં શૃણુ મે ભરતર્ષભ ।
અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાન્તં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬॥
યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।
તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! હવે ત્રણ પ્રકારનાં સુખને પણ તું મારી પાસેથી સાંભળ; જે સુખમાં સાધક માણસ ભજન, ધ્યાન અને સેવા આદિના અભ્યાસ વડે રમણ કરે છે અને જેથી

દુઃખોના અન્તને પામી જાય છે - જે આ જાતનું સુખ છે, એ શરૂઆતમાં જોકે વિષ જેવું જણાય છે,★ પણ પરિણામે અમૃત જેવું છે; માટે એ પરમાત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદમાંથી ઊપજનારું સુખ સાત્ત્વિક કહેવાયું છે ॥ ૩૬-૩૭॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્યત્તદગ્રેડમૃતોપમમ્ ।
પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮॥

જે સુખ વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી થાય છે, એ શરૂઆતમાં - ભોગકાળમાં અમૃત જેવું જણાતું હોવા છતાં પરિણામે વિષ+ જેવું છે; માટે એ સુખ રાજસ કહેવાયું છે. ॥ ૩૮॥

યદગ્રે ચાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।
નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯॥

★ જેમ રમતમાં ચોંટેલા ચિત્તના બાળકને વિદ્યાનો અભ્યાસ, એનું મહત્ત્વ ન સમજાવાને લીધે શરૂઆતમાં ઝેર જેવો ભાસે છે, એ જ રીતે વિષયોમાં આસક્ત માણસોને ભગવદ્ભજન, ધ્યાન, સેવા આદિ સાધનોનો અભ્યાસ, મર્મ ન સમજાવાને કારણે શરૂઆતમાં 'વિષ જેવો જણાય' છે.

\+ બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ધન, ઉત્સાહ તેમજ પરલોકનો નાશ કરનારું હોવાને લીધે વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી થનારા સુખને પરિણામે 'વિષ જેવું' કહ્યું છે.

જે સુખ ભોગકાળે તેમજ પરિણામે પણ આત્માને મોહિત કરનારું છે, એ નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદમાંથી જન્મેલું સુખ તામસ કહેવાયું છે. ॥૩૯॥

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।
સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાત્ત્રિભિર્ગુણૈઃ ॥૪૦॥

પૃથ્વી પર, આકાશમાં કે દેવતાઓમાં, અથવા એ સિવાય ક્યાંય પણ એવો કોઈ પણ જીવ નથી, જે આ પ્રકૃતિમાંથી જન્મેલા ત્રણેય ગુણોથી મુક્ત હોય. ॥૪૦॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરન્તપ ।
કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

હે પરંતપ! બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તથા શૂદ્રોનાં કર્મો સ્વભાવમાંથી ઊપજેલા ગુણો દ્વારા વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. ॥૪૧॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।
જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

અન્તઃકરણનો નિગ્રહ કરવો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, ધર્મના પાલન કાજે કષ્ટ સહેવું, બાહ્ય-ભીતરથી શુદ્ધ+ રહેવું, બીજાના અપરાધોને ક્ષમા આપવી, મન, ઇન્દ્રિય તેમજ

+ ગીતાના અધ્યાય ૧૩ના શ્લોક ૭ની ટિપ્પણી જોવી.

શરીરને ઋજુ સ્વભાવનાં રાખવાં, વેદો, શાસ્ત્રો, ઈશ્વર અને પરલોક આદિમાં શ્રદ્ધા રાખવી, વેદ-શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન કરવું અને પરમાત્માના તત્ત્વને અનુભવવું - આ બધાંય બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે. ॥ ૪૨॥

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।
દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩॥

શૂરવીરપણું, તેજ, ધૈર્ય, નિપુણતા તથા યુદ્ધમાં પણ ન ભાગવું, દાન આપવું અને સ્વામિભાવ★ - આ બધાં ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે. ॥ ૪૩॥

કૃષિગૌરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।
પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪॥

ખેતી, ગોપાલન અને ખરીદવા-વેચવારૂપી સત્ય વ્યવહાર+ - આ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મો છે તથા સર્વ વર્ણોની સેવા કરવી, શૂદ્રનું પણ સ્વાભાવિક કર્મ છે. ॥ ૪૪॥

★ એટલે કે નિઃસ્વાર્થભાવે સૌનું હિત વિચારીને શાસ્ત્રની આજ્ઞા અનુસાર શાસન દ્વારા પ્રેમળભાવે પુત્રની જેમ પ્રજાનું પાલન કરવાનો ભાવ.

+ વસ્તુઓને ખરીદતી કે વેચતી વખતે તોલ, માપ કે ગણતરી કરતાં ઓછું આપવું અથવા વધારે લેવું, તેમજ વસ્તુને બદલીને કે એક વસ્તુમાં બીજી (ખરાબ) વસ્તુ ભેળવીને આપી દેવી અથવા

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ।
સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તચ્છૃણુ ॥૪૫॥

પોત-પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં તત્પરતાપૂર્વક જોડાયેલો માણસ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામી જાય છે; પોતાના સ્વાભાવિક કર્મમાં માણસ જે રીતે કર્મ કરીને પરમ સિદ્ધિને પામે છે, એ ઉપાયને તું સાંભળ. ॥૪૫॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્।
સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥૪૬॥

જે પરમેશ્વરથી સઘળા પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જેનાથી આ આખું જગત વ્યાપેલું છે,★ એ પરમેશ્વરની પોતાના સ્વાભાવિક કર્મો વડે પૂજા

(સારી) લઈ લેવી, તથા નફો આડત અને દલાલી નક્કી કરીને એના કરતાં વધુ કિંમત લેવી કે ઓછી આપવી તથા જૂઠ, કપટ, ચોરી અને બળજબરીથી કે બીજા કોઈ પ્રકારે બીજાનો હક છીનવી લેવો ઇત્યાદિ દોષો વિનાનો જે સત્યતાપૂર્વક પવિત્ર વસ્તુઓનો વેપાર છે, એનું નામ 'સત્ય વ્યવહાર' છે.

★ જેમ બરફ જળથી વ્યાપેલો છે, એ જ પ્રમાણે આખો સંસાર સચ્ચિદાનંદઘન પરમાત્માથી વ્યાપેલો છે.

કરીને+ માણસ પરમ સિદ્ધિને પામી જાય છે. ॥૪૬॥

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

સારી રીતે આચરવામાં આવેલા બીજાના ધર્મ કરતાં ગુણ વિનાનો છતાં પણ પોતાનો ધર્મ ચઢિયાતો છે; કેમકે સ્વભાવથી નિયત થયેલું સ્વધર્મરૂપી કર્મ કરતો માણસ પાપને નથી પામતો. ॥૪૭॥

સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।
સર્વારમ્ભા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૪૮॥

હે કૌન્તેય! દોષયુક્ત હોવા છતાં પણ સહજ★

+ જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પતિને જ સર્વસ્વ માનીને પતિનું ચિંતન કરતી કરતી, પતિની આજ્ઞા અનુસાર, પતિને માટે મન-વાણી-શરીરથી કર્મ કરે છે, એ જ રીતે પરમેશ્વરને જ સર્વસ્વ સમજીને પરમેશ્વરનું ચિંતન કરતાં કરતાં, પરમેશ્વરની આજ્ઞા અનુસાર, મન-વાણી અને શરીરથી પરમેશ્વરને માટે સ્વાભાવિક કર્તવ્ય કર્મનું આચરણ કરવું, અને કર્મ દ્વારા 'પરમેશ્વરનું પૂજન' છે.

★ પ્રકૃતિ અનુસાર શાસ્ત્રવિધિથી નિયત કરવામાં આવેલાં જે વર્ણાશ્રમના ધર્મ અને સામાન્ય ધર્મરૂપ સ્વાભાવિક કર્મ છે, એમને જ અહીં 'સ્વધર્મ', 'સહજકર્મ', 'સ્વકર્મ', 'નિયતકર્મ', 'સ્વભાવજકર્મ' અને 'સ્વભાવનિયતકર્મ' ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

કર્મને ન છોડવું જોઈએ; કેમકે ધૂમાડાથી અગ્નિની પેઠે સઘળાં કર્મો કોઈને કોઈ દોષથી યુક્ત છે. ॥૪૮॥

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।
નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સન્ન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

સર્વત્ર આસક્તિરહિત બુદ્ધિ ધરાવનાર, સ્પૃહા વિનાનો તેમજ જેણે અન્તઃકરણને જીત્યું છે એવો માણસ સાંખ્યયોગ દ્વારા એ પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને પામે છે. ॥૪૯॥

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાપ્નોતિ નિબોધ મે ।
સમાસેનૈવ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

જે જ્ઞાનયોગની પરા નિષ્ઠા છે, એ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને જે પ્રકારે પામીને માણસ બ્રહ્મને પામે છે, એ પ્રકારને હે કુન્તીપુત્ર! તું સંક્ષેપમાં જ મારી પાસેથી સાંભળ. ॥૫૦॥

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાત્માનં નિયમ્ય ચ ।
શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧॥
વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાક્કાયમાનસઃ ।
ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥
અહઙ્કારં બલં દર્પં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।
વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

વિશુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિથી યુક્ત, પચવામાં હલકો, સાત્ત્વિક અને નિયમિતપણે ખોરાક ખાનાર, શબ્દાદિ વિષયોને ત્યજીને એકાન્ત તેમજ શુદ્ધ દેશનું સેવન કરનાર, સાત્ત્વિક ધારણશક્તિ★ દ્વારા અન્તઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોને સંયમિત કરીને મન, વાણી તથા શરીરને વશમાં રાખનાર, રાગ-દ્વેષને સંપૂર્ણપણે નષ્ટ કરીને યોગ્ય રીતે દૃઢ વૈરાગ્યનો આશરો લેનાર તથા અહંકાર, બળ, ઘમંડ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહને છોડીને નિરંતર ધ્યાનયોગને પરાયણ રહેનાર, મમત્વ વિનાનો અને શાંત માણસ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મમાં અભિન્નભાવે સ્થિત રહેવાને પાત્ર બને છે. ॥૫૧-૫૨-૫૩॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ॥૫૪॥

પછી એ સચ્ચિદાનંદઘન બ્રહ્મમાં એકાત્મભાવે સ્થિત, પ્રસન્નમન યોગી ન તો કોઈના માટે શોક કરે છે કે ન કશાયની આકાંક્ષા કરે છે; એવો બધાય

★ ગીતાના અધ્યાય ૧૮ના શ્લોક ૩૩માં જે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી છે.

પ્રાણીઓમાં સમભાવ રાખનાર★ યોગી મારી પરાભક્તિને+ પામી જાય છે. ॥૫૪॥

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્‌ ॥૫૫॥

એ પરાભક્તિ દ્વારા એ યોગી મુજ પરમાત્માને, હું જે છું અને જેવા પ્રભાવનો છું, બરાબર એવોને એવો તત્ત્વથી જાણી લે છે તથા એ ભક્તિના પ્રભાવે મને તત્ત્વથી જાણીને તત્કાળ મારામાં પ્રવેશી જાય છે. ॥૫૫॥

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્‌વ્યપાશ્રયઃ ।
મત્પ્રસાદાદવાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્‌ ॥૫૬॥

મારે પરાયણ થયેલો કર્મયોગી સઘળાં કર્મોને સદા કરતો હોવા છતાંય મારી કૃપાથી શાશ્વત અવિનાશી પરમ પદને પામી જાય છે. ॥૫૬॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૬ઠ્ઠાનો શ્લોક ૨૯મો જોવો.

+ જે તત્ત્વજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે, જ્ઞાનયોગનું જે ફળ છે, તથા જે પરમાત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને એમનામાં અભિન્નભાવે પ્રવેશ કરાવે છે, એ જ અહીં 'પરાભક્તિ', 'જ્ઞાનની પરાનિષ્ઠા', 'પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ' અને 'પરમસિદ્ધિ' ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાઈ છે.

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।
બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭॥

માટે હે અર્જુન! સઘળાં કર્મોને મનથી મારામાં અર્પીને★ તેમજ સમબુદ્ધિરૂપી યોગને આશ્રયે રહીને, તું મારે પરાયણ અને નિરંતર મારામાં ચિત્ત પરોવનાર થા. ॥ ૫૭॥

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।
અથ ચેત્ત્વમહઙ્કારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનઙ્ક્ષ્યસિ ॥ ૫૮॥

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્ત પરોવનાર થયેલો તું મારી કૃપાથી બધાંય સંકટોને વિના પ્રયત્ને પાર કરી જઈશ; અને જો અહંકારને લીધે મારાં વચનોને નહીં સાંભળે, તો નાશ પામીશ, એટલે કે પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈશ. ॥ ૫૮॥

યદહઙ્કારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।
મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯॥

જે તું અહંકારનો આશરો લઈને એમ માની રહ્યો છે કે 'હું યુદ્ધ કરીશ નહીં', તારો આ નિશ્ચય મિથ્યા છે; કેમકે તારો સ્વભાવ તને બળજબરીથી યુદ્ધમાં જોડશે. ॥ ૫૯॥

★ ગીતાના અધ્યાય ૯ના શ્લોક ૨૭માં જેની વિધિ કહી છે.

સ્વભાવજેન કૌન્તેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।
કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિષ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦॥

હે કુન્તીપુત્ર! જે કર્મને તું મોહને લીધે કરવા નથી ઈચ્છતો, એને પણ પોતાના સ્વાભાવિક કર્મથી બંધાયેલો પરવશ થઈને કરીશ. ॥ ૬૦॥

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।
ભ્રામયન્સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧॥

હે અર્જુન! શરીરરૂપી યંત્ર પર આરૂઢ થયેલાં સઘળાંય પ્રાણીઓને, પોતાની માયાથી એમનાં કર્મો પ્રમાણે ભમાવતો અન્તર્યામી પરમેશ્વર સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલો છે. ॥ ૬૧॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।
તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨॥

હે ભારત! તું સર્વ રીતે એ પરમેશ્વરના જ શરણે★ જા; એ પરમાત્માની કૃપાથી જ તું પરમ શાંતિને તથા શાશ્વત પરમ ધામને પામીશ. ॥ ૬૨॥

★ લજ્જા, ભય, માન, મોટાઈ અને આસક્તિને છોડીને, તેમજ શરીર અને સંસાર પ્રત્યે અહંતા - મમતાથી રહિત થઈને કેવળ એક પરમાત્માને જ પરમ આશ્રય, પરમ ગતિ અને સર્વસ્વ સમજવા તથા અનન્ય ભાવથી ઘણા શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને

ઈતિ તે જ્ઞાનમાખ્યાતં ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં મયા ।
વિમૃશ્યૈતદશેષેણ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૬૩॥

આમ આ ગોપનીયથીય અતિ ગોપનીય જ્ઞાન મેં તને કહી દીધું; હવે તું આ રહસ્યયુક્ત જ્ઞાનને સંપૂર્ણપણે યોગ્ય રીતે વિચારીને જેમ ઈચ્છે એમ જ કર. ॥ ૬૩॥

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।
ઈષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪॥

સઘળાં ગોપનીય વચનોથીય અતિ ગોપનીય મારા પરમ રહસ્યયુક્ત વચનને તું હજી પણ સાંભળ; તું મને ઘણો પ્રિય છે, માટે આ પરમ હિતકારી વચન હું તારા માટે ફરીથી કહું છું. ॥ ૬૪॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫॥

હે અર્જુન! તું મારામાં મન પરોવનાર થા, મારો ભક્ત બની જા, મારું પૂજન કરનાર થા અને મને પ્રણામ

પ્રેમભાવે નિરંતર ભગવાનનાં નામ, ગુણ, પ્રભાવ અને સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા રહેવું, તેમજ ભગવાનનું ભજન - સ્મરણ રાખીને જ એમની આજ્ઞા અનુસાર કર્તવ્યકર્મોનું નિઃસ્વાર્થભાવે કેવળ પરમેશ્વર કાજે આચરણ કરવું - એ 'સર્વ રીતે પરમાત્માના શરણે' રહેવું છે.

કર; આમ કરવાથી તું મને જ પામીશ, આ હું તારી સામે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કેમકે તું મને ઘણો પ્રિય છે. ॥ ૬૫॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।
અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬॥

સઘળાય ધર્મોને એટલે કે સઘળાંય કર્તવ્ય-કર્મોને મારામાં ત્યજીને, તું કેવળ એકમાત્ર મુજ સર્વ-શક્તિમાન સર્વાધાર પરમેશ્વરના જ શરણે આવી★ જા; હું તને બધાય પાપોથી મુક્ત કરી દઈશ, તું શોક કર મા. ॥ ૬૬॥

ઈદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન ।
ન ચાશુશ્રૂષવે વાચ્યં ન ચ માં યોઽભ્યસૂયતિ ॥ ૬૭॥

તારે આ ગીતારૂપી રહસ્યમય ઉપદેશ, કોઈ પણ કાળે ન તો તપરહિત માણસને કહેવો, ન તો ભક્તિરહિતને અને ન તો સાંભળવા ન ઈચ્છતા માણસને કહેવો તથા જે મારામાં દોષદૃષ્ટિ રાખે છે એને તો કદીય ન કહેવો. ॥ ૬૭॥

ય ઈમં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વભિધાસ્યતિ ।
ભક્તિં મયિ પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮॥

જે માણસ મારામાં પરમ પ્રેમ રાખીને આ પરમ રહસ્યયુક્ત ગીતાના ઉપદેશને મારા ભક્તોમાં કહી

★ આ અધ્યાયના શ્લોક ૬૨ની ટિપ્પણીમાં શરણનો ભાવ જોવો જોઈએ.

સંભળાવશે,★ એ મને જ પામશે - એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ॥ ૬૮॥

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।
ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯॥

માણસોમાં એનાથી વધીને મારું પ્રિય કાર્ય કરનારો કોઈ પણ નથી તથા આખી પૃથ્વી પર એનાથી વધીને મારો પ્રિય બીજો કોઈ ભવિષ્યમાં થશે પણ નહીં. ॥ ૬૯॥

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઈમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।
જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦॥

જે માણસ આ ધર્મમય આપણા બેના સંવાદરૂપી ગીતાશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરશે, એના દ્વારા પણ હું જ્ઞાનયજ્ઞથી+ પૂજિત થઈશ - એવો મારો મત છે. ॥ ૭૦॥

★ એટલે કે નિષ્કામભાવથી પ્રેમપૂર્વક મારા ભક્તોને સંભળાવશે, અર્થની વ્યાખ્યા દ્વારા પ્રચાર કરશે અથવા શ્રોતાઓની શંકાઓનું સમાધાન કરીને ગીતાના ઉપદેશને એમના હૃદયમાં ઉતારીને એ ઉપદેશ અનુસાર ચાલવાની દૃઢ ભાવના ઉપજાવશે.

\+ ગીતાના અધ્યાય ૪થાના શ્લોક ૩૩નો અર્થ જોવો.

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।
સોઽપિ મુક્તઃ શુભાઁલ્લોકાન્પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧॥

જે માણસ શ્રદ્ધાળુ અને દોષદૃષ્ટિ વિનાનો થઈને આ ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ પણ કરશે, એ પણ પાપોથી છૂટીને ઉત્તમ કર્મ કરનારાઓના શ્રેષ્ઠ લોકોને પામશે. ॥ ૭૧॥

કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।
કચ્ચિદજ્ઞાનસમ્મોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનઞ્જય ॥ ૭૨॥

હે પાર્થ! શું આ ગીતાશાસ્ત્રને તેં એકાગ્રચિત્તે સાંભળ્યું? અને હે ધનંજય! શું તારો અજ્ઞાનમાંથી ઊપજેલો મોહ નાશ પામ્યો? ॥ ૭૨॥

અર્જુન ઉવાચ

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।
સ્થિતોઽસ્મિ ગતસન્દેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩॥

અર્જુન બોલ્યા : હે અચ્યુત! આપની કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો અને મેં સ્મૃતિ મેળવી લીધી છે, હવે હું સંશયરહિત થઈને સ્થિત છું; માટે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ. ॥ ૭૩॥

સંજય ઉવાચ

ઈત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્ભુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪॥

સંજય બોલ્યા : આમ મેં શ્રીવાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુનના આ અદ્ભુત રહસ્યયુક્ત રોમાંચકારક સંવાદને સાંભળ્યો. ॥ ૭૪॥

વ્યાસપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।
યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫॥

શ્રી વ્યાસજીની કૃપાથી દિવ્ય દૃષ્ટિ પામીને મેં આ પરમ ગોપનીય યોગને, અર્જુન પ્રત્યે કહેતા સ્વયં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યો છે. ॥ ૭૫॥

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।
કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬॥

હે રાજન્! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ રહસ્યયુક્ત, કલ્યાણકારક અને અદ્ભુત સંવાદને સંભારી-સંભારીને હું વારંવાર હરખાઉં છું. ॥ ૭૬॥

તચ્ચ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ભુતં હરેઃ।
વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્હૃષ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭॥

હે રાજન્! શ્રીહરિના★ એ અત્યંત વિલક્ષણ રૂપને પણ સંભારી-સંભારીને મારા ચિત્તમાં મહાન આશ્ચર્ય થાય છે અને હું વારંવાર હરખાઉં છું. ॥ ૭૭॥

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ।
તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮॥

હે રાજન્! જ્યાં યોગેશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ગાંડીવધારી અર્જુન છે, ત્યાં જ શ્રી, વિજય, વિભૂતિ તેમજ અચળ નીતિ છે - એવો મારો મત છે. ॥ ૭૮॥

ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે મોક્ષસંન્યાસયોગો નામાષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૮॥

॥ મોક્ષસંન્યાસયોગ નામનો અઢારમો અધ્યાય સમાપ્ત ॥

★ જેમનું સ્મરણ કરવાથી પાપો નાશ પામે છે, એમનું નામ 'હરિ' છે.

આરતી

જય ભગવદ્ગીતે, જય ભગવદ્ગીતે ।
હરિ-હિય-કમલ-વિહારિણિ, સુન્દર સુપુનીતે ॥ જય૦

કર્મ-સુમર્મ-પ્રકાશિનિ, કામાસક્તિહરા ।
તત્ત્વજ્ઞાન-વિકાશિનિ, વિદ્યા બ્રહ્મ પરા ॥ જય૦

નિશ્ચલ-ભક્તિ-વિધાયિનિ, નિર્મલ, મલહારી ।
શરણ-રહસ્ય-પ્રદાયિનિ, સબ વિધિ સુખકારી ॥ જય૦

રાગ-દ્વેષ-વિદારિણિ, કારિણિ મોદ સદા ।
ભવ-ભય-હારિણિ, તારિણિ, પરમાનન્દપ્રદા ॥ જય૦

આસુર-ભાવ-વિનાશિનિ, નાશિનિ તમ-રજની ।
દૈવી સદ્ગુણદાયિનિ, હરિ-રસિકા સજની ॥ જય૦

સમતા-ત્યાગ સિખાવનિ, હરિ-મુખકી બાની ।
સકલ શાસ્ત્રકી સ્વામિનિ, શ્રુતિયોંકી રાની ॥ જય૦

દયા-સુધા બરસાવનિ માતુ કૃપા કીજૈ ।
હરિપદ-પ્રેમ દાન કર અપનો કર લીજૈ ॥ જય૦

॥ શ્રીહરિઃ ॥

ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુરથી પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્ય

કોડ નં.	નામ	
12	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા	(પદચ્છેદ-અન્વય એવં ગુજરાતી ભાષા ટીકા સાથે)
467	" " " સાધક-સંજીવની	(સ્વામી રામસુખદાસ)
468	ગીતા-દર્પણ	(" ")
799	શ્રીરામચરિત માનસ	(સચિત્ર, સટીક, ગ્રન્થાકાર)
785	" " "	(સટીક, મઝલી, સાઇજ)
878	" " "	(મૂલ-મઝલી સાઇજ)
879	" " "	(મૂલ-ગુટકા)
828	શ્રીહનુમાનચાલીસા	
935	સંક્ષિપ્ત રામાયણ	(વાલ્મીકીય રામાયણ અન્તર્ગત)
613	ભક્ત નરસિંહ મેહતા	
392	ગીતા-માધુર્ય	(સ્વામી રામસુખદાસ)
404	કલ્યાણકારી પ્રવચન	(" ")
413	તાત્વિક પ્રવચન	(" ")
938	સર્વોચ્ચ પદની પ્રાપ્તિનું સાધન	(" ")
939	માતૃશક્તિનું ઘોર અપમાન	(" ")
940	અમૃત-બિન્દુ	(" ")
942	જીવનનું સત્ય	(" ")
943	ઘરસંસારમાં કેવી રીતે રહેવું ?	(" ")
946	સત્સંગનો પ્રસાદ	(" ")
806	રામભક્ત હનુમાન	(લેખક-શાંતનુવિહારી દ્વિવેદી)
875	ભક્ત-સુધાકર	(સમ્પાદક-હનુમાનપ્રસાદ પોદાર)
890	પ્રેમી ભક્ત ઉદ્ધવ	(" ")
947	મહાત્મા વિદુર	(" ")
818	ઉપદેશપ્રદ વાર્તાઓ	(જયદયાલ ગોયન્દકા)
844	સત્સંગની થોડી સાર વાતો	(" ")
877	અનન્ય ભક્તિ દ્વારા ભગવત્પ્રાપ્તિ	(" ")
893	સતી સાવિત્રી	(" ")
932	અમૂલ્ય સમયનો સદુપયોગ	(" ")
933	રામાયણનાં કેટલાંક આદર્શ પાત્રો	(" ")

गीताप्रेस, गोरखपुरकी निजी दूकानें / शाखाएँ

इन्दौर-452001	जी० 5, श्रीवर्धन, 4 आर. एन. टी. मार्ग **Mob. 9630111144**	✆ (0731) 2526516, 2511977
ऋषिकेश-249304	गीताभवन, पो० स्वर्गाश्रम **Mob. 6397500736, 9837775919**	✆ (0135) 2430122, 2432792
कटक-753009	भरतिया टावर्स, बादाम बाड़ी **Mob. 8093091800, 9338091800**	✆ (0671) 2335481
कानपुर-208001	24/55, बिरहाना रोड **Mob. 8299309991, 9839922098**	✆ (0512) 2352351
कोयम्बटूर-641018	गीताप्रेस मैंशन, 8/1 एम, रेसकोर्स **Mob. 9943112202, 7909130623, 8825776969**	
कोलकाता-700007	गोबिन्दभवन; 151, महात्मा गाँधी रोड **Mob. 9831004222, 7688037682**	✆ (033) 22680251, 22686894
गोरखपुर-273005	गीताप्रेस—पो० गीताप्रेस **Mob. 7985282936, 9984889884** **email:booksales@gitapress.org**	✆ (0551) 2334721, 2331250, 2331251
चेन्नई-600010	इलेक्ट्रो हाउस No. 23 रामनाथन स्ट्रीट किलपौक **Mob. 7200050708**	✆ (044) 26615959, 26615909
जलगाँव-425001	7, भीमसिंह मार्केट, रेलवे स्टेशनके पास **Mob. 9422281291, 7020118397**	✆ (0257) 2226393, 2220320
दिल्ली-110006	2609, नयी सड़क **Mob. 7289802606, 9999732072**	✆ (011) 23269678, 23259140
नागपुर-440002	श्रीजी कृपा कॉम्प्लेक्स, 851, न्यू इतवारी रोड **Mob. 9420410735, 8830154589**	✆ (0712) 2734354
पटना-800004	अशोकराजपथ, महिला अस्पतालके सामने **Mob. 9771787992, 8210494381**	✆ (0612) 2300325
बेंगलुरु-560027	7/3, सेकेण्ड क्रास, लालबाग रोड **Mob. 8310731545**	✆ (080) 22955190
भीलवाड़ा-311001	जी 7, आकार टावर, सी ब्लाक, गान्धीनगर **Mob. 9414114291, 9928527747**	✆ (01482) 248330
मुम्बई-400002	282, सामलदास गाँधी मार्ग (प्रिन्सेस स्ट्रीट) **Mob. 8108529464, 9768954885, 8369536765**	✆ (022) 22030717
राँची-834001	कार्ट सराय रोड, अपर बाजार, बिड़ला गद्दीके प्रथम तलपर **Mob. 7004458358**	✆ (0651) 2210685
रायपुर-492009	मित्तल कॉम्प्लेक्स, गंजपारा, तेलघानी नाका चौक (छत्तीसगढ़) **Mob. 9329326200, 7879845886, 7999909243**	✆ (0771) 4034430, 4035310
वाराणसी-221001	59/9, नीचीबाग **Mob. 9839900745, 9140256821**	✆ (0542) 2413551
सूरत-395001	2016, वैभव एपार्टमेन्ट, भटार रोड **Mob. 9374047258, 9723397258**	✆ (0261) 2237362, 2238065
हरिद्वार-249401	सब्जीमण्डी, मोतीबाजार **Mob. 9760275146, 9675721305**	✆ (01334) 222657
हैदराबाद-500095	41, 4-4-1, दिलशाद प्लाजा, सुल्तान बाजार **Mob. 9573650611, 9291205498**	✆ (040) 24758311, 66758311
काठमाडौं-44600 (नेपाल)	पसल नं० 6,7,8 माधवराज सुमार्गी स्मृति भवन, वनकाली, पशुपति क्षेत्र। **e-mail : gitapress.nepal@gmail.com**	

Whatsapp & Mob. +977- 9801056107, 9841056107, 9849736967, 9841432700

डाकद्वारा एवं विदेशोंमें पुस्तकें भेजनेकी व्यवस्था केवल गोरखपुरमें है।

गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित सभी पुस्तकें Internet के माध्यमसे Online खरीदनेके लिये gitapressbookshop.in एवं website : www.gitapress.org पर login करें। ई-मेलके माध्यमसे भी आर्डर बुक कर सकते हैं e-mail : **booksales@gitapress.org & online@gitapress.org**

Code 936